

ОСИП
ТУРЯНСЬКИЙ

Осип Тыжодувский
(1880—1933)

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

ПОЗА МЕЖАМИ
БОЛЮ

ПОВІСТЬ – ПОЕМА

СИН ЗЕМЛІ
РОМАН

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ

Видавництво

художньої літератури

„ДНІПРО“

1989

Турянський Осип Васильович (1880—1933) — західноукраїнський прозаїк, який працював також у поетичних і критичних жанрах, перекладав з іноземних мов.

У виданні вміщено вибрані твори письменника. Повість-поема «Поза межами болю» вважається одним із кращих літературних творів, в яких змальовано першу світову війну і викрито капіталістичний лад, що її породив. Роман «Син землі» привертає увагу непримиренністю до соціального й національного гноблення, приваблює благородними почуттями і помислами головного героя. Окремим розділом представлено оповідання.

Турянський Осип Васильевич (1880—1933) — западноукраїнський прозаїк, известен также как поэт, критик, переводчик.

В книгу вошли лучшие произведения писателя. Поэма в прозе «Вне предела боли» — одно из тех литературных произведений, которые, показывая первую мировую войну, развенчивают капиталистический строй, ее породивший. Роман «Сын земли» исполнен непримиримости к социальному и национальному гнету, привлекает внимание благородными чувствами и помыслами главного героя. В издание вошли рассказы.

Вступне слово *Романа Федоріва*.

Упорядкування, підготовка текстів
і передмова *Степана Пінчука*.

Друкується за виданнями:

О. Турянський. Поза межами болю.—
Відень — Чікаго, 1921.

О. Турянський. Син землі.— Львів, 1933.

Альманах «Січ».— Відень, 1908

(*О. Турянський*. Оповідання).

Т 4702640101—060
М205(04)—89 60.89

ISBN 5-308-00325-4

© Упорядкування, підготовка текстів,
передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989.

ПОВЕРНЕННЯ ОСИПА ТУРЯНСЬКОГО

Він постійно нагадував про себе, це було в його характері — нагадувати про себе ще в ті часи, коли жив на світі; він був запаморочений славою своєї книжки, високими оцінками віденських рецензентів, які піднімали його повість «Поза межами болю» вище «Вогню» А. Барбюса, «Червоного сміху» Л. Андреева та інших творів світової літератури, у яких розкрито жорстоку суть першої світової війни. Критики називали його працю ледь не геніальною, просто-таки дивовижним явищем на ниві людської культури, і він, як кожен митець, котрий хоче почути з чужих уст оцінку своєї праці, її вартість та значення для людей, не міг не перейнятися цими похвалами, не міг не міряти свою творчість високими мірками...

І не міг змиритися із заскорузлою, як грудка безплідної глини, байдужістю, якщо не сказати — зневагою, яка оточувала його за життя, з неймовірною «забудькуватістю», що, немов задушлива мряка, ось уже більше п'ятдесяти років жорстоко пеленає його ім'я та його твори після смерті письменника.

Мова йде про справді непересічного західноукраїнського письменника Осипа Васильовича Турянського. Як бачите, не пишу попереду його імені стандартного і звичного «прогресивний письменник», що повинно би відразу висвітлити його особистість, хоч і насправду його життя, діяльність, творчість у своїй основі були прогресивними, присвяченими служінню передовим ідеям, інтересам народу, або, як писав сам письменник, «боротьбі за великість». Водночас треба відразу зазначити, що він не належав до революційної плеяди Галана, Тудора й Гаврилюка, відмежувався також від інших політичних партій та літературних груп.

Правда, Степан Пінчук у своїй статті «Силует на камені» («Вітчизна, 1968, № 11), у якій, до речі, чи не вперше в радянському літературознавстві була зроблена спроба розповісти про життя і творчість Осипа Турянського, пише, що письменник намагався зав'язати контакти з діячами західноукраїнського комуністичного підпілля, шукав шляхів до прогресивної преси.

Чи так воно було насправді, чи є для цього твердження якісь докази, окрім спогадів декого з його рідні та публікацій його

оповідання «Іван Правдолюб» у прогресивному журналі «Нові шляхи» (червень, 1929), який редагував, як відомо, Антін Крушельницький?

Але, зрештою, не в цій одній публікації річ. Не потрібні, мабуть, якісь особливі докази його служіння «високості», бо з початку двадцятих років аж до самої смерті напровесні 1933 року він був директором і вчителем многостраждальних у ті часи українських гімназій у Яворові, Дрогобичі, Рогатині, викладачем латинської, французької та німецької мов. Письменник, роздумуючи тоді над майбутньою долею українського народу в Галичині, вважав, що нас врятує від денаціоналізації, морального звиродніння тільки добре налагоджене шкільництво. Школа й красне письмо, література — ось криниці, з яких треба черпати живлющу й цілющу воду... черпати, пити її, підливати нею молоду парость.

Чи аж так він помилявся?

Чи сьогодні, через п'ятдесят років після його смерті, живучи вільно у народів братнім колі, не б'ємо на сполах, не закликаємо протоптувати стежки до цих же вічних криниць?

Стосовно усієї його літературної творчості — не будемо оцінювати її лише знаком плюс. Осип Турянський, як і кожен митець, шукав самого себе протягом усього творчого життя, шукав своїх і тільки своїх героїв, шукав шляхів боротьби за кращу долю убогих і покривджених; отже, не будемо ні дивуватися, ні надто осуджувати письменника за те, що інколи збивався на манівці, що фальшиві блудні вогні сприймав як справжні, повні сонця і правди.

Так траплялося не лише з Турянським. У будь-якого письменника, великого й малого, при бажанні можна помітити захоплення непевними межовими вогнями. Коли якось спитали Ірину Вільде, як вона оцінює свою творчість, чи не «сходить часом із дороги», письменниця відповіла з щирою безпосередністю, як це тільки вона вміла, що лише кінь у шорах, відчуючи постійно праву й ліву віжку, простує прямо, а письменник має крила, він живе постійним жаданням свободи, його манять час, простір, ідеї, людські душі, і хіба після цього дивно, що він інколи обпалює собі крила... обпалює, але не згоряє на попіл, а тільки тверезіє, набирається мудрості й досвіду.

Я сьогодні додав би: може, це письменникові потрібно для виповнення, для змушнення його таланту?

Інша річ, що одному письменникові його блукання прощають і забувають, об'єктивно оцінюють, другому ж ставлять на карб.

У Турянського карбів було так багато, що вони стали незагойними болючими ранами.

Ранами?

А чи замками, прірвами, котрі перегороджували дорогу його книжки до читача? Потрібні факти? Ось, будь ласка. Коли 1967 року у республіканському видавництві «Каменярь» його повість «Поза межами болю» була вже зверстана, готова до друку, хтось із «добродіїв» пустив фальшиву чутку, брехню, що нібито Турянський — «письменник непевний», неблагонадійний, нібито він у першу світову війну служив у націоналістичних формуваннях «українських січових стрільців», що його книжки (свят, свят!) написані із «стрілецьких позицій». І як наслідок цих злих підшептів було те, що «Поза межами болю» залишилася у верстці, хоч насправді Турянський ніколи в «січових стрільцях» не воював, не мав нічого з ними спільного і тому, звісно, навіть найприскіпливіший «охоронний критик» не знайде в його найкращому творі впливу «стрілецької ідеології». Одначе ніхто тоді, окрім лише Степана Пінчука у «Вітчизні», не виступив на захист письменника. Його ім'я фактично було викреслене з історії українського письменства на довгі десятиліття. Але й цього було замало. Коли згодом виникла реальна можливість надрукувати «Поза межами болю» в «Жовтні» і для необхідного «зорієнтування» читача треба було дати передне слово про Турянського котрогось з авторитетних сучасних письменників, який позімав би фальсифікаторські табу з призабутого автора, як це, наприклад, зробили Максим Рильський та Дмитро Павличко, готуючи до друку поезії О. Олесея і Б.-І. Антонича, то декілька літераторів, до яких ми зверталися, навідріз відмовилися писати про автора, який нібито створив куркульський роман «Син землі».

І розводили вибачливо руками...

Я слухав ці відмови і думав, що навіть талановиті, чесні письменники перебувають часом під впливом стереотипів, викуваних засоціологізованою критикою або ж витканих фальшивими поголосками міщан, на жаль, не завдають собі труда особисто прочитати той чи інший «засуджений» твір, щоб мати про нього свою власну думку.

Ні, я зовсім не збираюся тут обороняти повість Осипа Турянського «Син землі», яка таки не належить до його кращих творчих здобутків; вона справді написана письменником під час його творчої кризи, але нічого куркульського, ворожого в ній нема, це не «Волинь» У. Самчука, що вважається зразком, якщо можна так сказати, куркульського роману, це також не літературна продукція типу «народних оповідань» різних авторів, які у двадцятих-тридцятих роках під різними назвами виходили у видавництвах Львова, Станіслава, Коломиї і каламутили читачів ідеалізуванням «простого й гарного» сільського життя. «Син землі» Осипа Турянського — це шукання виходу з тупика. І біда письмен-

ника, що він, знаючи про цей тупик, сприймає фальшиві вогні за справжні. Зрештою, ми ще повернемося до цього твору, тепер тільки хочу наголосити: у кожного письменника є піднесення і спади, є здобутки і втрати. То чи треба судити митця, таврувати його, пам'ятаючи тільки про його невдачі? В Осипа Турянського є твір «Поза межами болю», і може бути, що завдяки цій одній книжці його ім'я не згладиться в історії нашої літератури.

Десь недавно я вчитав: ми бідні через свою багачку безгосподарність. В історії нашої культури є талановиті робітники, імена котрих або ж перекреслюємо, або просто забуваємо, нехтуємо, не беремо із життя, з діяльності цих постатей здорові зерна, прогресивні моменти, про які говорив Володимир Ілліч Ленін. Ми, наприклад, довгий час обкрадали самих себе, певним чином відмежовуючись від творчості членів «Молодої Музи», також «остерігалися» поезій Олександра Олеся, Миколи Вороного, Богдана-Ігоря Антонича, Степана Масляка і менш відомих — Наталени Королевої-Старої, Катрі Гриневичевої, Петра Франка, суперечливого Богдана Лепкого та багатьох інших. А тим часом кожне загублене в історії ім'я, загублена книжка, вірш, картина або ж скульптура (і навіть загублене одне слово!) збіднюють не тільки нас, сучасників, а й також прийдешні покоління. Відомо, що вихолощена культура схожа на євнуха; вона не дає могутньої молоді порослі, а отже — не дає цвіту й плоду.

Він постійно нагадував про себе. Це було в його характері — очікувати й сподіватися, що котресь нове покоління правдиво оцінить його творчість; дехто з тогочасних письменників навіть іронічно посміхався, що, мовляв, Турянський «пише для слави», «пише для майбутніх читачів», які зрозуміють його «геніальність».

А втім, далекого раннього літа 1944 року, коли до моїх рук потрапила повість Осипа Турянського «Поза межами болю», я нічого не знав про її автора, про трагедію його життя, про його нібито «манію геніальності». Книжка була стара, зачитана, видана, пам'ятаю, у Відні — і ця обставина здивувала мене, юного тоді читача, чи точніше сказати — книгомана, який ходив, мов старець, по селі — хата від хати — і випрошував у дядьків «книжки для читання» (і таким способом зібрав велику, майже на тисячу одиниць різношерсту бібліотеку) — дивувало, що українська книжка видрукована чомусь у Відні. А ще більше дивувало, що автор написав її ще 1917 року на якомусь італійському острові Ельбі... хоч автор, тобто Осип Турянський, походив із наших галицьких країв.

Потім я дізнався, що дороги й долі книжок (так само, як і людей) ніким не виворожені; я не знаю, як саме повість Турян-

ського потрапила з Відня до моїх прикарпатських Братковець, зате точно знаю, що читали її сотні моїх краян, а котрийсь із них навіть не втримався і олівцем написав на першій сторінці: «Дуже красна книжка і правдива».

Мушу признатися, що повість попервах не справила на мене враження. На той час начитаний героїчними сюжетами, привчений до пригод, до стрілянини, помахів булав і посвисту стріл, я не міг оцінити ліро-психологічного тону книжки, майже надривної, часом аж патетичної сповіді. До болю Осипа Турянського треба було дорости, дозріти, зрозуміти ціну та вагу життя, уявити прірву, за якою починається небуття, смерть. Треба було мені побачити в післявоєнному Станіславі сотні інвалідів без рук і без ніг, треба було заніміти перед довжелезними рядами людських кістяків, викопаних на єврейському кладовищі, щоб усвідомити: усе побачене тобою — це обличчя війни; ряди кістяків, продірявлені фашистськими кулями на єврейському кладовищі, куди я забрів випадково, нагадали мені, що десь-колись я уже бачив, уявляв тисячі й тисячі скелетів, що лежали обіч крутої гірської дороги, що я уже знаю цей нудотний трупний сморід, який, здавалося, розсівався по цілій землі. Безвихідь, скорбота, жадібне крикання ворон нагадали мені «Поза межами болю» з її високим, безжальним трагізмом і осудом війни. Звичайно, я не пам'ятав тоді імені автора й, може, навіть призабув назву його книжки, я тільки пам'ятав, що саме вона, ця книжка, колись учила мене прислухатися до чужого болю, навчила вслухатись у правду фронтових буднів, відтоді я не читаю книжок, де начебто оспівується героїзм, проповідується убивство, а смерть одягають у романтичні шати; відтоді читаю книжки про війну лише ті, які захлинаються кров'ю, скапують вдовиними сльозами, дерев'яніють жахом, у котрих воші гризуть солдата нещадно, бо, як розповідали мені фронтовики, так насправжки виглядає війна зблизька.

І тим першим фронтовиком був Осип Турянський, син теслі із села Оглядова, Радехівського району, що на Львівщині.

То хіба після того він не мав права нагадувати мені про себе? Хіба його книжка не залишила карбу в моїй душі? І чи тільки в моїй? Спитайте ще сьогодні людей старшого покоління про нього, про Турянського, про його книжку, й вони так само, як мій краєнин із Братковець, скажуть, що ця книжка правдива і страшна. Відомий поет, високоосвічений знавець літератури Петро Карманський у своїх спогадах про Осипа Турянського теж пише, що він розумів величезне антивоєнне значення своєї повісті, збирався перекладати її багатьма іноземними мовами, щоб об'їздити з нею, читаючи людям, усю Європу... об'їздити і нагадати про жахи минулої війни. Нагадати! Попередити! Перестерегти.

Осип Турянський нічого у своєму творі не вигадав. Він, володіючи величезним матеріалом (і, мабуть, інший на його місці заходився б писати серію романів), зумів «стиснути» пережите, переболене й перемучене у короткій повісті. Відповідно був вибраний стиль: уривчастий, суворий й водночас — пісенно-поетичний. Письменник, очевидно, й не міг тоді по свіжих слідах писати розлого, довго, рани його ще були свіжі, ще люто боліла душа, ще кожне слово, спогад, думка були схожі на шрапнель, на розривну кулю, на холодне лезо багнета; ще ночами йому снилися заметені снігом, скуті морозом і всипані солдатським трупом голі албанські гори. В передмові до книжки він писав: «...Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілья й смерті». Тому його книжка й написана мовби одним подихом, вона повна крику, розпачу, подекуди й патетики (вибачмо авторові цей гріх, а крім того, пам'ятаймо, що сам час був вагітний патетикою, революційним передгроззям); і ще ця книжка повна попереджень людству: дивіться, що робить з людиною війна; і ще ця книжка повна віри в силу людського духу: навіть у найскладніший час, коли героям твору довелося вибирати між очевидною смертю і звироднінням, канібалізмом, вони обрали смерть, не опустили до звірячого самозахисту; і ще в цій книжці багато ніжних ліричних струн: автор (і заодно його герой, Оглядівський) живуть спогадами про рідний край, про любу дружину, малого сина — про звичайні і водночас великі людські радощі.

І хто знає, як писала тогочасна критика, чи якраз світлі спогади про звичайне, нормальне людське життя, про щастя, не додавали Оглядівському надії на порятунок, на вихід із пекла...

Пекло — це війна. Він знав війну в обличчя. Доктор філософії Осип Турянський був мобілізований до австрійської армії 1914 року й кинутий на австро-сербський фронт. 1915 року письменник потрапив у полон. Узимку того ж року німецькі армії прорвали фронт, і серби, відступаючи, повели з собою у мороз, у хуртовину, через албанські гори «дорогою смерті» 60 тисяч полонених. Живими, як твердить автор, залишилося 15 тисяч; разом із полоненими гинули також сербські солдати.

Десь у хвості цієї страшної валки пленталося семеро приречених на смерть, серед них і майбутній автор повісті «Поза межами болю». У цьому льодовому поході за смертю письменник бачив божевільне маячіння, коли солдатам являлися перед очі живі і мертві, коли вони переставали відчувати межу між днем учорашнім і сьогоднішнім: якраз у цих горах письменник пережив вражаючий танець навколо пригаслого багаття. Люди, майже скелети, в яких ями замість очей, а шкіра вкрита трупною плісня-

вою, зібрали всі свої останні зусилля для танцю, бо так було між ними домовлено: хто перший не витримає, хто впаде — з того здеруть одєжину й кинуть її у вогонь, щоб обігріти інших, а тому, хто впаде, рокована смерть...

Письменник теж брав участь у цьому танці смерті, він теж грівся коло вогню, на якому дотлівало солдатське лахміття, а не-далеко замерзав на снігу його земляк Добровський; і дивно, що в найскрутніші хвилини письменник знаходив силу, щоб спитати самого себе: чому мовчить буйний вітер, чом «не віє з далекої України...».

Чом не віє теплий рідний вітер?

Письменник закінчив Львівську українську гімназію та Віденський університет, здобув науковий ступінь доктора філософії, але, мабуть, імперіалістична війна, фронтові й полонянські будні стали для нього найбільшою академією; тут він навчився ненависті до тих, хто розв'язав війну. Устами свого товариша Сабо письменник засуджує бездарних генералів із графськими титулами, які гнали солдатські маси на багнети; він засуджує попа Черевайка, котрий з казальниці заохочував брата йти з ножем на брата; він засуджує вертлявого, всюдисущого інтенданта, який «збив собі маетки», поставляючи армії на фронт замість добро-якісних харчів зчервивлений хліб та засмерділі консерви. Не ми-нає письменник і зрадливих жінок. Вірна дружина, мати з ди-тиною — це був його рай на землі, пісня і мир. У своєму запереченні війни, злигоднів Турянський не забуває також господа бога, кажучи: «Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання».

Письменник вірить, що колись переповниться чаша людського терпіння, «іскра вибухне могутнім вогнем і спалить дотла попе-лища ладу, опертого на звірячій боротьбі людини з людиною і народів із народами». І далі він пише: «Розвалю храми облуди, пекло й небо розтрощу і сотворю нове царство — рай людини на землі».

Може, там, в албанських горах, письменник уже чув грозовий подих Жовтневої революції?

Та не будемо, як кажуть, притягувати факти за вуха. Уже три роки тривала війна, і люди втомилися від тяжкої роботи — копати собі могили; люди мріяли про мир, навіть ідучи «дорогою смерті», обіч якої лягли кістками десятки тисяч. І треба віддати належне оптимізму Турянського, котрий, також перебуваючи «поза межами болю», не втрачав здатності мріяти, сподіватися добра...

.

Осип Турянський, безперечно, любив свій народ, присвятив служінню йому все своє життя, але в повісті «Поза межами болю» не виставляв «напоказ» свою українськість, не підкреслював його, народу, винятковості. Пройшовши фронтові та полонянські університети, він збагнув, що майбутнє людства у збратанні, здруженні народів. І тому, мабуть, не випадково вивів на «дорогу смерті» серба, словака, угорця, німця, українця, поляка... Всі вони різні у своїх стражданнях, і всі вони однакові у своїх прагненнях вижити. Один із них говорить: «Ось тут між нами заступлені народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте ми, їх сини, почуваємо себе тут наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братської прихильності і любові».

Через різню, через біль, страждання прийшли до любові?

...Вони всі замерзли біля погаслого вогнища посеред гірської пустки і тільки чудом врятувався майбутній автор повісті «Поза межами болю»; Турянський врятувався, щоб повторити Шевченкове: «Любітеса, брати мої»!

Він мав на увазі все людство.

Петро Карманський був одним із перших, який високо оцінив «Поза межами болю». У листі до Турянського поет писав: «Ваш твір — це наймогутніша з відомих мені картин не тільки в нашій, а й у цілій європейській літературі... Ваш твір викликає враження дійсно пережитого, переболілого і списаного кров'ю серця. І змістом (ідейно) і формою він має прикмету новітнього, наскрізь європейського твору, і я певний того, що він здобуде право громадянства у всесвітньому письменстві. Це наймогутніший протест (без протесту) проти останнього європейського злочину (війни.— *Р. Ф.*), це крик одчаю душі людини, мужа, батька, а рівночасно вислів віри в людину, який Вам вдалося так просто, а рівночасно так могутньо висловити трьома словами «є сонце в життю»...

У згаданих уже спогадах Петро Карманський пише, що коли Осип Турянський «дістав запевнення (оцінку критики.— *Р. Ф.*), що це твір («Поза межами болю».— *Р. Ф.*) справді небуденний, тишився, як мала дитина, з тієї пори захворів манією геніальності і віри, що з ним починається доба світового значення нашої літератури...»

Далі П. Карманський, забувши, на жаль, що сам був у числі тих, які співали Турянському осанну, пише, що автор «Поза межами болю» зробився диваком, трагічною постаттю, людиною, котру ніхто не міг зрозуміти, який, бачите, навіть протестував, що віденський видавець на обкладинці його книжки вмістив рекламу модної кравецької майстерні.

Читаєш ці рядки й думаєш: «А чому б справді письменникові, який написав книжку про жахиття війни, не обуритися, що «завершує» її реклама про пошиття, скажімо, жіночих спідничок?» Він ще тоді, 1921 року, коли виходила книжка, жив болями 1917 року, коли в Італії, у таборах військовополонених, писав свій твір, ще його душа плакала з загиблими товаришами, ще він вірив, що «по війні настане царство свободи», рай на землі (хоч і не бачив, щоправда, реальної сили, яка б побудувала новий світ), і був, отже, далекий від комерційних інтересів віденського видавця.

То що ж було в цьому дивакуватого?

Та хіба тільки через його дивакуватість, «манію геніальності» його ім'я майже не згадувалось у численних галицьких часописах двадцятих-тридцятих років? Можна повірити сучасникам, що він не був особливо комунікабельною людиною, що серед своїх учнів та вчительської громади вважався людиною, яка своєю поведінкою і своїми словами не вкладалася у загальноприйняті рамки пересічного інтелігента, що людські вчинки письменник часом вимірював надто суворою мірою пережитого ним на війні, але ж, на мій погляд, причину замовчування його імені треба шукати в іншому... треба шукати в тогочасному «галицькому болоті», як писав сам Турянський, котре «здорове для легенів, але вбивче для душі».

На жаль, він не бачив досить ясно перспективи виходу з болота, не помічав стежки, яка вивела б його з цієї «богом забутої землі».

Галичина двадцятих-тридцятих років — це десятки більших і менших партій, груп, товариств, об'єднань, які обзаводилися своїми виданнями, а кожне видання, журнал чи газета, прагли мати «свого» письменника. Турянський не приставав до жодного, не вмів пристосовуватися, не вмів блудити словом, не вмів писати «щось про національні змагання», і цього не могли не помітити куплені й продажні критики, більші й менші «батьки народу». Наслідком бунту письменника й було замовчування його творчості або ж іронічне ставлення до «месії, якого не зрозуміли». Дійшло до того, що, посварившись із «шановним громадянством», з керівництвом «Рідної школи», де багато років працював, був змушений шукати роботи в польському шкільництві. Одно слово, повторилося Фрэнкове наймитування у сусідів.

Так він, призабутий, і помер. Його ховали 30 березня 1933 року на Личаківському кладовищі у Львові. Не було на його похороні помпезних «патріотичних» промов, не було також вінків і жалобних пісень. На похорон, як пише сучасник, зійшлося кілька десятків учителів, письменників і журналістів...

Як скромно, непомітно він жив, так непомітно для суспільства його поховали. Газета «Діло» (31.03.1933), правда, у посмертній згадці писала, що «нема сумніву, що воєнні переживання відбилися дуже сильно на фізичнім і духовнім стані О. Турянського, хотя одночасно завдяки тим він і дав найкращу річ свого життя повість «Поза межами болю»...

Далі однак «Діло» не втрималося й заходилося шпетити небіжчика, людину, яка «...з огляду на занадто своєрідні риси свого характеру не могла наломитись до громадської праці і не могла приборкати свої нерідко надто індивідуалістичні нахили...»

Письменника поховали на 75-му поховальному полі на Личакові. Його могилу довгі роки відвідували тільки дехто з родичів, а згодом і зовсім заросла до неї стежка.

І ніхто на всій Україні не знав, де лежить прах письменника, який написав антивоєнний твір «Поза межами болю».

• • • • •
Я заздрю братам-полякам.

Майже щодня на Личаківському кладовищі можна побачити групи польських туристів, які, заглядаючи у старі довідники й путівники, розшукують могили своїх письменників, громадських і політичних діячів, учених, митців, учасників повстань за незалежність Польщі і навіть монастирські склепи-гробниці, де спочивають, як написано на одному з хрестів, «носії польського духу», і кожному кладуть або свічку, або квітку, або ж жменю польської землі.

Це вияв пошанування своєї історії. Це вияв людської пам'яті, пам'ять мертвим не потрібна, вона потрібна живим, потрібна нації: народ без історичної пам'яті сліпий у своєму прямованні до майбутнього.

Хіба ми цього не знаємо? А проте, наприклад, буваючи у славному Бресті, шукаємо могилу Олекси Стороженка? А хто, коли у Празі розшукував могилу Олександра Олеса, а в Софії — Михайла Драгоманова? А хіба не заростає народна стежка до могили сибірського страдальця Павла Грабовського?

Чуете! Забуті могили — це карби на нашій совісті. Забуті могили — це збіднілі душі...

• • • • •
Трагедія Осипа Турянського полягає, очевидно, у тому, що він справді залишився автсром тільки однієї книжки, яка не вмерла разом із ним. Літературознавці ще називають його новели «Де сонце», «Ей, коб мене були вчили», «Курка» (1908 р.), «Дума пралісу» (1922), прозову збірку «Боротьба за великість», яка 1926 року вийшла на Радянській Україні, сатиричну комедію «Раби» (1927). Писав він також вірші, багато перекладав.

На жаль, усі ці твори залишилися у тому часі, в якому вони були написані, і про них знають тільки дослідники. І хоч Степан Пінчук у згаданій статті у «Вітчизні» намагався у кожному з цих творів знайти позитивне ядро, об'єктивно треба визнати, що вони не мали розголосу серед читаючої публіки. Турянський, очевидно, належить до митців, які можуть творити тільки на основі баченого й пережитого. Він — письменник досвіду. Там, де його перо, мов плуг, вибивається з пережитої, добре знаної борозни, маємо поверхове скородіння нивки, на якій жито не родить.

Так сталося з його «Сином землі».

Книжка двома випусками появилася уже після смерті автора в липні-серпні 1933 року в серії «Українська бібліотека», що її видавав Іван Тиктор. Сучасники згадують, що Турянський, уже будучи тяжко хворий, покладав великі надії на новий твір. Однак і на цей раз, незалежно від того, що критика знаходила в «Сині землі» поетичний настрій, буйну уяву і навіть певну казковість (М. Голубець), а в наш час С. Пінчук головного героя твору Івана Куценка прагнув вивести цілком позитивним, треба визнати, що Турянський не тільки не піднявся вище своєї повісті «Поza межами болю», а й далеко не сягнув її рівня.

Коротко перекажемо зміст твору. Молодий гімназист Іван Куценко, син галицького селянина, полишає навчання у гімназії, буде у лісі халупчину, обкладається книжками і живе собі серед природи і поезії усіма забутий, зневажений навіть рідним батьком, який покладав на його вченість велику надію. Зрідка Куценко робить вилазки поміж люди і чинить добро.

І, мабуть, так тривало б довго, коли б в лісі не появилася прекрасна мавка — молода графиня, яка несподівано відчула в собі «українську кров» і почала прихильно ставитися до злигоднілого селянства — найбільшим дозволяла рубати у своєму лісі дерева на будівництво хат. Зрозуміло, що прекрасна «графинянка» закохується у Куценка, під її впливом і на її кошти юнак закінчує гімназію. Знайшлися навіть злі сили, які не могли допустити торжества добра — і обое закохані гинуть.

Роман, щоправда, завершується селянською помстою — підпалено маєток дідача Гаєвича, але вогонь цей далеко не революційний, не бунтарський навіть. Письменник якоюсь мірою проповідує помсту — і не більше.

Ось така собі романтична, далека від справжнього життя історія, напівказка, вифантазована автором іділія з трагічним кінцем; письменник начебто не знав справжнього становища зубожілого до краю галицького селянства напередодні першої світової війни (час розгортання дії «Сина землі»), він начебто не бачив у своєму селі на Радехівщині, у Львові, скрізь у Галичині

політики ополячення та онімечування, лютий визиск селян різними банками і лихварями; письменник немовби начисто забув про гостру класову, політичну боротьбу, яка точилася у Галичині на початку ХХ століття, про національне й соціальне прагнення народу. І де він, нарешті, знайшов «добру графинянку», яка раптом поріднилася з «простим хлопом».

Іван Куценко, гадаю, не був «позитивним», не був він також сином землі, був тільки продуктом письменницького блукання, невміння знайти правильну відповідь на поставлені ним же питання.

Але спитаймо самі себе і всіх: до чого тут «куркульський роман»? Була творча невдача — і в цьому ще одна його трагедія.

Він постійно нагадував мені про себе. Це теж було в його характері: сподіватися, що прийдешні покоління правдиво, об'єктивно оцінять його творчість, а найперше «Поza межами болю». Я збирався знайти на Личаківі його могилу, привести до неї своїх внуків... привести кожного, кому дорога справа збагачення скарбниці української радянської літератури, я збирався, а тисячі справ, дрібниць, як це буває у плінні буднів, відсували пошуки могили Турянського на завтра, на післязавтра... І ось тільки цієї осені (1987 р.) групі ентузіастів, молодих людей, які відгукнулися на моє прохання, вдалося уточнити місце поховання письменника: збереглася безіменна могила з усохлим дубом у головах. Старожили розповідають, що колись на його могилі був високий дерев'яний хрест, який, звісно, давно струхлявів. Лишилися тільки записи у відповідних «мертвецьких реєстрах», що письменник похований у могилі під таким номером.

Добрі люди безіменну могилу впорядкували, дали їй ім'я Осипа Турянського, і тепер знову буде протоптана до неї стежка.

Хтось може й спитати: «А чи ви впевнені на сто відсотків, що саме тут лежить прах письменника?».

Що можна відповісти. Хіба скажу: навіть після смерті триває трагедія Осипа Турянського...

Я винен перед ним. Ми винні перед ним. Час винен перед ним. Розгорнім сьогодні його повість, вчитаймося у неї, переймівся її боєм, смутком і надією — і подивуймося, як ми жили стільки літ без цієї пекучої сповіді про «дорогу смерті», на якій лунав протест проти війни.

Він вірив у нас.

Він писав, що є у житті сонце!

Роман ФЕДОРІВ

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

Ім'я Осипа Турянського мало відоме сучасному радянському читачеві. Навіть на західноукраїнських землях, де він жив, нове покоління знає про цього письменника більше з розповідей старших, ніж безпосередньо з його творів.

А був час, коли для багатьох прогресивних цінителів красного письменства творчість Осипа Турянського, особливо його книга «Поза межами болю», була свідченням високого рівня розвитку української літератури перших десятиріч ХХ ст.

В середині 30-х рр. тисячі західноукраїнських молодих читачів захоплювались і його останнім твором, опублікованим посмертно,— романом «Син землі». Хай цей роман художньо не бездоганний, хай у ньому поряд із сценами справжнього життя траплялися картини, створені романтичною уявою письменника, проте своїм морально-етичним пафосом, непримиренністю до соціального і національного гноблення, зрештою, винятковою привабливістю романтизованого головного героя він привертав увагу читачів і викликав у них благородні почуття і помисли.

О. Турянський був не тільки першорядним українським прозаїком. Він писав поезії, перекладав з іноземних мов. Критик з високорозвиненим естетичним смаком, педагог з прогресивними принципами, філософ-матеріаліст — таким знала його західноукраїнська громадськість.

Літературна і життєва доля О. Турянського склалася несприятливо. В його найкращому творі «Поза межами болю» зображені події, які, зрештою, спричинили передчасну смерть письменника. В історії літератури його творчість також ще не має належного поцінування.

Твори О. Турянського були не до смаку законодавцям літературної моди із націоналістичного «Літературно-наукового вісника» 20-х рр. та інших споріднених із ним по духу друкованих органів. Їх дратувало гостре антиімперіалістичне спрямування творчості письменника, заклик до братерського єднання народів, її антивоєнний пафос. Войовнича націоналістична преса або замовчувала письменника, або ставилась до нього вороже.

Вразливий, палкий і безкомпромісний, О. Турянський не залишався в боргу перед своїми противниками і в літературі, і в щоденній педагогічній роботі. Він давав їм відсіч у полемічних виступах у пресі, а також у нових художніх творах. Зрозуміло, що до

буржуазних журналів і видавництв ці твори він подавати не міг. Зокрема, в «Літературно-науковому віснику» не надрукував жодного свого твору.

В кінці 20-х — на початку 30-х рр. О. Турянський співробітничав з діячами комуністичного руху на західноукраїнських землях і бере безпосередню участь у налагодженні роботи саме тієї літературної періодики, що орієнтувалася на Радянську Україну. Так, письменник стає активним дописувачем журналу «Нові шляхи», друкує в ньому свої оригінальні твори, переклади. Проте українська прогресивна журнальна періодика в Галичині була незабаром розгромлена профашистським польським урядом. У цей час О. Турянський тяжко захворів, що й позбавило його здатності активно працювати на письменницькій ниві.

В 30-х рр., коли на прогресивний рух у Західній Україні несправедливо було кинуте чорну тінь, про якусь популяризацію творчості О. Турянського на Радянській Україні не могло бути й мови.

Процес об'єктивного висвітлення розвитку літератури на Україні, який розпочався після XX з'їзду КПРС і особливо розгорнувся нині, сприяє тому, що нарешті настав час висвітлити творчість таких письменників, як О. Турянський.

Кращі його твори не втратили своєї ідейно-естетичної значимості й сьогодні. Вони повинні стати надбанням широких читачьких мас. Гуманістичний пафос творчості О. Турянського, її прогресивне демократичне ідейне спрямування, моральна чистота, висока жертвовність його героїв — все це близьке по духу кожній радянській людині.

* * *

Осип Васильович Турянський народився 22 лютого 1880 року в селі Оглядів, Радехівського району, на Львівщині, в родині бідного селянина. Батько його був неписьменним, мав невеличкий клаптик поля і, щоб прогодувати численну сім'ю, теслярував. Старшому із восьми дітей, Осипові, він вирішив дати освіту. Хоч, власне кажучи, вирішальним тут було не так бажання батька, як виняткові здібності сина. Навчаючись у сільській початковій школі, хлопчик переходив з класу в клас із відмінними оцінками. Якось влітку, коли Осип вже закінчив сільську школу, вчитель Ференс попросив його батька полагодити піч у школі. Розмовляючи із Василем Турянським, учитель гаряче порекомендував йому віддати Осипка до Львівської української гімназії, з директором якої він був знайомий. Учителю дав певну матеріальну підтримку і письмову рекомендацію хлопцеві, підказав, які треба підготувати документи.

На щастя, у Львові, в підвальній кімнаті, мешкав тоді односельчанин Турянського Андрій Волошко. Василь Турянський списався з ним і умовив прийняти на квартиру малого Осипа.

Залізниці з Радехова до Львова тоді ще не було, і батько відвозив сина до гімназії на возі. Поклали сіна, харчі для майбутнього гімназиста і для господаря квартири. Той попередив, що треба взяти усього побільше — отож на возі опинилося два мішки картоплі, кілька мішків капусти, буряків тощо.

Подружжя Волошків поставилося до тихого і слухняного Осипа як до рідного, тим більше, що він готував до школи їхнього єдиного сина. На другому році навчання в гімназії О. Турянський перестав одержувати з дому будь-яку матеріальну допомогу. Це не завадило майбутньому письменникові закінчити не тільки гімназію, а й університет. За звичаєм всіх неімущих студентів того часу він заробляв на прожиття репетиторством.

Навчався Осип у гімназії блискуче. І щодо цього батько не мав з ним ніякого клопоту, якщо не брати до уваги один надто драматичний випадок. В старших класах гімназії юнак захопився нелегальною літературою, відвідував підпільний студентський гурток, почав відкрито критикувати лекції з релігії, відмовився вивчати катехізис. Незважаючи на прекрасну успішність і поведінку, дирекція гімназії виключила хлопця зі школи. Перед ним постала неприваблива перспектива повернутися додому, щоб бути одним із сільських злидарів. Юнак посилав телеграму батькові, благаючи порятунку. На другий же день батько пішки прийшов до Львова і звернувся до директора з проханням поновити сина в гімназії. Той зглянувся на неписьменного селянина, але зажадав, щоб він заручився підтримкою волості (гміни) і повітової управи (староства), очевидно, сподіваючись, що Турянським це не вдасться. Повернувшись зі Львова, Василь до Радехова сам уже йти не міг і тому послав туди старшу дочку Катерину, яка по дорозі назад заблукала вночі і ледве втрапила додому. Так Осипа в гімназії було поновлено.

Після закінчення Львівської гімназії О. Турянський вступає на філософський факультет Віденського університету. Там він бере активну участь у діяльності гуртка української студентської молоді. Саме тут, у Відні, юнак і розпочинає свою літературну діяльність. Перші оповідання О. Турянського вийшли друком 1908 року. Тематика його ранніх творів — оповідань, статей, нарисів — була пов'язана з селянським життям, яке він добре знав (на канікули здебільшого приїздив до рідного села).

У Відні О. Турянський захистив докторську дисертацію на тему «Голосний «е» в українській мові». В 1910 р. йому з великими труднощами вдалося влаштуватися учителем української мови та літе-

ратури в Перемишльській гімназії. А восени 1914 року письменник був мобілізований в австрійську армію і відправлений на сербсько-австрійський фронт. Наступного року разом з багатьма тисячами австрійських вояків він потрапив до сербського полону. Під час зимового відступу сербських військ, що не витримали нового австрійського наступу, О. Турянський пережив надзвичайно тяжке життєве випробування, яке незабаром і було покладене в основу найвідомішого його твору, повісті-поєми «Поза межами болю». Він був одним із шістдесяти тисяч полонених, яких, відступаючи, сербські конвоїри етапували засніженими горами. Від голоду і холоду гинули тоді і самі солдати сербської королівської армії. Тож не доводиться говорити про те, що значна частина військовополонених не здолала цього виснажливого шляху смерті. Найближчі товариші О. Турянського по недолі замерзли біля згаслого багаття. Сам він повернувся майже з того світу неймовірно щасливим випадком. Сербські лікарі, які йшли позаду військовополонених, побачили слабкі ознаки життя в одному з них: тіло його вже взялося кригою. Полонений лікар-українець Василь Романишин, який допомагав сербським лікарям, упізнав у Турянському свого земляка. Спільними зусиллями його повернули до життя, зважившись на крайній засіб: розморожувати тіло у холодній воді.

Із Сербії О. Турянського в числі інших полонених відіслали в табори до Італії. Є відомості про те, що деякий час він був інтернований на острові Ельбі. В Італії О. Турянський друкувався у прогресивних газетах: виступав із статтями, фейлетонами тощо. В 1917 р. на Ельбі він написав повість-поему «Поза межами болю».

Після закінчення війни О. Турянський переїжджає до Відня, викладає порівняльне право у Віденському університеті. На цей час зростає його популярність як письменника.

О. Турянський намагається повернутися на батьківщину, яка опинилася тоді під владою панської Польщі. Буржуазний уряд не хотів пустити письменника на Західну Україну, всіляко зволікаючи з видачею візи на в'їзд. І тільки 1923 р. письменник повернувся в Галичину. Він одразу ж розгортає активну літературну і видавничу діяльність. Бере участь у заснуванні видавництва «Журавлі», в якому друкує свої твори. Письменник спочатку не мав постійного місця роботи. Проте, як тільки організовується товариство «Рідна школа», Турянському надають можливість працювати в українських приватних школах.

Але незабаром виявилась різка розбіжність у поглядах чиновників поміркованої вищої управи «Рідної школи» та демократа-інтелігента з народу О. Турянського. Це призвело до неминучих конфліктів.

Деякий час О. Турянський був директором Яворівської гімназії, а потім йому доручили керувати Дрогобицькою гімназією, кращою серед українських приватних учбових закладів. Ця гімназія, до речі, була збудована до десятої річниці з дня смерті І. Франка на кошти, зібрані українським населенням. Виконуючи функції директора гімназії, О. Турянський викладав німецьку, латинську і французьку мови. Серед учнівської молоді педагог користувався великою симпатією і як гуманний вихователю, і як ерудований фахівець, і просто як чуйна людина.

В 1927 р. О. Турянський був змушений покинути Дрогобицьку гімназію. Обмеженість міщанства письменник затаврував у сатиричній комедії «Раби». Покинувши Дрогобич, він деякий час жив у Рогатині. А відтак переїхав до Львова і до кінця своїх днів працював учителем у польській державній школі.

На цей час О. Турянський стає прогресивним громадським діячем. Цьому сприяли часті відвідини галицьких сіл, де тоді відбувалися значні соціальні зрушення, і, нарешті, зближення з активістами КПЗУ, з тією частиною творчої західноукраїнської інтелігенції, яка плекала надії возз'єднатися з Радянської Україною.

О. Турянський підтримував зв'язки з членом КПЗУ Іваном Хабою, який в 1927 р. був редактором газети «Світло» — неофіційного органу західноукраїнських комуністів, читав нелегальну літературу.

Аналізуючи революційні настрої трудящих Західної України та міжнародну політичну обстановку, що склалася в 30-х рр., О. Турянський переконався, що Радянська влада переможе і на західноукраїнських землях. Про це він говорив відверто в розмовах з родичами і знайомими. Сестра О. Турянського Анна Василівна Шкраба (прізвище по чоловікові) пригадує, що він, вечорами розмовляючи з батьком, передбачав визволення Червоною Армією Західної України.

Наслідки страхітливих воєнних випробувань давалися взнаки О. Турянському протягом усього життя. Тяжка невиліковна недуга мучила його впродовж останніх років. О. Турянський тримався мужньо, знаючи, що дні його лічені. Переборюючи напади хвороби, він закінчує свій останній твір — роман «Син землі».

Помер О. Турянський 28 березня 1933 р. Поховали його на бідняцькій ділянці Личаківського кладовища. Біля труни покійного було кілька десятків його друзів та учнів. Минули роки, і місце поховання письменника було забуте.

Літературна творчість О. Турянського, якого дехто з критиків намагався показати як одного з найхарактерніших представників «української модерни», починалася цілком традиційно для українського прозаїка. В ідейно-тематичному плані його ранні оповідання співзвучні новелістиці В. Стефаника, Марка Черемшини, Л. Мартовича. Західноукраїнське село з його безпросвітною темрявою та нуждою, трагедіями щоденного життя — ось коло тих проблем, які хвилювали і молодого О. Турянського.

Проте способом опрацювання сюжетів та змалювання образів О. Турянський був традиційнішим, ніж згадані письменники. Він не прагнув до філігранної фотографічної манери письма, з допомогою якої підкреслювалась одиничність зображених сюжетних колізій — а по суті це була завуальована форма художньої типізації. Творчою манерою О. Турянський ближчий до М. Коцюбинського або І. Франка: об'єктивно-реалістично змальовуючи події, він не цурався власного авторського узагальнення.

Підкреслено реалістичні, об'ємні і різноплощинні картини письменник змалював в перших трьох оповіданнях, що надруковані в альманасі віденської «Січі» за 1908 р. «Де сонце» — це своєрідний етюд на тему страхітливої соціальної дійсності галицького села на початку ХХ ст. Письменник зображує розмову між дідом Герасимом і маленьким онуком Миханьом. Хоч яка велика селянська родина, а проте тільки з Миханьом може порозмовляти дід Герасим, дарма що хлопчик його не зовсім розуміє. Старші ставляться до діда як до зайвого рота, невістка постійно його лає і не дає їсти. Хлопчик заступається за діда, який все ж намагається відвернути онука від бажання помститись матері за кривду. Мовляв, бог усе бачить, і він кожному віддячить за його вчинки. «У нашій хаті нема бога», — заперечив йому Миханьо. Цей стихійно-раціоналістичний вигук хлопчика запав дідові глибоко в душу. Він розуміє його не в прямому, як Миханьо, а в переносному значенні. Слова дитини були сприйняті дідом як формула, що затавровує бездушність, жорстокість, моральну сліпоту в сім'ї, спричинені тяжкими злиднями.

Оповідання «Ей, коб мене були вчили» нагадує малюнок з натури. Головний персонаж його — юнак Павло — дуже схожий на самого автора; відомо також, що в ідейно-тематичну основу твору покладено подію з життя письменника.

В хаті селянина, син якого після закінчення гімназії збирається на навчання до університету, зішлись родичі й сусіди, щоб обміркувати подальшу долю юнака. Надаючи слово різним учасникам бесіди, О. Турянський глибоко проникає в їхню психологію,

створює колоритні, забарвлені добродушним гумором образи. Проте письменник не просто збирає і показує характерні сільські типи. Він ставить перед собою іншу мету. Оповідання ідейним вістрям спрямоване проти попівства. Між Павлом і родичами ведеться суперечка: на кого йому вчитися. Заява Павла, що він вступатиме на філософський факультет, дуже здивувала родичів. Адже філософом у їхньому селі називають найбіднішу і найбезпораднішу людину. Павло і сам не обіцяє, що, вивчившись на «філософа», цим самим досягне всіляких благ. Він, зрештою, і не ставить перед собою такої мети. Його завдання — здобути гуманітарну освіту, щоб бути якомога кориснішим своєму народові.

Спостерігаючи за життям попів-здирників, селяни доходять висновку, що духовний сан — найкраще, чого можна досягнути. Отож вони радять хлопцеві «вчитися на ксьондза». В репліках тітки Павлушихи та інших селян мимовільно звучить іронія, на якій вдало акцентує автор: «Нема то на світі,— говорила,— як ксьондзові. Ксьондз і гонір має, бо, де доступиться, всюди його в руку цілують, тяжко робить не потребує, а гроші йдуть йому з живого і мертвого».

Разом з тим оповідання відзначається нарочитою сюжетною незакінченістю. Це справді фрагмент. До речі, воно трохи нагадує початок другої частини роману «Син землі». Тут вперше ми зустрічаємося з колоритним комічним персонажем Турянського — Костем Єгомостем, який діє в кількох його творах. Очевидно, прототипом його був якийсь родич письменника.

Ще більш сатирично загостреним є оповідання «Курка (З українського життя на Волині)». Зажерливість уніатського попівства тут викривається в сюжетно-завершеній формі народного анекдота. Бідний селянин Іван не мав курки, якою, за традицією, треба було розрахуватися з попом за хрещення дитини. Піп почав вимагати від Івана, щоб той негайно приніс курку, бо без цього хрещення не буде дійсне. Іван, змушений послухати, скоро приніс курку, зловивши її... на поповому подвір'ї.

Найвизначнішим твором О. Турянського, без сумніву, є повість-поема «Поза межами болю». Глобальний кривавий злочин імперіалізму, яким була перша світова війна, з великою художньою і гуманістичною пристрасністю був розкритий у багатьох творах передових письменників обох континентів. Досить згадати романи «Вогонь» А. Барбюса чи «На західному фронті без змін» Е.-М. Ремарка та ін. Поважне місце серед них займає твір О. Турянського за силою враження, високим сплавом ідейного змісту і художньої форми. «В найшляхетнішому змаганні народів досягнути й розділити найвищі цінності людства в царстві світової літератури,— вказано у післямові до віденського видання твору,— рідко котрий

сучасний поет написав такий сильний, такий ідейно глибокий і оригінальний твір, як автор «Поza межами болю». Якби цей твір написав не поет, лиш людина, що пережила зміст цієї книжки своїм власним духом і тілом, то ця нечувано трагічна подія була б сама собою незвичайним людським документом «ганьби наших часів». Коли ж однак ми тут маємо діло з поетом, у якого об'єднана сила духа з силою слова, коли це людина, якої серце переповнене спочуттям і добротою, тоді його твір — це акт душі, вицвіт людського духа — це твір світової літератури.

Як і всяке визначне мистецьке явище, твір «Поza межами болю», попри свій загальнолюдський, спрямований в майбутнє зміст, є ідейно-політичним документом своєї епохи. В ньому відображено проблематику кінця світової війни і перших повоєнних років, коли передова частина європейської інтелігенції досить чітко усвідомлювала собі, яким нечуваним злочином проти людства була розв'язана імперіалізмом війна.

О. Турянський виступив проти війни з усією переконаністю інтелігента-демократа, що вийшов із селянської маси, яка найбільше потерпіла. Він і сам був не тільки учасником війни, а й зазнав жорстоких випробувань. Звичайно, письменник не мав тоді послідовних марксистських переконань, але все ж він розумів, що війна — це не результат непорозуміння між урядами окремих держав, а закономірний наслідок розбійницького капіталістичного ладу.

О. Турянський не показав тієї сили, яка врешті має змести капіталістичний лад, а одночасно й породжені ним війни, а це давало привід декому з критиків закидати письменникові, що він пропагує пацифізм. Насправді ж антивоєнний пафос твору О. Турянського має досить міцний і цілком реальний соціальний ґрунт. І якщо шукати аналогії, варто згадати антивоєнні твори В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Маковея. В О. Турянського багато спільного саме з їхньою демократичною позицією.

Ще одна особливість антивоєнного спрямування повісті-поеми «Поza межами болю» полягає в тому, що це був, за одностайним визнанням критики, протест без протесту. Це означає, що О. Турянський таврував війну не у формі безпосередніх публіцистичних виступів, а художньо: розвитком сюжету, змалюванням персонажів, розкриттям їхніх думок, висловлювань і, зрештою, усіх героїв твору. «Отим-то й висока художня форма «Поza межами болю», що в ній нема ні сліду якоїсь буденної, журналістичної тенденції, як це буває в багатьох інших творах», — писав у післямові до віденського видання повісті критик Роберт Плен. На антивоєнний пафос твору працює вся змальована автором картина. Семеро полонених, що волею сліпого воєнного випадку опинились серед

зими в горах Албанії і один по одному (за винятком автора) вмирають від виснаження, голоду й холоду, своїм життям і смертю, кожним своїм помислом, порухом затьмареної стражданням свідомості виносять грізний присуд тим, хто кинув людство у страшну безодню війни.

О. Турянський розвінчує імперіалізм як такий. Вважаючи першу світову війну несправедливою, він далекий від того, щоб стати на бік якоїсь однієї з воюючих держав чи певної їх групи.

Автор, починаючи повість-поему короткою історичною довідкою про зимовий відступ сербської армії під натиском австро-німецьких військ, трактує загибель у цьому поході сорока п'яти тисяч бранців як вияв нелюдської і безглуздої жорстокості війни взагалі. Зрештою, у творі йдеться про сам історичний факт, очевидцем якого був письменник. Адже під час цієї великомасштабної воєнної події зазнав особистої трагедії й О. Турянський. Він лише один із тих шістдесяти тисяч, що гинули на моторошному шляху смерті. Однак письменник добре розумів, що голодні сербські конвоїри — такі ж жертви війни, як і вони, бранці, що їх погнав монархічний уряд на братовбивчу війну.

З цього погляду характерна така деталь. Коли один із полонених забив палицею серба-охоронця і обшукав його кишені, то виявилось, що в них так само не було ні крихітки їжі, як і в кишенях полонених. Об'єктивно змальовуючи й оцінюючи події, О. Турянський акцентує на тому факті, що саме серби врятували йому життя.

Не національна ворожнеча, а ідея дружби й братерства народів надихала О. Турянського в той час, коли він писав свою повість-поему. Цією ідеєю охоплені серця героїв твору. Вона визначає їхній погляд на збурений війною світ і ставлення один до одного. Мабуть, не випадково семеро учасників недолі виявились представниками різних національностей. Два з них — автор і Добровський — українці, Сабо — угорець, Штранцінгер — австрієць, Пішилуський — поляк, Бояні і Ніколич — серби.

Самі герої усвідомлюють свою інтернаціональну спільність, яка складалася всупереч намаганням властей імущих посіяти ворожнечу між націями:

«Ось тут між нами,— озвався Ніколич,— заступлені народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте ми, їх сини, чуємо себе тут, наче брати. Ми тут вже здійснили ідеал братньої прихильності і любові».

Викриття імперіалізму і війни у поемі має всезагальний характер. Але оскільки герої твору — громадяни австрійської держави, це викриття здійснюється переважно на австрійському матеріалі. В гнівних інвективах, проголошуваних біля згасаючого багаття,

герої твору визнають, що численні, позбавлені всякої мети жертви вояцтва цісарської Австрії безглузді. «Яка ідея,— запитує Добровський,— привела нас в албанські петрі? 45 000 трупів невинних батьків і дітей на шляху смерті. Якій ідеї потрібні наші муки і наша смерть?»

Ненавість Добровського до світу імперіалістичного здичавіння така велика, що він не хотів би повернутися для того, щоб жити в ньому. Які темні інстинкти розбухує війна, показує нам розповідь Добровського про австрійського капрала:

«За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу. Ми проламали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько і виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений, кричу до свого капрала:

— За що ти б'єш у лице трупа?

— За те,— каже він,— що ця сербська собака не має ні сотика в кишенях».

Оце і є ідеали «благородного» австрійського воїнства. Коло його інтересів зводиться до найдикішого мародерства. І хоч ця сцена викладена в аж надто категоричній інтерпретації Добровського, проте в оцінці автор з ним не розходиться.

В стражданнях багатьох сотень тисяч людей О. Турянський звинувачує не окремі народи, а тих, у чиїх руках влада, хто вершив долю мільйонів: капіталістів-товстосумів та їх уряди. «Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибину людського страждання!

Тоді боги стали б людьми, а люди братами».

Конаючи від холоду і голоду, герої твору називають винуватців свого лиха: «Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок із душею і кістками всередині».

Війна, полон, засудження військових злочинців розбійницького імперіалізму — це реальна ідейно-мистецька плоть повісті-поєми «Поза межами болю». Але О. Турянський у своєму творі, крім цих, порушував складні філософські, людинознавчі проблеми, які виходять далеко поза рамки даного конкретного історичного моменту. І завдяки цьому книжка надовго зберігатиме не тільки пізнавальне значення художнього документа певної епохи, а й лишиться злободенною в найстислішому розумінні, відповідатиме душевним запитам читачів.

Основна філософсько-моральна проблема твору зводиться до визначення місця людини в складному світі, що її оточує, і не просто місця, а й позиції громадянина щодо грізних сил: природи, несправедливих соціальних законів, явищ самого фізичного існування людини.

І повість-поема О. Турянського підноситься до найвищих злетів гуманістичної думки не лише постановкою, а й способом розв'язання цієї проблеми. Хоч яке пекло людського існування розкрив перед нами письменник, хоч крізь які муки провів він своїх героїв, включаючи і найстрашніше — голодну смерть, але загальний морально-етичний пафос твору сповнений оптимізму, що конденсується в афоризмі: «Є сонце в житті», вражаючому тим більше, що висловлений устами незрячого Штранцінгера.

Вся внутрішня логіка повісті-поєми переконує, що зігріта й одухотворена великою ідеєю воля людини може стати такою силою, яка в певних межах здатна змагатися з об'єктивними законами природи. Віра в ефективність активної позиції людини, хоч би в якій важкій ситуації вона опинилася, віра в світлі покликання її — ось що надає повісті-поємі О. Турянського особливої ідейно-естетичної цінності, невичерпаності щодо можливостей впливу і на сучасного читача.

Звичайно, ця ідея розкривається не у вигляді абстрактного моралізування. Письменник будує повість-поему так, що сам читач починає усвідомлювати її. А на це складаються і спосіб зображення, і розташування персонажів, і взаємозв'язок між ними, і композиція твору.

Людині, як і, зрештою, всякій істоті, властиве прагнення до життя. Це — закон природи. Саме воля до життя рухає групкою полонених, які, здавалося б, за всіма законами фізіології повинні впасти «на шляху смерті»: «У них уже ледве видно сліди обличчя. Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили. Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землистою поволокою, що схожа на пліснь у грибів».

Убивши конвоїра, семеро полонених відійшли і зупинилися над проваллям. Щоб жити далі, треба перш за все вогню. А його можна розпалити тільки одягом котрогось із них. І тоді починається моторошний танець смерті, який становить зміст першої частини твору. Одяг візьмуть з того, хто першим упаде і не встане. В танці смерті знайшла свій вияв стихійна, майже інстинктивна воля до життя. Правда, вона вже підлягає певній моралі: товариші не накидаються один на одного, а чекають, коли помре слабший.

Напруживши до краю ситуацію у першій частині твору, О. Турянський в другій вдається до певної розрядки. Вогонь запалено.

Нещасні гріються біля нього. Вони мають уже можливість ближче придивитися один до одного, порозмовляти. Під шипіння і тріск вогню пригадуються розрізнені події минулого, декому примарюються райдужні картини.

Та перепочинок був недовгим. На вутле життя людини, що ледве жевріє у виснаженому тілі, розпочався напад найстрашнішого ворога — голоду. Інстинкт підштовхує Сабо до наміру втамувати голод людодством, адже поблизу лежить труп Бояні. Та прояснила людська свідомість постає проти дикого тваринного інстинкту і перемагає. Ніколич рішуче відкинув це бажання. «Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича як звільнення з якогось несамовитого гніту».

То була перша перемога людського духу. Сили ж кожного дедалі слабшали. Гімном справді великому і людському в людині зазвучала «пісня життя», яку востаннє спромігся заграти на скрипці незрячий Штранцінгер.

В четвертій частині твору показано, як фатальні сили руйнують життя (в даному разі це зіткнення сил природи з елементарними законами фізіології). Всі, за винятком найсильнішого Добровського, потрапляють у такий стан, коли затьмарюється свідомість. Наступним після Бояні помер Пшилуський, який носив у собі душевну травму — біль від зради дружини.

Але в цій же частині найвищого свого торжества сягає осмислена й осяяна найвищими ідеалами воля людини. Найслабший фізично після Бояні Оглядівський (автор) вижив тільки тому, що в найтяжчу свою хвилину думав не про себе самого, а про сина та дружину. Волю персонажа до життя збуджувала не тільки родинна відповідальність його як батька і чоловіка. Узагальнений образ матері з дитиною здавна відомий як символ життя. Пригадується Шевченкове: «У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим...»

На це звернув увагу і Роберт Плен: «Символізування найвищих ідеалів людства в образі жінки й дитини — це, оскільки я знаю український народ, спеціальна українська риса, яка, однак, в ідейнім і артистичнім зображенні Турянського є так само загальнолюдською».

Призведена до абстрактної логічної форми концепція О. Турянського, яка проходить крізь усю художню тканину поеми, може мати такий вираз: найвище породження матерії — дух людини, її розум і воля — в своєму облагородженому великими суспільними ідеями змаганні до життя — може виявити зворотний вплив на закони розвитку самої матерії, припинити на деякий час її розпад, викресати з її вже погаслого життєтворчого джерела нову, надможливу життєву енергію, що й сталося з О. Турянським — ге-

роєм «Поза межами болю». «Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя і до його вищих цінностей переможе смерть»,— так сформулював цю концепцію сам автор.

Ми вже згадували про те, що повість-поема «Поза межами болю» відзначається винятковою майстерністю групування і зображення персонажів. Автор користується тут прийомом контрасту. Найбільше ідейно-сміслові навантаження в творі несе образ наділеного оптимістичним світоглядом розповідача Оглядівського.

Антиподом Оглядівського є Добровський. Це сильна, горда, чесна людина, але його світосприймання характеризується крайнім песимізмом. Він не вірить в остаточну перемогу добра над злом, хоч його шляхетне серце сповнене огиди і презирства до всього злого й потворного. Щоправда, як песиміст і скептик, Добровський не від того, щоб поіронізувати і над доброчинницькими намірами людини. З усіх персонажів він найрозумніший, найбільше розмірковує і розмовляє у творі (ще й тому, що найдужчий фізично). І його постійні саркастичні репліки, щирі чи псевдопатетичні тиради допомагають письменникові розгортати трагічний за своїм характером сюжет, кристалізувати ідейно-філософську концепцію, грані якої відточуються різцем сперечань. Потрібно було б писати спеціальне дослідження, щоб розкрити багатство найрізноманітніших відтінків іронії, якими виблискує непересічний інтелект Добровського.

Всі інші персонажі твору перебувають по обидва боки тієї лінії незгоди, яка пролягає між Добровським і Оглядівським. Саме таким чином вони і впливають на провідну концепцію твору.

Безмежною, нереальною вірою в творчі сили життя, в його світле начало сповнений Штранцінгер — цей живий пам'ятник своєму власному минулому. Впродовж усього твору він проголошує лише кілька реплік, але сповнені вони надзвичайної життєствердної експресії. Штранцінгер — це ніби прямолінійний варіант вдачі Оглядівського. Його віра в сонячність існування піднесена до рівня філософського пересвідчення.

Антитезою до Штанцінгера, а разом з тим примітивнішим, так би мовити, практичним втіленням того розуміння життя, яке сповідує Добровський, є Сабо. Він також песиміст, але не бездіяльний. Сабо — виразник грубої інстинктивної волі до життя. Не сповідуючи вищих людських ідеалів, він бачить тільки право сильнішого над слабшим і сам досить успішно вдається до первісного закону боротьби за існування.

Так само змучений своїми моральними переживаннями Пшилуський становить контраст до світлого, — чи не найсвітлішого з усіх приречених, — Ніколича. «Життя таке гарне», — говорить Ніко-

лич, і він хоче жити, але не для себе: для родичів, для науки.

Всі ці образи повісті-поєми об'єднує почуття дружби, солідарності, взаємодопомоги.

Весь твір глибоко поетичний; він тримає читача в надзвичайному емоційному напруженні. Тому «По́за межами болю» за всіма жанровими ознаками — поема, хоч сам автор називав її «скромним оповіданням». Твір написаний поетичною ритмізованою прозою, з короткими уривчастими речитативними реченнями, нерідко з філігранним емоційним малюнком інверсованої фрази, сповненої глибокого психологізму.

«Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвівається сиза мла, і країна сонця виринає, як ясне видіння перед тінями, і мріє на крайнебі перед ними...»

Повість-поема О. Турянського — твір з надзвичайно сильним і активним ліричним струменем. Порівняно з першими оповіданнями стильова манера письменника зазнала певної еволюції. Тепер уже не тільки обсягом явищ та проблем, а й способом їх художнього зображення письменник наблизився до виняткової драматичної напруженості і ліризму прози В. Стефаника та Марка Черемшини — це і деякі формальні засоби, наприклад, ритмізація прози.

«По́за межами болю» — твір реалістичний. Він цінний насамперед своєю життєвою і художньою правдою, хоч на ньому і позначився вплив деяких засобів модерністичної естетики, зокрема модного тоді експресіонізму. Але навіть цим формальним засобам письменник здебільшого надавав реалістичного змісту. Вони не були літературною позою автора, бо справді виражали незвичність становища і велику душевну напругу персонажів твору.

Можна було б із застереженням поставитись до наявності у творі досить-таки значного візіонерського моменту: перед смертю Бояні побачив образ своєї матері; Ніколичеві у завиванні вітру вчувається пісня; примарні картини постають у хворій уяві Оглядівського. Та, правду кажучи, в цих візіях нема нічого надреального, вони цілком «закономірні», якщо взяти до уваги стан психіки героїв в момент повного фізичного розладу. Автор вводить їх у твір дуже економно, виходячи з артистичної доцільності.

Змалювання фантастичних картин, які постають в уяві персонажів, що вмирають від холоду, ми знаходимо і в творах більш традиційних та строгих реалістів, ніж О. Турянський. Пригадаймо фінальну картину роману Панаса Мирного (смерть Христі) «Повія» або ж його оповідання «Морозенко».

На закінчення розгляду «По́за межами болю» наведемо кілька рядків з листа П. Карманського авторові ще тоді, коли твір не був опублікований, бо в цих рядках відображений погляд на повість-поему тогочасної прогресивної української літературної громадськості:

«Ваш твір — це наймогутніша з відомих мені картин на тлі світової катастрофи не тільки в нашій, а й у цілій європейській літературі. В порівнянні з фізичною і психічною мартирією ваших осіб бліднуть картини Андреевого «Червоного сміху», а навіть поражаюча, жахлива картина воєнного лихоліття бельгійського народу, змальована пером Анні Віванті (роман «*Vae victis*» реномований європейською критикою, між іншим Конан-Дойлем і Юрієм Брандесом), після прочитання вашого твору в моїй душі приблідла.

Ваш твір робить вражіння дійсно пережитого, відчутого, переболілого і списаного кров'ю серця. І змістом (ідейно), і формою він має всі прикмети новітнього, наскрізь європейського твору, і я певний цього, що він не останеться в межах нашої країни та що він добуде право горожанства у всесвітнім письменстві.

Наступною після «По́за межами болю» книжкою О. Турянського є алегоричний філософсько-публіцистичний памфлет «Дума пралісу». Новий твір був закінчений у Відні 1921 року, уже після повернення автора з полону, і надрукований накладом видавництва «Аполлон» у 1922 році. Весь цей час письменник перебував ще в колі тих ідей і вражень, які надихали його на створення «По́за межами болю». Але якщо «По́за межами болю» — це безпосередня жива і кричуща картина з безодні, то в «Думі пралісу» бачимо спробу широкого філософського та історіософічного осмислення катастрофи першої світової війни, і разом з тим автор прагне висловити свій погляд на темні і світлі сторони людської натури.

«Дума пралісу» — твір незвичний у всіх відношеннях. Його форма запозичена із епічних творів про тварин. Але вона не самодостатня. Письменник використовує вигадану ним казку про тварин як засіб надзвичайно глибокої і розгорнутої алегорії, завдяки чому твір насичується найрізноманітнішими відтінками прямих і переносних значень, глибоким політичним і філософським підтекстом, що своєю вагомістю переростає часові рамки.

Важко знайти в сучасній для О. Турянського літературі твір, який би можна було поставити поряд з його «Думою пралісу». В першу чергу напрошується аналогія до Франкового «Лиса Микити». Справді, схожою тут є казкова алегорична форма, однаково називаються деякі персонажі, наприклад, Лис Микита, Ведмідь Бурмило тощо. Але якщо поема Івана Франка — це справді оброб-

ка світового, так званого тваринного епосу з дуже опосередкованим переносним суспільним звучанням, то «Дума пралісу» відверто орієнтована на злободенну памфлетність. Автор сам розставляє в ній усі крапки над «і», висловлює свої суспільно-політичні і філософські погляди, алегорія ж для нього лише зручна художня форма їх вислову. До того ж казковий сюжет, вигаданий О. Турянським, при всій його умовності дуже стрункий і цільний. Завдяки сюжету, що композиційно організовує весь твір, автор збирає всі різноманітні проблеми в єдиний вузол, хоч і не безсумнісну, але по-своєму завершену світоглядну концепцію.

Основна ідея памфлету подається у формі розвитку своєрідної діалектичної тріади. Вінець природи — людина — послідовно розвінчується як істота, що впала нижче, аніж тварина. Відтак шляхом заперечення письменник знову приходять до утвердження: у фіналі твору висловлюється віра у великі життєтворчі можливості людини, в майбутнє щастя людства, яке відроджується наснагою людського духу.

Сила філософських міркувань О. Турянського, його морально-етичних переконань полягає в тому, що вони виходять із конкретного життєвого матеріалу, із аналізу історичної дійсності, що вони, претендуючи на широкий узагальнюючий і позачасовий зміст, е, врешті, способом викриття конкретного соціального явища — імперіалістичної війни. Письменник підкреслює це постійно, а в передмові вказує, що одна із конкретних картин часів війни підказала йому задум — написати цей літературний твір.

Ідейна концепція книги О. Турянського розгортається через досить потішну умовну сюжетну форму. На лісовій галявині серед дикого пралісу зібралися усі звірі на велике судилище. Пані царського двору маркиза Мавпа подала на Вовка скаргу за образу честі: Вовк обізвав її Людиною. За всіма правилами судочинства іде розгляд поданої скарги. За суддю сам цар — Лев. Доктор Лис Микита виступає в ролі прокурора. Доктор Сич — науковий експерт. Борсук — адвокат, Гіпопотам — сповідник, Ведмеденко — жандарм тощо.

Слухаються зізнання багатьох свідків. Різні Бобринські, Соболі, Тигренки, Буськи й інші розкривають у своїх промовах занепад і жорстокість людини кожен зі свого боку, взявшись довести, що ім'я Людина для порядної Мавпи — велика образа з уст Вовка. Як тут не пригадати протиставлення благородних гиржунів (коней) низьким еггу (людям) із «Мандрів Гуллівера» Д. Свіфта?!

За людину заступаються тільки деякі свійські тварини, як-от Кітка, особливо ж Пес. Проте основна маса свідків, обвинувач Лис Микита, експерт доктор Сич та інші численними прикладами, аналізом світової історії часів війни, людського суспільного укла-

ду й приватних норм людської поведінки доводять вищість світу дикої природи над людиною, а відтак і провину Вовка.

Весь перебіг судового процесу, всі виступи і промови побудовані на тонкій грі іронії, на поєднанні явного абсурду з влучно і разюче висловленою правдою. Читач знає, що вся створена автором картина — це химерна гра фантазії, але як глибоко ця фантазія оголює суть зображуваного, завдяки можливості подивитися на людські вади збоку.

Наступний сатиричний твір Турянського — комедія «Раби» (1927) — не став хоч трохи значним явищем ні в українській літературі, ні в його літературному доробку. Письменник висміює представників західноукраїнського буржуазного середовища, яких він «колекціонував» у провінціальному Дрогобичі, але надто багато у вчинках героїв твору особистого, нетипового, від чого в комедії порушилась загальна перспектива зображеної дійсності.

Малопомітною була також книжечка оповідань «Боротьба за великість» (1926), куди ввійшли твори, написані ще до війни. Нове піднесення в творчості О. Турянського припадає на кінець 20-х — початок 30-х рр. Воно було викликане зближенням письменника з діячами КПЗУ, помітним переходом його на прогресивніші ідейні позиції, співробітництвом із групою літераторів, що гуртувалися навколо журналу «Нові шляхи».

У 1933 р. під псевдонімом Іван Думка О. Турянський видав у Станіславі (нині — Івано-Франківськ) книжечку «Як люди приймали Христа (Різдвяна легенда)». Це була вільна обробка оповідання про великого інквізитора з роману Ф. Достоевського «Брати Карамазови». Звернення О. Турянського до великого російського гуманіста не випадкове. Це була не лише данина пошани письменникові. Для О. Турянського творчість його була школою психологічного аналізу.

Своїй обробці легенди О. Турянський надав чіткої сюжетно-композиційної форми. Складний філософський підтекст оповідання про великого інквізитора, який воно мало в Ф. Достоевського, О. Турянський не взяв до уваги. Він осмислив і опрацював легенду таким чином, щоб наголосити на її антиклерикальній і антикатолицькій суті. Це був виступ письменника проти папства, викриття реакційної, руйницької ролі католицизму в історії людства. Дія легенди, за інтерпретацією О. Турянського, відбувається не в Севільї, а в Сарагосі. Кардинал Рікардо не відпускає ув'язненого Христа, як це зробив великий інквізитор, а його визволяє повсталый народ. Таким чином О. Турянський дивиться на народ не як на юрбу, а як на рушійну силу історії, носія людського прогресу. Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. О. Турянський пише також поетичні твори, перекладає з угорської. Його переклади поезій

Шандора Петефі друкувалися в журнали «Нові шляхи». Більшість оригінальних віршів лишилися неопублікованими, так само як і драма «Поза межами болю» (авторська переробка повісті-поеми).

О. Турянський був також талановитим літературним критиком. Критичну та літературознавчу працю він особливо активізував у новошляхівський період своєї діяльності. Його перу належить одна з найцікавіших у західноукраїнському літературознавстві критичних розвідок про «Слово о полку Ігоревім» (друкувалася в кількох номерах газети «Діло» в 1928 році). В статті «Спроба нового висвітлення поеми «Слово о полку Ігоря» О. Турянський використовує художній матеріал давньоруської поеми для доказу досить спірної концепції про суперечливість українського національного характеру.

Та не в згаданій вище концепції полягає цінність статті О. Турянського. Річ у тім, що письменник виявив глибше, ніж будь-хто в українській критиці того часу, розуміння художньої атмосфери «Слова», своєрідності обдаровання і особливостей стилю геніального староруського митця.

Як художник, О. Турянський перебував під нев'янучим чаром поетики «Слова о полку Ігоревім», а як викладач української літератури і літературознавець, красу і досконалість образності поеми він не тільки відчував і сприймав інтуїтивно, а й розумів як дослідник. Для нього «Слово» було взірцем художньої майстерності, до якої може дорівнятися тільки великий митець.

В останні роки життя письменник працював над романом «Син землі». Цей найбільший обсягом твір суттєво відрізняється від усього написаного ним раніше.

Якщо попередні твори О. Турянського були суворо реалістичними, сатирично-викривальними, дарма що в деяких із них траплялися умовні і зовнішньо фантастичні ситуації («Дума пралісу»), то роман «Син землі», — незважаючи на те, що за його основу послужили реальні факти, а всі змальовані в ньому картини вкладаються в рамки життєвої правдоподібності, — є твором з виразним романтичним спрямуванням. Власне, правда життя тут уживається з романтикою, проте основний задум письменника — романтичний, політ його творчої мислі іде від дійсного до бажаного.

Пишучи свій твір, О. Турянський виходить із тієї концепції мистецтва, яку вкладає в уста головному героєві Іванові Куценкові: «Поезія — це казка, вичарована з життя, й життя, вчароване у казку». І справді, якщо деякі попередні твори письменника, при всій насиченості їх суворою правдою життя, скидалися на казку («Дума пралісу» — казка і в прямому розумінні), то «Син землі» є казкою, одягнуеною у форму бувальщини. Саме оцю особливість треба мати на увазі, приступаючи до оцінки роману в цілому.

Справжній митець, виконуючи свій обов'язок образного відтворення дійсності, має право на мрію, яку в художньому творі він також втілить у конкретно-чуттєвих образах. Ця мрія теж є дійсністю, але іншого плану — дійсністю переконань, прагнень автора, його морально-етичних та ідейно-політичних постулатів. Роман «Син землі» тим і відрізняється від попередніх творів О. Турянського, що він заснований, так би мовити, переважно на позитивних імпульсах. На першому плані в ньому два яскраві позитивні герої, а що дійсність не давала письменникові достатнього матеріалу для створення їх, він поповнював його своєю романтичною уявою. І хай роман виявився далеко не беззастережним щодо охоплення і виразу буднів життя, хай він і не відповідає вимогам дослідницько-аналітичного реалізму, проте закладений в ньому ідейно-естетичний смисл досить вагомий. Він може мати певний резонанс і в сучасного читача, зокрема юного.

Роман «Син землі» написаний на основі певних життєвих фактів. Прототипом головного персонажа твору Івана Куценка був гімназійний товариш О. Турянського, його земляк Іван Куць.

В 1929 р. в журналі «Нові шляхи» письменник надрукував великий нарис про нього, витриманий у дусі цілком достовірних спогадів. Очевидно, з цього й почалася робота над образом Івана Куценка як виразника і оборонця прав пригнобленого галицького селянина, як втілення його людської і національної гідності.

Матеріалом для змалювання в романі гострих соціальних конфліктів послужили письменникові події сільськогосподарського страйку в Галичині 1902 р., очевидцем яких він був і в гущі яких опинився прототип його героя. Справді-бо небуденний характер Івана Куценка розгортається на тлі жорстоких класових антагонізмів, гострих сутичок з панами та їхніми посіпаками, в яких герой веде перед. Закінчуються ж події роману спалахом селянського бунту.

Проте, змальовуючи ці факти з дистанції близько тридцяти років, О. Турянський не ставив перед собою виключної мети всебічного, історично достовірного їх відтворення. У нього було трохи інше завдання. Річ у тім, що роман створювався в умовах жорстокого соціального і національного гноблення трудящих Західної України панською Польщею. І твір слід розглядати як не надто завуальовану форму протесту проти засилля польських поміщиків, як спробу подати ідейну підтримку західноукраїнській молоді, яка ставала на шлях боротьби проти соціального та національного гніту. Цим і пояснюється сильний романтичний струмінь у творі. Перед нами не роман-хроніка, не епоса побуту і звичаїв, не художньо об'єктивна картина історії, а пісня — хвала людській

мужності, гімн чистому, піднесеному і по-справжньому красивому коханню.

В романі відбилася й певна переорієнтація в переконаннях автора, що сталася наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. Шати загальних фраз, в які раніше вбирався його селянський демократизм, поступаються місцем чітко усвідомленій класовій позиції. Самі поняття соціалізм, класова боротьба, революція міцно входять у лексикон автора. І хоч, можливо, дещо наївно виглядає картина класової боротьби селян-бідняків із куркулями (письменник вдався тут до свого давнього улюбленого прийому — гротеску), вона, очевидно, не так навіяна реальними обставинами страйкового руху початку століття, як цілком сучасними авторові уявленнями його про класове розшарування і боротьбу всередині селянства.

Звичайно, в художньому відношенні роман «Син землі» значно поступається перед повістю-поемою «Поза межами болю». Але позитивний сенс його як у творчому доробку автора, так і в досить скупій на визначні явища прогресивній західноукраїнській літературі міжвоєнного двадцятиріччя очевидний.

Можна іронізувати над образом потворного пройди-управителя Пенкальського, але не треба забувати, що саме люди такого типу здійснювали санаційну політику польського профашистського уряду, і виставляючи їх у смішному світлі, письменник вчив не боїтися їх, а зневажати.

Можуть здатися неправдоподібними витівки Івана Куценка, та в реальній дійсності траплялися такі одчайдушні вчинки людей, перед якими тьманили подвиги нашого романтичного героя. Проте саме цим образом автор кидає виклик покорі і боягузству, атрофії почуття власної гідності, які упродовж століть намагались прищеплювати селянській психіці панівні верстви. Виступ автора проти духовного рабства, так само як і проти визискувачів народу, набрав тоді конкретного і цілком сучасного письменникові соціально-політичного контексту. Згадати хоча б розмову Івана Куценка на графському подвір'ї.

« — Чого ви тут? — питав Куценко.

— Пан управитель уже п'ять разів нас одушив. Не хоче запла-
тити нам за нашу працю.

— Чи він знає, що ви тут чекаєте?

— Або ж ні? Певне, що знає.

Куценко звернувся до одного здорового зарібника:

— Чому ви не пішли до нього?

— Я боюся...

— Чого?..

— Він мене ще трісне в писк...

— А у вас нема двох кулаків?.. А він не має писка?..

— Іване, де моїм кулакам до шляхетських носів!..

— Не ваші кулаки слабі... Ваша душа капустяна і дрег-листа».

Велемудрствуючи, можна дивуватись, з якої речі пан Гаєвич звелів загнати у власний лан пшениці 200 голів худоби, щоб таким крайнім засобом примусити страйкарів вийти на поле, і чому це має обходити селян. Але О. Турянський писав цю сцену в той час, коли кілька гектарів столоченої пшениці було нічим у порівнянні із вчинками американських капіталістів, які висипали в океан тисячі тонн добірного зерна, дарма що десятки мільйонів мешканців планети пухли з голоду. Саме тоді вибухнула світова економічна криза.

Зображуючи загострення класових суперечностей між поміщиками і селянами, О. Турянський суто романічну лінію твору будує навколо особистих інтимних стосунків між селянським сином Іваном Куценком і графською онукою Оленою Воронською. Чи не означає це, що письменник вважав за можливе полагодження вікових класових суперечностей взаємним примиренням? Аніскільки! Ставлення письменника до поміщництва як класу, ворожого народові й історично приреченого на загибель, цілком визначене: «...Всі оті графи, барони, шляхтичі і їхні всі прислужники — це не тільки люди без знання, не лише визнавці вживання грубого, бездушного, звіриного життя, але й люті вороги народу, між котрим живуть».

А от образ мавки був цілковитою вигадкою письменника, оскільки О. Турянський змалював чарівну драму кохання, що в реальному соціальному плані є засобом творення контрасту. За його допомогою автор і показує звироднілість старої аристократії, доводить її спустошеність, так би мовити, від протилежного: через показ вигаданого винятку.

Потрібен був цей образ і для того, щоб підняти на високий романтичний п'єдестал постать головного персонажа, Івана Куценка. Кохання представника соціальних низів і аристократки — колізія не нова у світовій літературі, починаючи від Сен-Пре і Юлії Жан-Жака Руссо, Жюльєна Сореля і мадам де Реналь Стендаля. Автор тут, очевидно, свідомо користувався давно виробленою і випробуваною літературною схемою. Так само як і в його попередників, ця ситуація створює широкі можливості для відтворення внутрішньої свободи героя. Саме таким внутрішньо розкутим, благородним змальовує О. Турянський Івана Куценка. І хоч Іван мучиться, страждає, картається сумнівами, однак це муки кохання, а не відчуття якоїсь соціальної неповноцінності: «Куценко не бачив безодні між собою і нею в тому, що він селянський син, а вона граф'янка: дотеперішня його наука виказала йому всю

нестійкість і марноту отаких суспільних пересудів. Невирівняльну різницю між нею й собою бачив він у тому, що ця дівчина — це типовий символ краси, доброти і щастя, а він — це втілений біль, ніч — це ледащо, викинуте поза межі людського життя».

Отож з елементів дійсності письменник створив красиву казку про кохання Івана та Олени, лісовика і мавки. Любовна лінія, за винятком прикінцевого епізоду викрадення Олени і, можливо, трохи прямолінійної її поведінки під час гостини у Куценків, змальована блискуче. Перед нами розкривається любов чиста і висока, та, що окрилює душу і освітлює розум, кличе до дії і стеле дорогу щастя на все життя.

Лісовик і мавка — ці імена свідчать про те, що письменник орієнтувався на високий літературний зразок — «Лісову пісню» Лесі Українки.

Закінчується роман символічною картиною пожежі маетку поміщика Гаєвича, стихійного селянського бунту. Чи не в безпосередній революційній дії має О. Турянський вбачав шлях остаточного розв'язання болючого соціального і національного питання на західноукраїнських землях? Зрештою, роман спонукав читача до соціальної активності, розбурхував його свідомість.

Роман «Син землі» — цікаве і своєрідне явище в стильовому відношенні. Стиль його заслуговує окремої уваги. Для нього характерна піднесеність, висока емоційна напруга, співучість і ліризм. Мовний стиль відповідає одухотворено романтичному задумові твору. Однак він є іманентним і закономірним явищем у творчому розвитку митця. Вже повістю-поемою «Поza межами болю» О. Турянський заявив про себе як видатний майстер емоційно насиченої української прози, біля джерел якої стояли В. Стефаник і Марко Черемшина.

Новим, вищим етапом є романтична лінія в українській радянській літературі, яка сягла значних висот вже в 20-і рр., а згодом стала однією з найперспективніших. Роман «Син землі» є свідченням того, як розвивалась романтична стильова течія в літературі Західної України 20-х — 30-х років.

Звичайно, О. Турянський уважно стежив за розвитком літератури на Радянській Україні. Письменник розумів і сприймав принаймні деякі формальні досягнення українських радянських письменників, які ставали для нього вчителями поряд із М. Коцюбинським і Лесею Українкою. Художня культура його мовного стилю та ж, що і в раннього А. Головка, Г. Косинки. Дуже тонко вслухався О. Турянський і в поетичний стиль П. Тичини. Деякі словесні новотвори він будує за його зразком: «Мавка подала йому свою маленьку, черешневоцвітну ручку, мов пелюстку, яка нагло з квітки виросла». Не поцурався О. Турянський

і прямого запозичення: «На її яблуневоцвітнім білім личку раз у раз перетягали густо-рожеві хмарочки кохання, пристрасті, здоров'я». Це, либонь, єдиний випадок повторення відомого неологізму П. Тичини.

Літературна спадщина О. Турянського невелика обсягом. Не вся вона рівнозначна своїм ідейно-художнім рівнем. Проте в особі О. Турянського ми, без сумніву, мали сильний і чесний талант. Його болі і поривання зрозуміють і сучасні радянські читачі.

Степан ПІНЧУК

**ПОЗА МЕЖАМИ
БОЛЮ**

ПОВІСТЬ – ПОЕМА

КАРТИНА З БЕЗОДНІ

*Присячую моїй дружині
й моему синові*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля і смерті.

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві.
Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок приви́дів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, са́мітним, сиротою між людьми, з якими довелось мені жити тепер — на вигнанню.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій!
І ти вже не живеш.
Твої кості біліють далеко серед синіх степів Укра-
їни.

Осіnnий вітер б'є їх.
Холодний дощ умиває їх.
Роса вранці сльозами паде на них.

.

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобра-
зити людським словом їхні страждання і збудити в
душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то
я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свід-
ка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалоб-
ним вінком квітів на їхню нікому не знану, богом і
людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки падуть прокльоном на ста-
рий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчем-
ності.

Хай ясна ідея, що в цім оповіданні промінням блис-
кає з цвинтарища й хаосу стихій і з безмежного болю
й божевілля людей, розгориться полум'ям у душі мо-
лодого українського покоління й веде його все вище
й вище на сонячний шлях волі і щастя великого укра-
їнського народу й до вселюдського братерства й лю-
бові.

І коли наша боротьба за волю така важка і кри-
вава, то не падаймо ні на хвилину в темряву розпуки, бо

Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце — мрія мрій.

Відень. У вересні 1920

Осип Турянський

Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі
тіней.

Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті
тіні й пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би
з розпуки.

Але вони їх не побачать, бо ті тіні розвіються, як сонні мари, в безодні буття й ніхто навіть не знатиме, де й коли.

Під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою та погнали їх на албанський «шлях смерті».

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу доли.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

Чорні хмари закрили заздрісно сонце і блакить неба й повисли над ними, як велетенські чорні крила всесвітнього духа знищення.

І спокійні ці хмари, як німе прокляття, непорушні, мов скелі, неблаганні, як доля.

Понура тьма хмар поклалася гробним каменем на замучені душі.

Земля відцуралася їх.

Вона кликнула їх у ті високі гори, між дикі строми й безвісті, де на кожному кроці чатує смерть.

Відгородила себе від них густими хмарами мряки, яка висить по обох боках гірського хребта і схожа на розбурхане, сіре море, що застигло і скам'яніло.

Чорне море хмар на небі глядить понуро на сіре море хмар над землею.

А всередині між двома морями йдуть тіні по срібно-білому хребті гір.

Вони наче висять між небом і землею.

Між життям і смертю.

Гірський хребет розпустив могутні, розколені, пошарпані й нагі ребра, які місцями тонуть під ногами тіней у сизій млі, то знов виринають із неї і гинуть на крайнебі в чорних хмарах.

І лежать на хмарах, мов скелет дивного великана, що руйнуючи життя, й сам погиб.

І біліють, мов срібні острови серед сірого моря мряки, то чорніють стрімкими обривами скель над безоднями, то підносять гордо і грізно кам'яне чоло до хмар.

А там недалеко на крайнебі гори-велетні сховали білі голови в чорних хмарах, а їх темні, гранітні стіни, роздерті в титанічній боротьбі стихій, навислі над пропастями великанські звали, брили і строми, являють собою образ безмірного знищення й руїни.

З сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна глибінь грози, суму й безнадійності.

Та проте здається, що дух руїни не завершив ще свого діла знищення. Могутній володар тих диких безвістей — мороз скував і приспав його і все кругом заکляв.

І серед реву боротьби й нищення небо, гори, земля — все нараз замовкло і скам'яніло.

Та серед цієї заклятої, скам'янілої тиші небес, хмар, гір і глибини царить якесь повне грози й таємне очікування.

Хмари до хмар, гори до гір притулилися в німій тривозі і наче шепчуть до себе:

— Хтось небаром явиться...

Хто це буде? Що це буде?

Чи оркан струсне горами й безоднями?

І порве всі іскри життя, яке аж тут заблукало, в божевільний вир, і одним ударом усе загасить, усе розіб'є, розтрощить та кине у тьму небуття, в безодню нічогості?

.

Вже довго вони блукають по албанських безвістях. Два невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті.

В останніх днях загіздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність.

Від десятих днів вони вже нічого не мали в устах.

Нема вже диких овочів, ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

Останки обшарпаного одіння висять на них, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістках.

Ноги, опухлі з голоду й зимна, здебільшого обвинуті онучами, які щораз розлізаються, доки зовсім не облетять.

І не одна людина йде по замерзлому снігу босоніж.

У них уже ледве видно сліди обличчя.

Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили.

Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землистою поволокою, що схожа на пліснь у грибів.

На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі.

Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають душі, щоб разом із нею покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму.

Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля.

Коли одна людина гляне в лице другій, здригається.

Відвертається з жахом, а тремтячі уста шепчуть:
— Смерть...

Лиш деякі сліпі люди не видять смерті в обличчях других.

І не мають втомлені очі людей на чому спертися, ні на чім відпочити.

Шукають неба.

Та неба немає.

Тільки байдужа і скам'яніла гроза чорних хмар наче посилає їм лише одну думку:

«Смерть».

Очі відвертаються від неба і блукають по безкрайньому морі сірих хмар над безоднями.

А те море бездонно сумне, безмежно безнадійне.

І очі людей ховаються ще глибше в ямах і замикаються.

І шукають у замученій душі світла.

Але й душа окута, мов цвинтарним муром, сумом ночі й холодом смерті.

І тоді остання життєва сила, остання туга розбиває кайдани дійсності.

Свідомість бунтується проти безтямного болю й нужденності буття й западає в сон.

Замучені голодом, морозом і безсонними ночами, вони попадають у сумерк півсвідомості, яка хвиля-

ми зникає, то знов деколи переходить у повну несвідомість.

І їх уяву огортає серпанок сонячних привидів і божевілля.

Їхня свідомість походить тепер на сонце.

Пливуть малі й більші хмарки, в меншій то дальшій віддалі від себе і притемнюють та заслонюють його на мент або на довшу хвилину.

Аж насуне велика чорна хмара й заступить сонце, може, не все.

І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвалася, це ввижається тіням наче промінь сонця в темряві їх душі.

І, захоплені тим промінням, вони бачать життя, яке кинуло на них уже присуд смерті.

Ім увижаються люди, які їм були близькі колись. Вони вітають, обнімають їх, говорять з ними.

Вони чують дивні звуки з далекої батьківщини, співають пісні, які ще дітьми чули. З малими винятками вони всі, здається, збожеволіли.

І з ясними видіннями вони вмирають з усміхом на устах.

Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають німічних людей, які вже не можуть піднятися.

Бояться серби, щоб ці вмираючі людські тіні не одстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська, від якого здалека аж тут гомонить час від часу глухо гук гармат.

Багато їх кидається в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі.

Ось недалеко паде одна людина.

Серб здійсмає з плечей кріс і підходить до неї.

Людина витягає руки й розказує сербові:

— Мої діти ще оттакі маленькі. От тіцькі ще.

Показує рукою, як маленькі його діти, й роздираючим голосом благає:

— Брате сербе, не осирочуй моїх діточок!

Але ворог не знає милосердя.

Лунає гук вистрілу.

І тинь останніми краплями крові червонить білий сніг.

Так умирає багато людей з перестріленими або багнетом пробитими грудьми й головами.

Кожна людина збирає останки сили, щоб не впасти.
Ідуть з найтяжчим зусиллям.

Уста судорожно затиснені, жили на темно-сірих і зелених чолах виступають наверх, наче хочуть одірватися від обличчя.

Їхні голови хиляться безсильно на груди.

Наче невидима сила закинула їм тяжкі верії на шию і гне й тягне їх живосилом до землі.

Ідуть, наче тягнуть власні трупи на великий похорон.

Гробову тишу природи перебиває тихе зітхання, уриване хлипання, голосний лемент і зойкіт людей з босими ногами на замерзлому снігу, радісні оклики збожеволілих, сербські стріли й останній крик розпуки перед смертю.

Багато людей утратило ясну свідомість того, де вони, звідкіля й куди йдуть?

Деякі забули мову.

У найбільшій частині людей серце вже заснуло.

Воно не почуває вже більше ніякого болю, ні бажання.

Ніякої туги за життям, ні за далекими ествами.

Батько... мати... жінка... діти?..

Що це?

Якась імлою овіяна, в струї вічності похована, приспана в душі згадка з давньої-прадавньої, замерклої минувщини.

Якась неймовірна, чудова казка з раю, котрого немає на цій землі.

Що їх зустріне через годину, через дві, завтра?

Це їм байдуже.

У них уже немає навіть сили думати про те.

Вони замкнули очі і сплять якийсь час ідучи, поки не ляжуть на все на «шляху смерті».

Душевне отупіння покидає їх на хвилину. І в їх душі прокидаються бажання, що в'яжуть їх з життям.

Ось одна людина з босими, фіолетними ногами угледіла нараз на хмарах над деброю вогонь.

З заіскреними очима показує його товаришам.

Три товариші біжать там, де вогонь видять.

І падають на хмари над пропастю.

І хмари проковтують їх, як море зерна піску, як вічність хвилинку.

Здається, що ні боги, ні темні сили не мають відваги дивитися на цей образ людського горя й починають засновувати його густим серпанком снігу.

Небо, хмари, гори й людські тіні — все зникає й обертається в одну безконечну мряку, сіру, як життя, сумну, як смерть.

Здається, світ поволі зісувається в якусь бездонну прірву.

З безодні виринає срібно-біла хмарка.

Як сонна мрія, знімається над ними і пливе настрічу понурій тьмі небес.

Ні, це не хмарка...

Це якесь дивне ество, що співчуває людському стражданню.

Це самотній ясний, добрий дух.

Він запитує когось у чорних хмарах:

— Чому велиш серцю тіней ще слабо битися?

Розбий те серце на шматки!

Хай воно не кривавиться останніми каплями крові!

Що це?

Здається мені... переді мною... якесь дивне, змарніле дерево... дві тонкі... всохлі гілляки...

Ні, це людина.

Він підняв руки до неба.

Чого він підняв руки до неба?

Чи він молиться?

Чую шепіт:

— О, жорстокий, жорстокий!..

Я глянув на його руки і здригнувся.

Ні, не гляну на свої...

Знаю: і мої такі.

Нараз чогось так жаль мені стало наших рук.

Так жаль кожної людини, що тільки й на те думає, щоб терпіти.

Жаль усього людства, що в пеклі світової війни так тяжко карається.

Щось підступило мені під горло.

Щось тиснеться до очей.

Ні, ні, ніхто не побачить їх...

Вони всі вже виплакані.

Очі висохли, замерзли.

Де ти, Василю, мій друже єдиний?

Ти упав серед снігу.

Чи ще живеш?

Чи вже більше не чуєш болю?

Чи вже дивиш з недосяжних висот на мене?

I

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьома товаришами на кінці довгого ряду, станув.

— Що тобі? — питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка — це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузьку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

— Хто покине його? — застогнав Ніколич.

— Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стануло.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

— Ідіть! Я тут останусь.

Добровський обізвався:

— Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

— Але вмеремо не від сербської кулі,— воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима.

Старий сербський стражар приступив до них.

— Наперед!

— Мовчи! — крикнув Сабо.

Серб змірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебри.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу і всі сім відійшли набік від «шляху смерті».

Станули й оглянулися кругом.

Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть.

Із-за гори на крайнебі виповзли із таємних глибин землі дивовижні облаки-страхіття і ще більше місце сонця заступили. Виглядали, мов казочні упирі. Отворили великанські, червоні, наче в крові скупані пащі, щоб кинутись на гори й пожерти їх разом зі сімома живими істотами.

Бо як посміло життя заблукати в цей цвинтар природи?

На кілька кроків від них гірський хребет спадав стрімкою стіною в безодню.

Вони глянули на широке море хмар під собою й на верхи гір, які здіймалися понад хмари, як величезні могили всього буття.

Ніде ні сліду людського життя.

Всюди замерзлим, бездушним трупом простелилася ледова пустиня.

А коли б десь далеко найшлась албанська хижа, то вони не мали б сили зайти до неї.

Та й що з того, якби й зайшли?

Замість гостинності вони найшли б на порозі тієї хати смерть із рук диких албанців.

Щось невимовно понуре шепче їхній душі, що їм уже не вернутись до життя.

Їх очі доганяють товаришів, яких вони покинули.

І велика туга за ними й за життям, як останнє полум'я погасаючої свічки, розгорається в їх душі.

Перед ними сунеться поволі довгий ряд тіней.

Повзе, як великий, розтоптаний хробак, який останніми зусиллями вверчується в сизу млу, щоб там супокійно сконати.

Вони простягають руки за товаришами.

— Чекайте! Чекайте!

На їхній голос гомонить понура відповідь із яруг:

— Чекайте! Чекайте!

— Не йдім за товаришами,— кличе Сабо.— Там нас гибіль чекає. Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не найдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

— Вовки прийдуть...— бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

— Може, й люди прийдуть...

— Люди? — питав Добровський.— Люди для нас — гірше вовків...

— Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії...— падькав Ніколич.

Добровський відповів:

— Одинока надія — якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк.

Пускаються в дорогу, щоб зійти з гірського хребта, пірнути в сіру млу і пройти крізь неї на землю.

Може, там глибоко внизу, є життя й людське серце.

Однак усі зусилля даремні.

Праворуч і ліворуч тільки стрімкі обриви, по котрих і дикі кози не були б в силі збігти в долину.

Після довгого блукання вони бачать, що перед ними стелиться тільки один-однісінький шлях, яким пішли їх товариші.

Де вони?

Розтоптаний хробак уже зник на крайнебі в морі мли.

— Не можу йти... не можу стояти... Ноги тремтять... тремтять...— шепче Бояні.

Сідає на сніг.

Важка втома тягне других живосилом додолу.

— Не сідаймо,— кличе Сабо,— це смерть!

Та дарма.

І він сідає разом із другими.

Тільки Добровський стоїть і шукає чогось у темних хмарах, на горах і в густій млі над дебрами.

Здається, що його вухо намагається вловити якісь звуки, котрі тільки він сам чує.

Ні, ні.

Ніхто й нічо не відзивається на голос болю й туги їхнього серця.

Здається, що вся природа заперла дух і прислухається до кроків таємного великана, що тихо йде верхами гір.

То знов ховається по безоднях, щоб люде його не бачили й не чули його кроків.

Серед незбагненної, безконечної, могильної тиші доходить до їхньої душі, як останній сон, якийсь давно вже завмерлий голос із далеких, сонячних країн.

І тихесенько гомонить і бринить, як мушка в зеленій, сонцем леліянній траві.

Наче з-поза сумерків віків... з безкраїх засвітів... із-за океану вічності... ніжно... мрійно... тихесенько... гомонить:

— Тату... тату... сину!

Вони стрепенулись і глянули на себе.

Всі тремтіли в лихоманці.

Бояні лебедів:

— Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню.

Недалеко нашли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчímхали галузки та відтяли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

— Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться,— глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мусили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

— Те тарахкало придалося б дуже на вогонь...— шепнув.

— Дай спокій,— відповів Добровський.

Оця скрипка — це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

— Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок. На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

— Відкіля взяти цілого убрання? Коб тут іще був труп серба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

— Незабаром найдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

— Як ти це міркуєш?..— шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

— Віддирання шматків одежі безцільне. Сентиментальність — смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вичитав Сабо мовчазне і тривожне питання й відповів:

— Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусить умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів. Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її вражіння додав після короткої мовчанки:

— Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вищідив поволі, крізь зуби:

— Для загального добра — гинь ти!

— Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знає-те, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?

Бояні став лебедіти, начеб усі останки його душі були на його устах:

— Я хочу жити...хочу жити...

— Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жахливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

— Хто з нас пожертвується добровільно для других? — напірав Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

— Я,— перервав мовчанку сліпий.

— Я,— пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям.

Добровський сказав:

— Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться.

— Але що з тобою... Пшилуський? — нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лячним наміром.

— Маєте кріс,— відповів глухо Пшилуський.

— О боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти,— падькав Ніколич.

Всі зрозуміли.

— Хто з нас найслабший? — питав Сабо і глянув на Боянія.

Бояні затремтів, і його сині уста ще більше посиніли.

— Я даю ось яку раду,— сказав Сабо.— Не сміємо згинати з морозу, заки розпалимо вогонь. Наше тіло, те прокляте стерво, вже зовсім деревіє з морозу.

Будемо бігати і скакати довкола цього корча.

Біганням огріємося трохи, тоді — про мене — роздираймо наше дрантя на вогонь!

Але як я впаду й не матиму більше сили, тоді плюну на дальше нужденне життя. Тоді здеріть із мене убрання й жийте!..

Тут Сабо викривив уста з якимось дивним глумом і додав:

— Взагалі: хто з нас перший упаде і вже не встане, цей стане нам усім у пригоді.

Німий жах охопив їх.

І хоч безтямною грозою проймала їх оця думка, начеб коса смерті устряла їм у мозок, то все-таки всі вони чули, що незабаром один із них мусить перший згинути.

Так мусило бути!

Без найменшої тіні спротиву почали людські скелети, замерзлі з морозу, смертельно вичерпані голодом, бігати і скакати довкола корча.

Лиш одна думка вводила в рух їх закостенілі ноги:

«Скачи, скачи і витримай... а то, може, твої власні товариші тебе доб'ють!»

Штранцінгер стояв набоці, пізніше ходив чотири кроки вперед, чотири назад.

Спершу могли всі ледве рухатися, опісля вже ходили жвавіше.

Ніхто не хотів zostавитися позаду других, щоб не показати, що він найслабший.

І було видно крайню напругу їх останніх сил по дико заіскрених очах, по судорожно затиснених зубах, по напучнявілих жилах на чолі, на висках і на шиї, й по барві лиця, котре з землистого-темного і брудно-сірого ставало чимраз більше фіолетним.

.
.
.

Нагло якась дивна сила прикувала мої ноги до землі.

Руками я заслонив спершу очі, потім кулаками став бити себе по чолі.

Хотів розвіяти затміння, котре в цій хвилі насунуло на мій мозок, або вбити правду, що станула мені перед очима.

Бо нагло видалось мені, що мої товариші щезли і якісь дивні марева вищипали очі на мене...

І нараз якесь шалене бажання огорнуло мене:

Упасти, власти, власти трупом на місці або скочити у провалля!

Убити, розтоптати цього черва, що ім'я йому свідомість!..

Я станув над берегом обриву й дивлюся в глибину,
повиту сірою мрякою.

Сто кроків під моїми ногами спить біла, скублена,
застигла мла.

Біле ложе з великими, круглими, м'якими подуш-
ками...

Це біле ложе манить мене до себе, так манить...

Але ні.

Як зоветься та сила?

Залізним ланцом скувала мене ззаду й не пускає...

О ні, життя не має ціни для мене.

Кажеться в казці: вони за сімома горами, за сі-
мома ріками...

Та вони десь так далеко, за таким океаном, що
йому ні кінця, ні краю немає...

Там вони обоє.

Та проте я аж тут їх чую.

Чую маленьку ручку за собою на шиї.

Тепер ця ручка вже більша.

Я ж її два роки не видів!

Ці дві істоти...

Ні, я мушу жити!

Відвертаюся від безодні і довкола корча скачу,
скачу...

Га, га... я скачу...

Нараз Добровський кинув дикий проклін, опісля
став позирати з дивним глумом на товаришів.

Зареготався і крикнув:

— Он воно як! Панове, я бачу, що ви — гуляєте!

Ха, ха, ха! Ось чого вам закортілося! Ну — нівроку...

Значить, до танцю треба, звісно, музики...

Я вам заграю на цимбалах.

Став несамовито кламцати і скреготати зубами.

Оця музика Добровського рилася у стривожені сер-
ця товаришів, як диявольський глум і нагадувала їм
смерть.

— Перестань! — закликав Ніколич.

Добровський пригадав собі, як колись аранжував танці на балах.

Усміхнувся, як усміхається смерть, і запитав:

— Невже ж ми останні, щоб на нашій забаві бути без аранжера? Ба, а де ж наші дами? Невже нам гулять без дам? Уявім собі, панове, скільки балів відбувається тепер на світі, який ми давно покинули. Скільки розкішних дам крутиться в цьому менті на те, щоб марно прогуляти своє життя! А ми тут гуляємо, щоб наше життя назад вигуляти! Напружім нашу хору уяву, схильну тепер і так дуже скоро до привидів і галюцинацій, і не один із нас матиме, може, забаву, з чудовою дамою. Ха, ха, ха!

— Добровський, ти, здається, збожеволів,— пробурмотів понурим голосом Сабо.

— Може бути. Та я вам одно скажу: ви всі збожеволієте, лиш я сам заховаю ясний розум, бо в мене, здається, занадто твердий череп на такі тонкості, як видіння й божевілля. Це мені дуже прикро. Ви, може, побачите балеві дами очима, а я, здається, тільки душею. Однак очима душі я більше побачу від вас.

Замовк і глянув далеко перед себе.

Стояв хвилину задуманий, опісля говорив:

— Не боюся нічого. Та не розумію, чому ця мертва тиша кругом нас і ваша мовчанка мене чогось бентежить? Усе здається мені, що серед цієї заклятої тиші нагло щось блисне і вдарить, як грім. І вб'є Штранцінгера за це, що він стоїть такий байдужий, вас — за те, що ви такі сумні, мене — за те, що я сміюся... Отже, доки в мене ще трошки сили, мушу, забалакувати ці дивні почування в собі... Я у своєму нужденному житті дуже мало говорив. Та тепер, супроти обличчя смерті чую потребу поговорити трошки... Буду словами полукати свою душу й балакати, балакати, кричати і сміятися, ха, ха, ха! Та й маю я дещо сказати світові за себе й за вас... Панове! Більше доброго тону! Більше елеганції! Не позирайте так спідлоба, як темна ніч! Хай дами вичитають із ваших усміхнених мін, що ви хочете засипати їх компліментами!

Показував товаришам елеганцію і граціозність танцю.

Дивна суперечність між його добірними салонви-

ми рухами й між його обшарпаними, брудними латами, покритими снігом і засохлою кров'ю!

І якби вони були у світі життя й сонця, то, може, було б і дивно глянути, як його уста, все складені до іронії і глуму, ціле його запале, бліде й зелене лице з довгою, розчіханою, рижою бородою і з вусями, наче дві розмикані мітли, силкувалися виразити приємну, солодку й готову до компліментів міну салонового льва.

— Панове, ви причепурилися не по-балевому. Не маєте поняття про хист, як і чим подобатися дамам і як їхнє серце здобувати. Де ваші лікери? Де ваші фраки? Де ваші гладенькі, товстенькі й оголені обличчя? Ви хочете своїми обідраними обвислими лашами наслідувати фраки? А де, панове, головна річ для дам: ваше тіло? Це непростима легководушність із вашого боку, панове, що вам закортілося з вашим «я», яке важить у кожного 38 кілограмів, забавлятися в товаристві балевих дам! Невже ви, легкопері й заморожені панове, хочете служити товстобоким дамам за холодильця? Вам зібралось на охоту залицятись до жінок тільки своєю голою душею? О, ви, дурні... pardon ... скелетні ідеалісти!

— Я чхаю на всі жінки,— промимрив Сабо.

З іронічним спочуттям дивився Добровський на кожного товариша.

Зупинив очі на Пшилуськім і крикнув до нього:

— Пане Пшилуський! Мені дуже прикро, але ваш фрак занадто старосвітський. Замість двох видно на нім аж тринадцять хвостів!

Думав хвилю, опісля засміявся так, начеби відкрив якусь щасливу думку, і кликнув:

— Це нічо... це нічо... чудово... Панове! Ви самі й не догадались... Адже ми справляємо собі масковий бал, якого ще світ не бачив... Та все-таки причепуртеся трошки, панове, відгорніть руками ласкаво сербсько-албанське національне майно, що так густо по вас лазить, бо я почну представляти вас. Хай перед вами стануть дами із самого цісарського придворного балу! Просіть їх до танцю і притискайте міцно до своїх замерзлих грудей, а вони вже вас нагріють куди ліпше, чим не знать який огонь.

Бояні і Ніколич, які весь час дивилися на Добровського, наче приковані його очима і словами, витяг-

нули руки, начеб хотіли пригорнути когось до грудей.

Їх виснажені обличчя, несамоविта усмішка, та ще більше рухи-обійми їх рук наповнили мою розболену свідомість наглим страхом. Я відвернув очі від обох товаришів і шукав в очах Саба успокоєння. Одначе він так понуро дивився, начеб в найближчій хвилині мало все завалитися. Я звернувся до Добровського, однак не був у силі промовити до нього. Мов поражений стояв я, й мене мучила тільки одна думка: чи Добровський зійшов з розуму, чи ні? І наче спогад із вимріяних країн і одночасно, мов холодний жак із замерзлих, понурих печер, рилися в мою душу слова Добровського:

— Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті. Серед шляху нам, вибачайте, знудилося, і ми справили собі між небом і землею, серед хмар і снігів вельми романтичний бал, на котрий маємо честь запросити вас, ясновельможні дами. Прохаємо перейти ласкаво зі своєї золотосайної цісарської палати до нашої балевої залі. Вона теж дуже гарна й далеко обширніша від вашої. Її стеля — безкрає небо, її стіни — сніжно-білі скали, її поміст — замерзлий сніг, білий, як ваші вельможні декольте. Ми маємо чудову музику й оригінальний буфет, який різниться від вашого буфету лиш оцею дрібничкою: не ми його, але він нас хоче пожерти.

Заклацав зубами й показав недалеко безодню.

— Мое ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду, ні з життя, ні зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності.

Пан четар Штранцігер...

Тут урвав і глянув на сліпого товариша, що стояв набоці, байдужий на всі радощі і, здається, на всі болі.

Дивився на нього й на його сліпі очі й нагло вхопився за горло, опісля закашляв, наче хотів прогнати щось, що вийшло з душі і здушило йому горло. Стрепенувся і казав далі:

— Оцей пан, що тепер дивиться в сторону нашого буфету, зовється пан четар Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівав-

ся з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що! Пані будуть ласкаві з чисто гуманних причин, ну і, для власної приємності (це головна річ), закрутити йому голову, а то манколія його з'їсть. І прошу не дивитися криво на нього за те, що його балевий стрій не зовсім по моді, але ви, здається мені, догадуєтеся, з якої це причини...

Пан доктор Оглядівський. Гуляє нині, мабуть, перший раз у життю. Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді. Докажіть йому, ясні дами, що й деінде є теплі ку-белечка...

Пан четар Сабо, дикий син угорської пусти. Великий і небезпечний заведія... Дама, що його покори-ть, отримає найвищу медалью.

Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чи-ста потіха для вас, високі дами.

Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різ-них неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним пото-ком, щоб напиться води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригоршу, він цілий шубовсть у воду! Ми його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я. Постарайтесь, ласкаві дами, щоб він назад собі його пригадав, а то жодна дама не зможе стати йому законною жінкою.

— Бояні,— крикнув Добровський,— твої уста дуже посиніли. Обійми кріпко найкращу принцесу і цілуй її рожеві уста голосно і пристрасно доти, доки твої безкровні уста не запашать огнем.

Бояні обняв воздух перед собою і цілував міцно, аж ляскіт було чути.

Добровський дивився на нього й говорив більше до себе, ніж до других:

— Чому я нічого не бачу? Невже ж ілюзія не для мене? Хіба ж усе життя не ілюзія? Заздрощі мене беруть...

.
.
.

Добровський скавав, як навіжений.

Пристанув на хвилину і глянув на чорне небо та

в педру. На його обличчі боролися біль і гордість чоловіка, що кинений у прірву буття, відчуває всю грозу своєї безсильності.

Засміявся глумно й закликав:

— Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання!

Тоді боги стали б людьми, а люди братами.

Кожна тінь старалася наслідувати песамовиті скоки Добровського. Це було тяжко і вдавалось тільки Сабові, котрий після Добровського мав ще найбільшу силу. Але на короткий час інстинкт життя показався так могутнім, що всі скакали з однаковим розмахом.

Мов сонні марева, що душать сплячого й виривають із його грудей крик жаху, так виглядали їх обличчя під час танцю.

Серед тих облич, подібних до обличчя смерті, лиш очі мерехтіли дивним огнем і безмежним бажанням життя.

Слабий усміх тих очей і їх огонь із-за того, що та-нець збуджував надію до життя, становили тим яскравіше протиривство до завмираючого лица.

Сабо почав із ознаками злобної нетерплячки дивитися на своїх товаришів.

Глянув на мене.

Здавалося мені, що його очі так і питали:

— Коли ж уже... один із нас...?

Доки будемо чекати?

В першій хвилині я мав вражіння, що не мій товариш глядить на мене, а смерть.

Я хотів крикнути, як кричить кожна людина, котру мучить чорна мара, але схаменувся й запанував над собою.

— Ти думаєш,— казав я до нього,— що я не зумію так гуляти, як ти? Ось поглянь!

Я став скакати так само, як він.

А щоб дати ще більший доказ, яка в мене сила й бадьорість, хоча смертельна втома й жах мене

мучили, я тремтячим, завмерлим голосом заспівав
веселу народну пісню.

Сабо відвернувся від мене і став тепер скакати
все напроти Боянія та дивився йому вперто й визи-
ваюче в очі.

Ледве живий Бояні, який ще слабо переступав з
ноги на ногу, все спускав очі, бо за кожним разом,
як поглянув на Саба, смертельне тремтіння проймало
його.

Але й зі спущеними очима чув він у своїй слабій
свідомості, як погляд Саба клався кам'яною плитою
на ціле його тіло й забирав йому останки сили.

Вкінці Бояні зважився спитати його слабим голо-
сом:

— Чому так дивишся на мене, як сатана?

Сабо не обіззався, тільки більше вп'явив у нього
свої убивчі очі.

Боянія опанувала тепер лиш одна думка: хай нагло,
в одну мить, мов блискавиця, щось ударить і раз на
все загасить у нім усяке почуття болю, боязні й тер-
піння.

Він задивився на наймогутнішу гору і тремтить,
мов блудний огонь серед пітьми та шепоче:

— Хай упаде... роздавить... кінець... сулокій...

Раз у раз повторює ті слова.

Нараз йому здається, що могутня гора розгортає
чорні хмари й суне просто на нього.

Він хоче кинутись на землю й чекати, аж гора
впаде й роздавить його.

Нагло побачив перед собою очі Саба.

Спотикнувся й упав.

Божевільний жах його обхопив, що не гора, лиш
людина несе йому смерть.

Це додало йому нової сили.

Зірвався, як малий хлопчина, наче м'яч, відбився
від землі і став, гуляючи, кричати:

— Вона мені ногу підставила. Але я її копну...
копну!.. Ха-ха-ха!

Копав її і посував у напрямі кручі.

Шалений танець найслабшої тіні наче заразив
других.

Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над
прірвою й шукав її безмірної глибини, пустився в
танець і все з понурим виразом лица кричав:

— Проч від мене, розпуснице!

Кожний старався закричати чийсь кроки, що по-
волі, глухо, зловіщо вже наближалися.

Це був крик людей, що в густому пралісі опівночі
хочуть прогнати від себе щось, що серед залятої,
таємної тиші чатує й ось-ось кине́ться на них.

Боянні сміявся: «Я її пхнув у безодню», Ніколич
белькотав: «Ти моя, ти моя», Пшилуський: «Геть від
мене», Сабо кляв по-мадярськи, Добровський скре-
готав зубами, а я повторяв раз у раз, сам не знаючи,
чому: «Сонце... сонце...»

Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й
мовчав.

Як переко́типоле, гнане бурею, як соломки на хви-
лях розшалілого моря, так кидалися людські тіні в
дикім танці життя і смерті.

.

Їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на бруд-
но-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-
ось розсипляться, їхнє дивне гукання та дика, душу
роздираюча музика Добровського будить почуття,
що нараз земля розступиться під ними й небо впаде
на них.

Щось невідоме, як тайна буття, безмежне, як віч-
ність, визирає з їх очей і з кожного їхнього руху.

Що це?

Маленька іскра.

Вона росте й вибухає могутнім огнем, який обіймає
всесвіт. Всесвітній огонь життя горить над всесвіт-
ньою безоднею нічогості.

Хто переможе?

.

Нараз мені здається, що моя свідомість знаходиться
десь назовні, поза мною.

Сон чи божевілля?

Чи якесь явище, можливе тільки тут, у цій темній
западні?

Щось кружляє мені коло вуха й силкується втиснутися всередину... якась жахлива муха... вона несе смерть...

І в бринінні тієї мухи чую раз у раз:

— Ніколи... ніколи...

Відганяю рукою цього потвора.

Та в найближчій хвилі знов чую зловіще бриніння...

Тікаю на край кручі і вичерпаний, безсильний сідаю.

І знову вона бринить і гуде, як далекий невгомний гомін похоронного дзвона:

— Ніколи... ніколи... ніколи...

Але згодом те несамовите бриніння й гудіння віднімає мені почуття жаху й успокоює мене.

Я починаю радіти, що ця потворна муха, цей демон, бог, диявол, цей хтось знає, що ми тут, що люди тут.

Значить, десь у пеклі, а може, на небі в безодні... десь під хрестами на цвинтарі... десь у сумній пустці безконечний є ще хтось, є ще щось, що думає про нас...

Пусте, байдуже, що таке думає...

Але думає про нас...

Може, це наша доля?

Доле, доле!

Невже з цього хаосу не вернути нам назад до життя, на шлях сонця?

Яка сила в тому мертвому світі зуміє вирвати нас із цього замерзлого пекла?

Нема такої сили.

Немає нікого.

Бог прокляв нас.

Демони тільки ждуть на нашу загибель.

Всі великі й добрі сили відцуралися нас.

А може, єсть іще на небі... в повітрі... на землі які маленькі, ангельські істоти, що мають яку-небудь цілющу силу?

Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас?

Може... ах!

Сину, мій сину маленький!

Молися, сину, молися за батька!

Може твоя молитва невинного ангела проб'є скам'яніле склепіння небес.

Бо тяжко твому батькові, ох, коб ти знав, сину, як йому тяжко вмирати, не побачивши тебе востаннє.

Нараз Бояні заплакав і закликав:

— Мамо моя! Де ти?

Перестав скакати і плакати та задивився в дебри, і його очі шукали чогось по сірому морі хмар.

Почувши плач Боянія, Добровський сказав:

— Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!

Я побалакаю, для приміру, з дамою, що була колись моєю милою.

В цій хвилині Пшилуський, що стояв на боці і з якимось болючим отупінням дивився перед себе, обернувся до Добровського.

Перший раз його німа байдужість розвіялась, і він з якимось таємним зацікавленням упер свої очі в Добровського та став його слухати з такою напругою і з таким скупченням усіх своїх сил, начеб найближче слово Добровського мало йому принести визволення або смерть.

Однаке Добровський не помітив цієї дивної уваги Пшилуського й говорив:

— Так тямлю мою останню стрічу з нею, що здається, бачу цю жінчину тепер перед собою.

Ласкава пані! Ви мене не пізнаєте, бо я замаскований. За крихітку тепла вашого серця я віддам вам увесь огонь, який так і бухає вулканом із цілого мого «я». Цей огонь у мені так жагучий, що я хотів би пригасити його трошки струєю сліз. Та, на жаль, мої сльози замерзли. Я йду в далеку дорогу, з котрої ніколи не верну. Подайте мені на прощання свою біленьку й пухеньку ручку. Не хочете? Ви злякалися моєї руки? Кажете, що це рука кістяка? То pozwольте себе поцілувати, так, як я колись вас цілував. Ви крикнули з страху. «У вас замість обличчя мертвецькі ями»,— кажете. Адже ви знаєте, звідкіля у мене мертвецькі руки і шоки? З грому гармат, із тяжких ран душі й тіла, з голоду й розпуки вони. З героїської боротьби за ваші товстенькі шоки й руки, за ваші золоті намиста й жемчуги.

Та коли я гинув серед куль у ямі, вам не стало терпцю ждати на мене.

І ви кинулись на шию гладенькому галапасові, котрий ніколи навіть пороху не нюхав.

Тямите, як я, загартований жовнір, плакав перед вами?

А ви відповіли на мої сльози:

— Іди собі до чорта!

Від цієї хвилини я ніколи не плачу, тільки сміюся, сміюся й кепкую собі з життя й зі смерті.

Однак моя душа все плаче за втраченою вірою в жінчину і в людину.

Під маскою у мене тільки душа. Тіла у мене немає...

Але ви не побачите моєї душі й не вчуєте її плачу, бо тільки душа може побачити, відчувати й розуміти душу.

Ви тікаєте від мене?

Тут Добровський обернувся до товаришів і кричав:

— Дивіться, з яким презирством вона відвертається від нас! Не плач, Бояні, не плач перед салоною дамою, бо її ніжні уста скривляться з відразою самички на вид твоєї слабодушності. Не сльози, не душу, показуйте дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішим платтям, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змисловим, безмізким пустомельством! Тоді жінки будуть вічно ваші — на короткий час...

Добровський обернувся знов у сторону своєї колишньої милої і запитав її:

— Не скажете навіть одного слова на вічну розлуку?

Га, кидаю на вас найтяжчий проклін: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут.

Замовк і блукав очима по скам'янілому морі мраки.

Може, шукав там весни своєї душі?

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а починалось божевілля.

Бояні, смертельно вичерпаний, не міг далі скакати.

Стояв і дивився в безодню, а його очі блукали по застиглих хмарах.

Однак мороз примусив його знов скакати.

Зробив кілька кроків і упав.

Тепер не був уже в силі зірватися легко на ноги.

Боровся довго з божевільним виразом очей і ледве підвівся навколішки.

Клячучи, глянув знов на море хмар, і нараз його очі заблисли радісним огнем, а його уста усміхнулись.

Він простяг руки до далекої блідо-синьої мраки й почав кликати:

— Пальмо, пальмо!..

Вже рік я тебе не бачив...

Як я тішуся тобою!..

Хтось під пальмою на морі...

Човен відбиває від берега... в нім сидить...— боже!..— моя мати!

Гляньте!..

Вона пливе прямо до мене...

Мамо, я, твій син, я тут!..

Я не буду ждати... Скочу в море...

Я попливу тобі настрічу...

Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину.

Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його миттю поперек і не допустив до скоку у провалля.

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

Жах, розпука й божевілля кричали з його уст:

— Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..

Вони всі станули довкола нього, понурили голови й мовчали.

Благальними очима дивився Бояні на кожного товариша.

А коли його погляд зустрівся з очима Саба, він прошибаючим голосом закликав:

— Мамо моя!.. Рятуй мене!.. Рятуй мене!.. Ця людина хоче вбити мене.

— Не думай так про мене, товаришу. І з мене людина,— сказав Сабо і глянув на Боянія очима, в яких замерехтіло сяйво співчуття.

Коли Бояні побачив іскру людяності в його очах і почув його теплі слова, велика ясність засяяла в його очах і на обличчі.

Він витягнув до Саба свою руку, що подобала на марний, брудний кусник льоду, й озвався до нього м'якими, лагідними словами:

— Любий Сабо, подай мені свою руку!

Тепер я не боюся смерті.

Кілька хвилин його очі дивилися на товаришів су-
покійно й погідно, майже радісно, наче кусник си-
нього неба, що показався несподівано над землею
серед дикої боротьби стихій.

Нараз якась тінь лягла на його обличчя, й він
обіззався тремтячим, ледве чутним, уриваним голо-
сом:

— Прошу вас, товариші: як побачите мою матір...
як моя мати питатиме вас за мною... то скажіть їй,
товариші, скажіть їй, що... що ви мене ніколи не ба-
чили... й ніколи не чули... нічого про мене...

Коротке хлипання струснуло ним.

— Ні, ні... товариші... не кажіть їй так... перека-
жіть моїй матері... о, боже... що мені, бідному, їй
переказати...?

Привітайте її гарно від мене і... скажіть їй якесь...
любє, добре слово від мене...

І скажіть їй, товариші, що я вмер... у теплій хаті...
на білій постелі...

Всі останні сльози закрили йому очі у глибоких
ямах.

Прошу вас, товариші... допоможіть мені встати...

Товариші підняли його.

Синьою, опухлою рукою обтер очі.

Глянув на сірі хмари й закликав, здивований і роз-
чарований:

— Нікого не бачу...

Невже я у сні бачив матір?..

Мамо, не пливи до мене!..

Бо як побачиш мене... то серце тобі з болю трісне...

Будь здорова, мамо... й не плач дуже... за мною...!

Товариші поклали його легенько на замерзлий сніг.

— Зимно мені... зимно... зимно...

Прошу вас, товариші... добийте мене... хай я... довго
не мучуся...

Добровський потішав його:

— Не бійся, товаришу. Ти зараз заснеш, і весь
твій біль мине.

Незабаром ми всі заснемо, і всім нам разом із то-
бою буде добре.

Незадовго Бояні заснув і — було йому добре.

Його мати таки прийшла до нього.

І у сні не чув він болю, не видів смерті, лиш усміхався радісно, бо його лице чуло биття серця в теплій матерній груді.

.....

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь.

Довго слухали вони мовчки шипіння вогню з похиленими головами.

Їх душі полинули в далекі країни.

Осінньою росою падали на вікна білих хат.

Незримими ангелами витали в кімнатах над людськими головами.

І цілували їх на привітання й на прощання.

.....

Після довгого мовчання вони глянули на труп товариша.

Лежав висохлий, тонкий, наче тріска.

Його грудна клітка наче роздерла блідо-зелену шкіру, і ребра дивилися сумно, наче голі жебраки, на чорний, понурий світ.

Набресклі фіолетні ноги й руки відбивали дивно й лячно від цілого тіла.

І його посиніле лице опухло.

Але смерть не встигла стерти з нього радісної усмішки, яка наче розлилася по цілім обличчі й дала йому лагідний, милий вираз.

І здавалося їм, що його застиглий усміх ніби говорив до них:

«Товариші, тепер я щасливий...!»

І як дивилися на мерця, на устах кожного блукало невимовлене питання:

«На кого прийде черга тепер?»

.....

Важке мовчання перебив Добровський:

— Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

— Та проте він лежить усміхнений,— замітив Ніколич, глянувши на нього.

— Ця усмішка — це, мабуть, іскра щастя... хвили-

на божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру,— зауважив Добровський.

— Невже ж і нам присуджене таке щастя? — спитав Ніколич і здригнувся.

Добровський дивився довго й нерухомо в огонь.

Однак його очі, здавалося, не бачили вогню.

Вони блукали по глибоких нетрах його душі й наче шукали чогось.

Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

— Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинуть, щоб дужчий міг жити.

II

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щебетання дитини.

Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвуком для їх замерзлої душі.

Пісня палахкотіючого вогню будить почування й думку.

Наче в'язні з тяжкої тюрми, вони тікають зі зболілої душі.

Мов птиці у вирій, вони летять у далекі країни.

Уява, що прагне тепла і світла, дивно їх малює.

Ні сніг там не біліє, ні мороз не тисне, ні людські слёзи там не ллються.

Вічний мир і тихе щастя там царюють.

Синє небо нахиляється з любов'ю над зеленою землею.

Там усе благословенне літо красується, там вічно сонце сяє.

А те сонце так велике й могутнє, що півнеба заступає.

І так любо гріє, так розкішно пече... пече...!

Світло безбережною повинню розлилося по зелених полях, завітчаних лугах і по селах, що ховаються в зелені садів, ніби зі сонцем у піжмурки грають.

І ясне проміння лягає відпочити на верховіттях темних лісів.

А там, на блакитному крайнебі, під задуманим, темним лісом, на зеленому рядні буйних трав сине повітря в розкішній жарі сонця тремтить... тремтить...

Сонце любить людей. Сходить із неба й ховається в їхній душі.

І де є серце, там сонце світить.

Люди ховаються між білими квітками в зелених травах, сміються до сонця і благословляють його.

Та деякі люди не хочуть одпочивати на сонці.

Беруть маленькі діти на руки, і йдуть у сад, і сідають у тіні вишень і яблунь.

Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвивається сиза мла, й країна сонця вириває, як ясне видіння перед тінями і мріє на крайнебі перед ними...

І крізь серпанок проміння і мрії очі бачать: хтось сидить із похиленою головою... хтось клячить і руки до неба здіймає... хтось дрібний лист пише... хтось очі обтирає... маленький хлопчик дивиться комусь пильно в вічі... певно, питає:

— Мамо, коли тато до нас верне?

Нараз усі мрії сполохав, наче пташки, дивний і тривожний голос сліпого:

— Не тікайте від сонця! Не ховайтеся в тіні!

Злякався власного голосу і прокинувся з просоння. Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів та тривожно запитав:

— Де ми?

Вони здригнулися.

Здавалося, що душі безлічі людей, котрі лежать на безмірному цвинтарищі буття і в могилі ще страждають, вийшли з могили опівночі й питають:

— Де ми?

Я глянув на його обличчя.

Воно так виглядало, начеб не було вже з цього світу.

Хоча цій людині було доперва двадцять чотири роки, то її сліпі очі, її зелено-землисте, глибокими ямами й морщинами пооране лице, посивіле буйне волосся зробили її старцем.

Колись у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань.

Ні, неможливо, щоби ця людина мала на віки вічні бачити тільки тьму перед собою.

Чому миш, кртиця, гадина любить світло сонця, а людина ні?

Здається, що віки вже протекли, як це було.
Гарматні кулі розривають землю і людей.
Кругом нас пекло, божевілля, смерть.
Кожна людина вмирає тисячу разів в одній секунді.
Він один лежить у ямі супокійно.

А його очі — о, не забуду ніколи його очей!
Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добротою і красою людського серця.

І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів невмируще сонце й надію людського духа.

Та тепер у нього темні ями замість очей.
Жорстокість людей і неба видерла йому ці добрі, лагідні очі!

Ціла його постать, покрита безліччю дірявих лат, його висохлі пальці на синіх руках — все те становить не образ, а втілення якогось так невимовного, бездонного моря, що немає слів, немає людської мови, щоб його висловити.

Я дивлюся на нього, й біль коле гострими шпильками, як мороз, мою свідомість.

І гаряче співчуття до нього запалює мое серце.

Мій любий, сліпий брате!

Твій біль, залятий у вічне мовчання, порушить, здається, холодне каміння, а не зворушить лукавої сили ні на небі, ні на землі.

Чому мої руки безсильні вивести тебе з цього ледяного гробовища?

Чому ми всі тут такі безпомічні, а ти, святий брате, найнещасніший між нами?

.....
І дивне бажання охоплює мене:

Якби я був можновладцем, царем, богом, я впав би в порох, у сніг, у болото на землю перед оцією людиною на дні буття, цілував би їй ноги й руки і прохав би її прощення за всі безмірні муки, в які я її кинув своїм самолюбством і жорстокістю!

Я, цар, бог, плакав би перед ним, як дитина через те, що я на невинний цвіт його весни поклав зиму старечості й руїни, знищив йому промінь світла і його духа для майбутніх поколінь і кинув його, наче грудку землі, мов камінчик, як пилінку, жорстоко, безцільно на поталу заглади й нічогості!

Та ні.

Навіть грудка землі, камінчик, пилінка, темна пуста безодні — вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його.

Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?

Хто мені на те відповість?

Де тебе шукати, небесна сило?

Чи в опарах людської крові?

Чи в димі світового пожару?

Чому так байдуже глядиш?

.....
Чому проклято мовчиш?

.....
Та бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть — усе оглухло й оніміло.

І моя замучена, окривавлена душа блукає, мов сліпий жебрак, чорними, бездорожними пустарями й даремно питає:

— Де сонце?

.....
.....
.....
— Ти зітхаєш, Ніколич, чи ти також покинув когось... там... далеко?..

— Батька й матір, — застогнав Ніколич, і по морщинах його молодого обличчя покотилися сльози.

— У мене немає нікого,— випередив Сабо з гірким усміхом моє питання.

— Ти щасливий,— сказав Ніколич.

— Так думаєш? Самітна людина ніколи не може бути щасливою,— відповів Сабо коротко й байдуже, наче без чуття.

— Ніхто не тужить за тобою... і ти не знаєш туги... будь задоволений,— зітхнув Ніколич.

— Хто у тебе, Пшилуський?

— Діти.

— А дружина?

— Єсть і нема.

— Як це?

— Не питай.

Пшилуський застогнав, упер очі в огонь та понурих глибоко голову.

Я глянув на сліпого товариша й затремтів.

Навіщо я питав товаришів за рідню?

Я не смів питати...

Адже він усе чує...

Здається, що він уже переболів страшну долю своєї рідні і свою власну.

І сидить тепер, як живий, скам'янілий пам'ятник на гробі свого власного життя.

Не буди його болю, що спить.

Це був би злочин... злочин...

— Коли моє тіло замерзло,— казав Ніколич,— то мій дух тільки про те й думав, як урятувати життя. Тепер мені трошки тепло. Та що з того? Важкий камінь лягає на душу й давить, давить. І не знати, що більш болюче: чи мороз, чи біль і туга за людьми, котрих уже, здається, не побачу ніколи.

Глянули на сліпого товариша, що сидів тихо й був наче без душі, й довго мовчали.

З яруги перед ними виринула знов біла хмарка і знімається вгору, поволі, легесенько, наче лячно їй, що серед залятого спокою й омертвіння природи лише вона одна являє собою рух і життя...

І омліла на своєму шляху й висить нерухомо між небом і горами.

Ніколич глянув на шлях, яким усі вони прийшли сюди.

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклатася поперек дороги, яку люди витоптали у снігу.

— Товариші,— шепотів Ніколич,— подивіться там... на цю дивну тінь на нашому шляху... шлях і тінь поперек... це хрест... великий, могутній хрест...

Що значить цей хрест?..

Що він означає?..

Дивилися мовчки на цей понурий хрест і прислухалися до зловіщого шепоту душі...

Не знаю, чому цей таємний хрест на шляху нагадує мені біг часу?

Який день сьогодні? Я вже не знаю.

Час перестав уже існувати для мене.

Немає для мене будучності, не стоїть за мною минувщина.

А теперішність?

Це кривава точка межі двома вічностями.

Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вишир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле.

Може, це правда, а може, це тільки так мені здається:

Вже минуло, а може, небаром мине три роки, як мій син прийшов на світ.

Де ти, мій сину, тепер?

Не смію питати, чи ти здоров, бо не знаю навіть, чи ти живеш, моя дитино.

Як легко було б мені на серці, якби я знав, що ти, сину, разом із матір'ю, що ви обоє живете здорові.

Тоді я не почував би себе тут таким нужденним і опущеним, хмари не видавалися б мені так понурими, ледова пустиня не була б для мене така студена, така безкрая.

Бог і люди прогнали мене від себе, покинули, забули мене.

Моя душа роздerta тисячними ранами. моє тіло кинене повільній і певній загладі на поталу — ось як, сину, довелося мені, твоєму батькові, святкувати твої родини!

Коли думаю про тебе і про твою матір, сину, боюся, що розпука доведе мене до божевілля, коли я ще досі не збожеволів.

Скажіть мені, люди: де вони обоє?

Чи вони живуть?

Даремне питання.

Мої товариші убогі, нужденні так само, як я, й не знають нічого.

Мовчать гори, мовчить снігова пустиня, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України.

І ти, моє серце, засни!

.....

Та проте як дивно!

В самім куточку мого серця притаїлося щось.

Воно мале, марне, бліде.

Це надія.

Може, неприятель, який залляв мій край і вдерся в мою хату, пригадав собі, як я побачив мого сина на руках матері, що і йому довелося покинути жінку й дитину, й ця згадка спасла мою дружину з дитиною від ганьби і смерті.

.....

Лиш одно мене лякає.

Чорна змора мучить мене днем і ніччю.

Все стає мені перед очима жахливий образ смерті, який я бачив у Мункачі¹.

Боюся назвати по імені цю страшенну пошесть.

Не можу дивитись на тих жовнірів із запалими, почорнілими обличчями.

Вони висідають із поїзда, який привіз їх сюди з моєї рідної землі.

Ніхто не сміє приступити до них, привітати їх.

Лиш пес біжить їм настрічу.

Хтось крикнув... хтось стрілив, пес жалко заскавулів і тікає.

Звір'я мусить заплатити ранами за своє прив'язання до людини.

¹ М у н к а ч — Мукачеве.

Бо навіть собака не сміє зблизитися до хорих на холеру, щоб їх привітати.

Жовніри кладуться на землю біля поїзда і в'ються в судорогах.

Вкінці хтось являється й успокоює їх...

Смерть.

Може... моя дружина з сином...

Ох, зимний піт виступає мені на чоло...

Геть від мене, пекельний привиде!

Не муч мене довше!

Люди, люди!

Тяжко мені, тяжко!

Та хоча ця змора доводить мене до божевілля, то я таки не можу повірити, що ти, сину, вже не мав би жити: не може мені в голові поміститися думка, що твої рученятка, які колись так міцно обнімали за шию батька, вже застигли і спочивають непорушно в холодній, сирій землі.

Ні, ти живеш, мій сину, разом із матір'ю.

Так, ви обое живете.

Я цілую твою маленьку головку, мій сину, й желяю тобі, щоб ти ніколи не зазнав долі свого батька.

А як виростеш великий, не будеш тужити за мною, як я за тобою, бо не зможеш пригадати собі, що й ти колись мав батька й бавився та сміявся на його руках.

Мати скаже тобі, що твій батько згинув на війні, і ти будеш із пошаною згадувати мое ім'я.

А як запитаєш матері, де моя могила, то мати скаже тобі зі сльозами, що твій батько спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України.

Ані мати, ані ти, мій сину, ви обое не знатимете, що я не лежатиму в нашій рідній українській землі,— тільки десь далеко на чужині вовки-сіроманці розірвали й рознесли мої кості по албанських нетрах, покинутих богом і людьми.

Будь здоров, сину мій,— навіки.

Навіки?

А може, я тебе й матір знов побачу?

Ах, що це за думка?

Я тебе й матір побачу...

Яка чудова мрія!

Я тебе й матір побачу!..

Невже ж це не божевілля думати про те, що зі світового пекла, в яким усе людство карається, і з цієї холодної безодні, в котрій я тепер гину, я вийду живий і знов побачу вас обох живими і здоровими?

Давно вже це було, як я, сину, отримав останній лист від твоєї матері.

Написала мені, що коли запитала тебе, де тато, то ти глянув своїми синіми оченятами задумано далеко перед себе, показав своєю малою ручкою кудись і сказав:

— Там.

І тепер, скоро тільки гляну на оцю чорну гору, що понуро і грізно бовваніє переді мною, то все здається мені, ніби чую, як ти говориш:

— Там...

Ох, сину мій!

Там на тій горі сидить смерть і вже простягає свої руки по мене.

Доле, доле!

Облегши мені мій безтямний білы!

Хай я бодай у сні побачу мого сина на руках моєї дружини!

Коли ж мені таки судилося вмерти тут, то хай я перед смертю збожеволію й бодай у хорій уяві мрію про своє родинне щастя, до котрого ти на все мені затріснула браму, доле моя!

— Я не тужу за ніким,— сказав Добровський.— Проклинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів. Навіщо вони привели мене на світ? Невже це нужденне життя варте того, щоб його цінити й за ним тужити? Не світить сонце нам ось тут, то взагалі не світить. Та найбільш болюче те, що в людській душі погасло світло ідеї. Сучасна війна обнизила людей до рівня найдикіших звірів. Найдикіше озвіріння охопило тих мужчин, які ані разу не конали в огні боротьби. Та вже в найглибшу безодню душевної гнилі впала найбільша частина женщин, які своєю брехливістю, облудою, жорстокістю й безмежною жадобою гроша та своєю все свіжою різноманітністю

статевої розпусти перейшли тисячу разів найдикішого мужчину — хама. За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу. Ми проломали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько й виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений кричу до свого капрала:

— За що ти б'єш у лице трупа?

— За те, — каже він, — що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях.

Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!..

Із-за великої втоми мені приходилось тяжко говорити. Та все-таки я мусив запитати:

— Добровський! Що ти зробиш із тим капралом?

— Я пустив йому кульку в лоб.

— Отже, тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея — це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звірчості. Та прийде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем і спалить до тла попелище ладу, опертого на звірчій боротьбі людини з людиною й народів з народами.

— Якщо попіл не загасить перед тим цієї іскри, — сказав Добровський.

— Ось тут між нами, — озвався Ніколич, — заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і доборюють. А проте, ми, їх сини, співчуваємо собі тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові.

Добровський мовчав хвилину, опісля озвався з гіркою іронією:

— Яка ідея привела нас в албанські нетра? 45 000 трупів невинних батьків і синів на шляху смерті! Якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть? Вона вже тут на нас чатує. І ще нині нас усіх задушить крайню трусливим і жорстоким способом!

І не умеремо ми навіть так званою героїською смертю, тільки погинемо тут, наче сліпі щенюки, кинені у стухлу, замерзаючу саджавку! І якщо сюди заблукають колись ситі прогульковці, то про наші кості заговорить найперше, наприклад, така дама, у

котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить:

«Ті кості не роблять на мене вражіння ні як пережиття, ні як літературна тема».

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

— Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і скоче рятувати нас, то я скочу в дебри. Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

— Якби я був найвищим еством, яке сплodiло світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би наситити клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекспіром, то сказав би тепер щось, похоже на оце: — Десять царів за один український пиріг...

III

Доки їх тіло, зціплене морозом, боролось при допомозі вогню зі смертю з зимна, доти всі інші болі наче сховалися в тіні й чатували на догідну хвилину.

Та тепер, коли тіло вчаси огрілось і слаба струя крові почала трошки правильно кружити по жилах, вони після останнього слова Добровського здригнулися.

Почули, як старий страшний гість, голод, став нагло з незвичайною силою стукати до їхньої свідомості.

Адже вони від десятих днів не взяли нічого до уст!

Кожного, за винятком Штранцінгера й Добровського, вхопив корч шлунка, так що мусили з болю качатись по землі.

Коли перший приступ болю трошки успокоївся, вони почали вже тисячний раз наново нишпорити по карманах. Хотіли найти бодай одну порошинку хліба або чого-небудь не на втихомирння, а на хвилеве

одурення убивчого почуття голоду. Всі шукали, тільки Штранцінгер сидів усе нерухомо, супокійно й байдуже, а Пшилуський дивився вперто в огонь, і з його лица пробивався вираз великого терпіння.

— Я вже найшов. Іжте,— сказав Сабо й показав кількадесят тисяч корон.

Розказував, як дійшов до тих грошей, хоч вони не були цікаві на те.

— Ідемо албанським селом. Ми всі вже три дні нічого не їли. Можна купити поганого кукурудзяного хліба, але нема грошей. Приступаю до одного капітана, що мав коло себе грубі скарбові гроші. Його обов'язком було рятувати своїх бідних людей.

Він усе був ситий, все щось їв і ремигав, мов коро-ва, та й такий вам грубий і тілистий був, що аж його розпирало. Здавалося, що він ось-ось трісне й забере нам одиноке добро, яке нам господь іще оставив: чистий воздух. Трісне й затроїть нам його, як величезна, пересичена й розтоптана блошиця.

— Пане сотнику,— кажу йому,— просимо вас слухняно, позичте нам по кілька корон, а то доведеться з голоду здохнути.

Не хотів ні чути про те.

— Здихайте! — квікнув,— я не дам ні сотика!

Я собі міркую: «О, чекай, небоже, відпокутуєш ти мені це гірको».

В горах я підглянув догідну хвилю й вирвав йому гроші з рук. Він замахнувся й хотів ударити мене, але я собі нічого... тільки оттак... делікатно його штовхнув... Він, неборака, замість упасти собі трошки на землю і встати, вибирає вам довгий шлях і жене стрімголов у безодню... Га, га! Як моє серце раділо, коли я дивився, як він, сіромаха, собача личина, котився по стрімкій збочі! А які елегантні і граціозні вихилися й викрутаси при тім виводив! Кажу вам: із нього справжній салоновий лев... То знов скавав, як заєць або як дика коза. А квапився, що не дай божє! Видно, хотів чимскоріш пожалітись Бельзєбубові на мене за мою нечемність і за брак військової дисципліни. Хай йому земля пером на дні пекла!

Тьфу на нього!

Розкинув гроші по воздуху.

— Сховай гроші,— казав Добровський,— бо з тебе, небоже, великий грішник, і як у пеклі не з'єднаеш собі грішми протекції у пані Бельзевубихи, то в пекельнім огні житимеш, може, так само гірко, як тепер тут.

Кілька банкнотів упало на поли його плаща. Сабо дивився на них довго, спершу байдуже, опісля з якимось таємним зацікавленням. Нараз його очі блиснули несамопитим блиском, у якому замиготів непогамований гнів. Він кинув дикий проклин, опісля мертвецькими пальцями вхопив, якби був несповна розуму, один банкнот і оглядав його якийсь час витріщеними очима. Нагло кинув папір із блискавичною шкорістю в уста й почав його роздирати зубами й зажерливо жв'якати. Його очі, наче блудні, виступили йому з глибоких ям, якби самі хотіли докладно приглядатися, яким чином людина може вдати штуку їсти гроші, наче страву? Його запале, землісто-сіре лице напучнявіло, й по його рухомій набрякlostі було видно, як паперовий вузлик у його устах мандрував то сюди, то туди. Увесь вираз його обличчя уявляв собою жахливу картину нужди, скаженості і божевілля. Під час того, як Сабо кусав і жував завзято паперові гроші, він гарчав несамопито, наче скажений пес, який даремно обгризає засохлу костомаху.

Товариші позирали на нього зі співчуттям, то знову з переляком. Тільки сліпий не знав спершу, що діється, й сидів байдуже: Добровський дивився на Саба найперше з зачудуванням, відтак якийсь час із легкою іронією. Вкінці став говорити:

— Яка з тебе дитина, Сабо. Ти береш на себе неабияке завдання: дуже оригінальним способом ти хочеш розв'язати соціальне питання. Річ ніби проста: з'їж гроші і таким чином тобі вдасться знищити капіталізм і одночасно втихомирити голод. Це не зла думка...

— Не глузуй! — скреготав зубами Сабо. — Несамовиту лють і радість чую при роздиранні цих онуч. Мені здається, що я нищу, мордую всю ту світову зволюч, всю грошеву й к-ську господарку, через яку ми тут мусимо так нужденно здихати!

При тих словах кусав іще більше заїдло грошевий вузлик і здавалося, начеб якраз тепер він проковтнув одну його частину.

— Що за чудо,— кепкував Добровський далі.— З тебе став нагло великий ідеаліст! Одначе ти своїм ідеалізмом придбаєш собі тільки біль шлунка. Ти не зміниш нашого нужденного світу. Отже, будь розумний і перше: дбай, як кожний статочний горожанин, про своє здоров'я; друге: щади гроші, бо уста—це дуже лиха щадниця. А як яким чудом вирвешся з нашої безодні живцем, то поміркуй, скільки можливостей життєвої насолоди ти будеш мати як капіталіст.

За гроші буде юрба качатися перед тобою в поросі й болоті; грішми відбереш людині честь і життя; за гроші станеш Гібралтаром лицарськості й честі, хоч би ти був і найбруднішим плюгавцем; за гроші держава зробить тебе ексцеленцією. Невже це не гарно звучить: ексцеленція, Сабо! Та найкраще, найсолодше, ба короною творіння буде оце: за гроші найкращі, найбільш чудові жінчини, мужатки, дівчата, молоді, католицькі, православні, протестантські, орієнтальні— всі будуть вішатись тобі на шию.

З роздертими шматками грошей в устах, із широко витріщеними очима, кричав Сабо, як навіжений:

— Виріжу, вимордую всі ті дурнуваті ексцеленції, всіх тих дипломатів, воєнних горлаїв, грошопасів, які напиваються, як опирі кров'ю здитинілої людськості!

При тім Сабо випльовував шматки, і здавалося, начеб він тепер трохи втихомирився.

Мовчки глядів на тисячкоронівки, що лежали довкруги нього, й ніби думав над чимось. Нараз він вибухнув сміхом якоїсь дикої радості, начеб йому впала в голову якась щаслива думка. Уперто позирав на банкноти на землі і крикнув:

— Ви— аристократичні конячі черепи, ви— дипломатичні й воєнні лицарі-розбишаки, ви— золотом обвантажені дики, ви— струпішілі тайні радники! Я кличу вас на суд! Вищим суддею буде найбільшій, найгоłodніший, найнужденніший пес. Чи звісно вам, як цей пес зоветься? Сабо!

Тут Сабо глумливо уклонився і ще раз плюнув. Опісля вхопив тисячкоронівку, держав її обома руками собі перед очі й питав грімко:

— Як ваше чесне ім'я, ви, високопоставлений державний кате людства? Га, га, га! Зі смертельної тривоги перед суддею Сабом ви забули язика в роті... Це ви— той державний керманіч, цей трусливий хам,

який найбільше причинився до того, щоби зробити з усього світу страшенну різницю! В імені мільйонів зарізаних вами людей засуджується вас оцим на смерть.

Сабо взяв один кінець банкноту в уста й роздирав його зубами й пальцями на дрібні кусники, котрі падали на його брудний плащ.

Під час того, як він випльовував шматки паперу, що лишилися в його устах, Добровський сміявся до нього словами:

— З тебе моторний козак, Сабо. Твій гнів і твоя роль, як найвищий трибунал, дають мені справжню душевну насолоду. Але зберігай справедливість навіть супроти найнижчих злочинців.

Тут Добровський перейшов з товарисько-глумливого тону в пародично-патетичний і сказав далі:

— З цієї причини прошу Вас, пане судде Сабо, понехати супроти своїх делінквентів Ваше високошанібне плювання...

Сабо вже тримав перед очима другу тисячкоронівку і питав насмішкливо:

— А це що знов за один, із яким тепер маю честь?

І сейчас відповідав сам аристократично-носовим тоном:

— Генерал кавалерії граф Х. представляється слухняно.

А, пане генерале, лицарю ордену Марії Терезії! Ви є цей, що наказав цілому моему баталіонові брати приступом, без артилерійного підготування, сербську гору, що аж кишіла від дротяних запор і від машинових крісів. А весь огонь артилерії ви наказали звернути ззаду в плечі бідних небораків, і при допомозі сербського вогню знищили ви до ноги свій власний батальйон! Лиш я сам одинокий остав на те, щоб ви, пане генерале, станули тепер тут переді мною на суд. Тремтять переді мною, пане графе, тремти, ти, к-к-каналіє, ти, бестіє в людській подобі, ти... ти...

Зі скаженою люттю він кусав, гриз, жував банкнот і судорожно розривав, роздирав його пальцями.

З жахом позирали товариші на нього, й навіть сам Добровський, який мав охоту кепкувати, мовчав.

Сабо вхопив свіжий банкнот і кричав далі:

— По твоїм запаху сейчас пізнаю, хто ти такий. Значить, представлення зайве. Ти, к. к. воєнний доставець, ти, гієно, ти, що з воєнного горя, з крові, з трупів,

нужди селян і робітників, з болю вдів і сиріт згоропашив собі мільйонний маєточок. Я повинен тебе роздерти своїми зубами; на жаль, я не можу устроїти тебе в мої уста, бо ти мені занадто смердиш...

Після тих слів зім'яв банкнот у маленький вузлик, обернувся й кинув його в дебри.

Тримавши перед собою нову тисячкоронівку, Сабо говорив:

— Ви, всечесніший пане Черевайку й достойнику, належите до тих, які з очима, все зверненими до неба, просто підтюпцем у пекло чимчикують... Ви з проповідниці загірвали людей до різні брата. Що мені з вами почати, високопреподобний отче? З вами треба поводитися набожно, як слід такому православному католикові, як я.

Сабо завернув очі і глянув з великою набожністю на чорне небо.

Опісля взяв обережно банкнот кінцями пальців лівої руки, а правою рукою давав паперові кулаком удар за ударом, доки папір не розлетівся і всі кусники не впали на землю.

Обома руками взяв тепер Сабо новий банкнот і бурмотів:

— Чую якусь горяч у пальцях... Хе, хе... навинулася мені між пальці — баба... Pardon, madame... Війна зробила мене дикуном... із цієї причини я буду в вашім товаристві поводитися, може, трошки непристойно... а може, навіть дуже грубо... Як вам на ім'я? Ви мовчите засоромлені, так якби з вас була чотирнадцятилітня дівчина... Ні, ні, тільки без облуди... Коли ваш муж серед бурі і громів, серед морозу і снігу лежав в огні гранат і в обличчі смерті тільки про вас думав, ви не мали сорому ваше подружнє ложе гріти разом із якимось лайдаком. Жіноча честь, діти, матерні гордощі — все те було безсильне супроти ваших інстинктів повії, ви, madame, ти, бруде, ти, суко...

Сабо приклав банкнот до носа, висякався, опісля відкинув його з погордою, далеко від себе, плюнув за ним і крикнув:

— Бруд до бруду!

Новий банкнот представлявся устами Саба ось як:

— Я... я... його... го... го... Ве... Величність... королівський полководець...

А, найпідданіший, найпокірніший слуга Вашої Ве-

личності... Це ви — символ оцього хліва, що ним є сучасний державний і соціальний лад. Вас треба живцем спалити.

— Дай спокій королівському Величеству,— кпив Добровський,— воно майже таке бідне, як ми всі тут. Хай його Величество зволить вселаскавіше так, як ми, гинути з голоду й морозу...

З тими словами Добровський перехопив банкнот, який уже летів в огонь і тримав його у своїй руці.

— Кинь його сейчас у вогонь,— кричав Сабо,— а то я буду мусив думати, що й ти належиш до цієї чесної компанії...

— Ти дуже помиляєшся,— сміявся Добровський і кинув гроші в дебри.

Сабо зібрав розсіянні гроші й кинув їх у вогонь.

Хвилину сидів мовчки, й було видно, що чорні думи зовсім насіли його. Нараз підняв стару, зім'яту, напівроздерту однокоронівку, що одинока зі всіх грошей осталась, дивився довго на неї і вкінці сказав з великим жалем і болем:

— Ти, безцінний, нужденний шматку паперу! Ти — це бідний, нужденний пес Сабо. Ти, Сабо, злий і глупий, з тебе негідний, безчесний обірванець, не ліпший від тих, яких ти засудив на смерть. З тої причини мусиш також кинути смертний присуд і на себе самого.

При тих словах Саба промінь найглибшого співчуття мигнув у серцях товаришів.

Несподівано всі затривожились, бо Сабо зірвався й побіг над безодню, щоб, мабуть, кинутись у глибину. Але Добровський скочив за ним і вхопив його за руку.

Хвилю боролись оба зі собою.

— Пусти мене,— кричав Сабо,— пусти мене! Я хочу бути справедливий також із самим собою!

З великим трудом удалося вкінці товаришам упокоїти Саба й посадити його на його місце коло вогню.

Він сидів, як бездушний.

І його гнів, вся його жадоба помсти, весь його біль, його каяття, обличчя сліпого товариша, труп'ячі обличчя всіх, їх опущеність, понурі хмари, вся нужденність буття — все те нагло продерлося з його душі насильним, придушеним хлипанням.

Всім товаришам було дуже тяжко запанувати над своїми почуваннями.

Тільки по сліпих очах Штранцінгера не можна було пізнати, чи він плакав, чи ні.

Невже божя й людська жорстокість украла йому також його сльози?

Нагло сліпий товариш перебив хлипання Саба голосом, який прийшов, здається, з границі вічності, з-поза меж добра і зла.

Як дивно великий, таємний, могутній дух, який високо піднявся понад усі блуди людства, понад увесь гнів богів, дух, який усе тямить, усе розуміє і все прощає, так сказав сліпий товариш:

— Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і — щасливі.

Потрясені тими словами до самого дна душі, дивились нещасливі люди на свого найнещасливішого товариша, й по запалих, зимних обличчях покотилися великі, важкі, гарячі сльози.

Коли вкінці всі успокоїлися, сказав Добровський м'яким голосом:

— Товариші! Тепер ми вже не маємо грошей і також не потребуємо грошей. Тепер ми стали справжніми людьми.

Потрясаюча картина болю, яку показала душа Саба, схвильована чимраз більше власною уявою і пристрастю, перенесла всіх назад у світ, у якому вони жили колись і який був тепер для них так далекий, недосяжний, утрачений.

Все минуле їх життя на світі, всі його радощі і вся принада пройшли перед очима їхньої душі.

Після дикого оголомшення прийшла сонливість, задума, мрії.

Знову вони сиділи довго мовчки, доки голод не приневолив їх шукати наново за одробинками хліба.

Я перестав обшукувати свої обдерті лати. Мрія понесла мене далеко-далеко.

Святий вечір...

Моя дружина і мій маленький син у родичів...

В великій, теплій кімнаті ялинка...

На ній повно світла і всього, чого дитяча душа забажає...

Вся родина стоїть довкола ялинки...

Я, обшарпаний, знуждований, окривавлений, більше труп, чим людина, підходжу нишком, тихесенько на пальцях під вікно й дивлюся всередину...

Моя дружина щось говорить до дитини, бере її за ручку й усміхається легенько...

Тінь задуми лягає на її чоло...

Може, вона в цій хвили згадує мене?

Дитина дивиться матері довго в вічі й питає її:

— Мамо, чому тата тут нема? Я так хочу, щоб тато навчив мене колядувати:

«Христос родився...»

Щось мною струснуло, як буря слабенькою висохлою билинкою на замерзломому степу...

— Сину мій!..

Хапаюсь руками віконниці, щоб не впасти...

Мряка з моїх очей розвівається...

Дружина й син дивляться в вікно, під котрим я стою...

Боже!..

Невже вони обоє побачили й пізнають мене?

Як мене тягне до них, як тягне...

Там моє життя, там моє сонце, там усе моє!..

Але якась важка рука кладеться мені на плечі...

І чую, що я не в силі увійти всередину...

— Хто я? Я — недостойний товариства дружини, сина й родичів...

Вони всі все ж такі щасливі...

А я виджу непроглядну, непроходиму прірву між їхнім щастям і між моєю нужденністю...

Ні, я не маю права до цих людей...

Чого я прийшов сюди?..

Це сон... це божевільна мрія хорої уяви, що я колись був людиною... що я жив родинним щастям і радів промінням сонця...

Мені здається, що я віками животів у беззоряній ночі... в темній ямі... між холодними плазунами... і віками там конатиму...

Мене осліплює світло, вбиває тепло, що йде від тих людей на мене...

Та ні...

Я сто разів умру, щоб вони були щасливі...

Та невже ж я, якась песамовита мара зі зледенілих вечер, смію увійти несподівано між тих людей і розбити їх тихе щастя різдвяне?

Невже ж мені подоба вбити їм пісню «Христос родився» й видерти їм із грудей крик жаху?

.

Ні, хай буде, що хоче...

Не можу, не смію увійти між них.

.

Я здушую хлипання, що мені грудь розриває, й тікаю від вікна...

Я непомітно ховаюся в мого приятеля Гектора...

Гектор пізнає нуждаря...

Скавуть радісно й лиже мені руки й лице.

Я ховаюся в соломі і з жагучим огнем в очах чекаю на страву, яку принесуть Гекторові, батьковій собаці — моему приятелеві...

.

Дійсність: сліпі очі... огонь... чорне небо... голод...

Обтираю очі брудним рукавом і знов шукаю одробинки хліба.

.

Дивне диво!

В неприступних нетрах моїх обдертих лахів я найшов пучку пороху, що складався з одробинок хліба, з тютюну, поту і триння з одежі, а серед нього витерту, поховклу кістку цукру.

Млість ударила на мене.

Спершу я в дикій жадобі хотів те все кинути відразу в уста, не зраджуючи нікому нічого.

Та коли я глянув на картину нужди й горя, яку уявляли зі себе мої товариші, мені стало їх жаль.

Я поділив цей кусник цукру й весь порох на шість частин, і ми з'їли цукор із такою божевільною жадобою, якої, мабуть, ні одна щасливіша від нас людина не почувала й не почуватиме ніколи.

Опісля з пороху ми скрутили й закурили папіроси, а Добровський сказав:

— Після солодкого обіду лицює пристойна папі-

роска. Все гаразд. Хе, хе, хе, ми, бачу, пошилися в ситі буржуї...

Тепер би нам розвести інтересну балачку для прискорення травлення... Та про що, наприклад? Про поетів і критиків? Побажати б їм лиш одного:

— Панове, хай доля пришле вас сюди на науку до нашої школи життя і смерті...

Тоді поети творили би поезію свою найчистішою кров'ю, а не тільки самим чорнилом, як це дуже часто діється. Критики стали б тут поетами. Для творчої праці замало самого таланту. Поет мусить пройти найглибше пекло людського буття й найвищі небесні вершини людського щастя. Тоді його слово буде хвилювати, захоплювати, піднімати людську душу.

Та досить.

Я бачу, що ви всі, мимо свого славетного обіду, не маєте настрою. Видно, що вся ваша духовна сила звернена занадто однобічно тільки на проблему побідного травлення... Чи так воно?..

Всі мовчали.

Я сказав, що ми всі дуже ослаблені, і прохав Добровського, щоб він балакав за себе й за нас.

Добровський запитав:

— Про що ж вам балакати?

Про космічну ідею у зв'язку з кусником цукру?

Чудово.

Отже, передусім спасибі тобі, товаришу, за твою гостинність. Ти своїм альтруїзмом, своїм реалізмом із домішкою філософічного скептицизму, своїм прив'язанням до життя й до його цінностей справді заслугуєш на те, щоб мати-природа вирвала тебе з цієї безодні, бо ти твориш позитивний елемент для космічної ідеї і природа потребує таких осібняків, як ти, на розплід... Та ба! Шукай логіки, шукай ідеї у природі, а ледве чи її найдеш у неї, так само, як у жінки... Я зі своїм отруйним песимізмом становлю контраст до тебе й ношу у своїй душі зародок смерті. А ці наші чотири товариші, які творять позитивні або негативні крайності наших характерів, це заслабі тіні, щоб утриматись на поверхні життя. Але...

Перервав розмову, бо Сабо нараз почав тяжко стогнати, вхопився руками за живіт, клякнув і припав чолом до землі. Його біль подіяв, як зараза, на других, і, за винятком Штранцінгера й Добровського,

незадовго голодовий корч у шлунку кидав усіма ними по землі.

Я вився разом із товаришами в судорогах. Мимоволі глянув на них, коротким поглядом, як миг ока.

Досить, досить...

Цей образ буде ятриться вічною раною в моїй душі.

Не можу повірити.

Не вірю, що ці засохлі, замерзлі, зі снігом і кров'ю змішані купки онуч — це живі істоти... це люди!..

Але до тих купок онуч причіплене щось, що судорожно кривиться й синіє з великого болю і стогне. стогне...

Але цей стогін — це нічо.

Це іскри, що погаснуть.

Це дим, який розвіється.

Однаке ці очі, що більмом божевілля заходять...

Ці очі так тиснуть... так тиснуть на чоло!

Хочуть розсадити, розірвати в чолі клітину, в котрій сидить думка...

Бо ця думка — це бич, це рана... пекло... смерть...

Якби уосіблена найкривавша жорстокість побачила ці очі, вона — це певне, це певне, — вона заплакала б!

Та вона їх не бачить.

Вона сліпа.

Але хтось, що сховався у хмарах, їх бачить.

Бачить і каменем сидить на скам'янілому небі...

Його хвилює яблуко Єви...

Його хвилює пилинка на нозі трутня...

А не схвилює його пекло людського болю!

О боже!

Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання!

А може, це справді не люди, що так судорожно в'ються з болю в поросі і в леді землі?

Ні, це людські істоти.

Бо тільки людина так тяжко страждає.

Коли polegшало, Ніколич почав падькати:

— Я так хочу жити. Не для себе, а для родичів і для науки. Життя таке гарне.

Очі Саба блиснули дивно диким огнем. Він дивився на товаришів довгим, задуманим, питаючим поглядом.

Нараз він запитав Ніколича:

— Чи хочеш дійсно жити?

— Хочу.

— Чи всі хочете жити?

— Всі.

Ніколич кинув оком на Штранцінгера й питав шепотом Добровського:

— Чи сліпий також хоче жити?

— Запитай радше, чи сліпий живе?..— відповів тихо Добровський.— Його дух не живе вже тут. Він ширяє вже далеко від нас... поза межами болю.

— Я не хочу жити,— сказав придушеним, понурим голосом Пшилуський.

Глянули на нього із зачудуванням:

— Чому?

Відповів лиш:

— Не питайте.— І знов заслонив свою душу глибокою мовчанкою.

— Чи хочете жити за всяку ціну? — спитав Сабо.

— За всяку ціну.

— Але як? — звучало невимовлене питання.

— Як так, то маємо спосіб... гляньте он там! — сказав Сабо й показав рукою на когось.

Очі ішли за пальцями Саба й зупинилися — на трупі Боянія.

Громом ударила в їх мозок якась думка.

Що він думає?

Невже ж мав би труп спасати їм життя?..

Невже ж тіло товариша мало б їм служити за живу?..

Це страшенне!

Це нечуване!

Найтайніші глибини душі заворушилися проти цієї думки.

Ім стало ясно, що, хочаби врятувати життя, мусять їсти тіло свого товариша.

Виникла жахлива боротьба між духом і тілом. З одного боку, стануло страшенне почуття, що вони мусять стати людодідами, з другого боку, інстинкт життя, який у боротьбі не перебирає в засобах. Тут обридження, там розпучливий крик шлунка:

— Дай мені все можливе, а то буде смерть.

Чимраз більш і більше охоплювала їх оця думка, вверчувалася їм у мозок, розшарпувала їм душу.

Не було іншого рятунку.

Всі, за винятком Штранцінгера і Пшилуського, обернулися в сторону трупа.

Їх очі виступили майже з лоба і стали неприродно великі, а зі всіх облич пробивалася безмежна жадоба не жити, а втихомирити бездонні голодові муки.

Тільки уста скривилися з відрази, начеб їх судороги вхопили. Зате очі, здавалось, хотіли самі полетіти до трупа й пожерти його.

— Чому ж ви ждете? — питав нетерпеливо Сабо.

— Бійтеся бога, люди, що ви замишляєте? — падькав Ніколич. — Невже у вас немає серця ні якого-небудь людяного почування?

— Он воно як! Дивіться, що за чутливий молодик! — сказав Добровський голосом, у котрому тремтіла життєва правда і якась несамоविта іронія і глум над усім буттям:

— Ти, Ніколичу, балакаєш, як жовтодзьоб. З тебе нівроку естет...

Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок сотворений з божеської амброзії, а не з тої самої поганої глини, що мій і кожної другої людини?

— О ти, дівчаку!

Подивися на себе й на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура й кісті!

А хто з'їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

— Нужда, — відповів Ніколич.

— Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут так дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок із душею і кістьми всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?
Чому ми слухали волі темних сил?
Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим,
бездушним, жорстоким оруддям убивства.
Де ж була наша душа й наша людська достоїнність?
Ми самі стоптали її власними ногами.
І це наш злочин.
І за цей злочин мусимо вмерти.
А хто з нас хоче жити, цей мусить їсти тіло з трупа
свого товариша.

— Добровський, як ти можеш так говорити? —
жалівся Ніколич.— Ти хочеш заговорити своє власне
обридження, правда, що так? Чи це дійсно така твоя
філософія?

Замість Добровського відповів Сабо:

— Ах, усяка філософія кінчається, скоро тільки
шлунок поставить свої домагання. Я не розберу, на-
віщо тут стільки слів? Не розумію, яка різниця між
мертвою людиною й, наприклад, між мертвим конем
або ведмедем? Я, правда, волів би їсти мертвого вед-
медя, ніж мертву людину, але не з чутливості, тільки
із-за ліпшого смаку; мені жаль, що не можу служити
вам чимось ліпшим, однак у біді й чорт навіть мухи
їсть. Та ба! Тут і мух немає.

Добровський закінчив тут свої думки словами:

— Наше теперішнє страшенне положення — це за-
лізна, неблаганна логіка і плід злочину нашої душі.
І нема в цій логіці ні чутливості, ні краси...

Але коли ти, Ніколичу, хочеш умерти сентимен-
тально-естетичною смертю, то на те нема ради.

— О ні, я не хочу вмирати. Мої родичі, моя...

— А, видиш! Ходи ж і поможи принести трупа до
вогню,— закликав його Сабо.

— Боже, цього я ніколи не зроблю.

Тут Сабо глузував:

— Значить, ти хочеш їсти заморожене м'ясо... Це
не зле. Це по модерних гігієнічних приписах...

— Ах, ти говориш, як сатана,— затремтів Ніколич.
Добровський відповів:

— Ну не хочете ви йти по трупа, то й я не піду.

Сабо пішов сам.

Стало лячно дивитись на те, що робитиме Сабо,
Відвернули очі від трупа товариша.

.

Ні одним словом я не брав участі в цій розмові, бо незвичайна, дивовижна жахливість думки Саба розтрощила до дна все мое ество.

Ціле мое тіло починає тремтіти, і здається мені, що мушу в найближчій хвилі впасти й не устану вже більше.

Ще слабша, ще нужденніша моя душа.

Здається, моя свідомість починає хвилями притемнюватися. Якась червоно-темна мряка заступає мені на хвилину очі й думки.

Все мое ество обертається в нічо.

Щось гострим ножем уверчується в мою свідомість.
Я чую, що думаю... чую біль... на щось тривожно чекаю...

Я живу...

Дивлюся через огонь у понуру даль.
На сто кроків від огню видніє увесь білий, снігом покритий корч, якого дивна подоба вражає глибоко мою уяву.

Цей корч із двома круглими вершками, з котрих горішній і більший нахилений над долішнім, нагадує мені жіночу постать, яка пригортає дитину до грудей.

Я не можу відірвати очей від цієї картини й уявляю собі долю матері з дитиною серед ледової пустині.

Як старанно вона оповила свою дитину...

Як ніжно тулить її до своєї теплої матерньої груді!

Як сумно вона похилила голову!

А може... може, це — не корч?..

Може, це, дійсно, мати з дитиною?..

Ні, це корч...

Але ж яким чином може корч бути так схожий на матір із дитиною?

Нараз червона мряка огортає мене і все щезає...

Відчиняю очі й бачу перед собою спокійне, зледеніле чорне небо.

Нічого більше.

Чую голоси: «Устань».

Мої товариші підносять мене й підтримують.
Їхні руки віддаляються від мене, й я знову сам
сиджу та дивлюся перед себе.

Ні... це корч... не корч...

Так, так... це мати з дитиною...

Небо й земля забули її так само, як нас...

І гине вона ще страшнішою смертю від нашої, бо
мусить дивитися безпомічно, без ради й поради на
конання своєї дитини...

Здається мені: вона побачила нас...

Чому ж вона стоїть непорушно?

Ні, вона, здається, хоче ворухнутись, але не має вже
сили...

Вона з дитиною замерзає...

Може, вона слабим, завмираючим голосом прохає
рятунку від нас...

Цить!.. Слухай!..

Здається, я чую якесь тихе ридання і хлипання...

Крик жаху розвіяв мої думи.

Сабо прийшов і приніс кавалок тіла з трупа това-
риша.

Поклав його коло вогню й обтирав полою свого по-
дертого плаща кров на руках.

Сів і впер очі в огонь та сидів, наче скам'янілий.

Нараз щось потрясло ним, як землетрус гранітною
скалою.

Поклав праву руку на очі і став їх обтирати бруд-
ним рукавом.

Добровський заскреготав зубами, зареготався глум-
ливо і крикнув з якоюсь жакливою іронією, що зморо-
зила стриж у костях:

— Не журіться, товариші!

Тепер собі людське м'ясо припечемо і з'їмо, сили
наберемося і назустріч сонцю золотому підемо. Ха, ха,
ха, ха!

Ніколич устроїв палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і злебедів тремтячим голосом:

— Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!

Очіма мар дивилися, як із-перед них щезала страшна пожива.

Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як визволення з якогось несамоовито важкого гніту.

У їхнє глибоке мовчання вступила якась дивно святочна хвиля, наче промінь світла прошиб темні нетри душі; як усе діється, коли дух переміг тіло.

Байдуже, чи ця перемога була овочем пересуду й забобону, чи ні.

Може, вона не була доцільна, може, була не потрібна.

Але вони чули, що була свята, божеська, бо дух людей, що вмирали з голоду, мав силу кинути в жертву й саме життя, щоби поконати, здушити і вбити божевільну пристрасть тіла.

Однак перемога духа коштувала дорого.

На їх тілесну силу, вичерпану до краю тяжкими муками, впав тепер останній удар.

Тільки з крайньою напругою всіх останніх сил вони ще успіли держатися сидючи.

Хоч і як білий сніг їх мавив покластися на нього, то проте остання життєва іскра здержувала їх від лежання, бо це була би смерть...

На понурому, чорному тлі хмар показалися непомітно дивні, ясні смуги.

І покрили хмари тут і там біло-сірою ледяною кригою.

Холодна, зледеніла, глуха тиша царила, царить і, здається, царитиме вічно на небі.

Та ні.

Чорні хмари заснувалися на краях дивною барвою, наче обкипіли застиглою кров'ю.

Дух руїни показує своє сонне обличчя.

Воно, здається, ось-ось ізбудиться.

І небо розколеться, й темні сили кинуться на землю і розіб'ють у порошок увесь світ.

Склепіння пекла не виглядає лячніше від оцього неба.

І все мовчить, усе спить у темряві несвідомості.

І здається мені.

Які це гарні слова: темрява несвідомості...

Щасливий цей, що його свідомість спить.

.....
І вогонь уже не шипить більше.

Супокійно тліє.

Не хоче мішати великого мовчання оглухлої природи.

.....
Відвернули очі від життя і вслухалися в безконечне мовчання буття.

.....
.....
.....

І здавалося, що найніжніший шепіт, легесенький рух ізбудить когось, що великий, як людське страждання, сильний, як життя, могутній, мов смерть.

І станеться щось, чого ніхто ні в ясній країні казки не чув, ні під сонцем навесні не бачив, ні в темній пропасті не змірив.

.....
Хтось нараз тихесенько зітхнув.

Хто це?

Сліпий товариш.

Давно ніхто не чув його зітхання.

Здається, що з його грудей продерся не його власний стогін, а тихий біль розпачу якогось ясного духа, що скований і кинений у вічну темряву безсильно риде над давніми і свіжими хрестами й могилами людства.

І плаче над могилами, що вже ждуть на когось...

Де ті могили?

Чи під тихою церковцею, що сховалася в вінку старих лип серед буйного поля?

Чи над синім морем на чужині?

Чи, може, у хмарах, снігах, ледах... тут?..

Сліпий брате, любий, бідний, що тобі?

.....
Висохлими пальцями обшукував замерзлий сніг довкола себе.

Шукав своїх очей — своєї скрипки.

Найшов її, і, здається, його обличчя проясніло.

Чи це чудо — чи смерть?

Його замучена душа наче вийшла крізь дві темні ями, звідки колись його очі дивились, і поклася на струни.

Спершу руки сліпого тремтіли й закостенілі пальці не хотіли слухати голосу душі.

І замерзла скрипка хотіла все мовчати, як її власник.

І перші її звуки були уривані, захриплі, порожні, начеб вона сердилася за те, що їй не дають супокою.

Але згодом душа Штранцінгера перемогла всю неміч рук, весь опір скрипки.

І у тьму їхніх душ, і в мертву пустоту замогильну полинула пісня сліпої людини, як сон, що вже ніколи не присниться; як тепла кров, марно пролита; як мандрівка від колиски дитини через сонячні хвилі, через бурю життя людських тіней у незнану, темну вічність; як холодна смерть.

І на крилах пісні душі полетіли повертати гори й завертати весну і щастя, що вже не вернеться ніколи.

Здавалося, що скрипка сліпого співала пісню вічності і пісня прощалася з життям і словами промовляла та ридала:

У безкраїм темнім царстві
Зачарованої тиші
Дух таємний гомін чує:
Море вічності пливе.

.
.
.

В сяйві сонця в синій далі
Срібний голос лине-лине:
Райська пісенька дитини —
Навесні давніх літ.

.
.

Дзвони дзвонять... гомін ходить...
В горах, долах гомін родить...
Як сон-мрія тихо-тихо
Стелиться на сонця шлях.

Великодні дзвони дзвонять...
О, зійди, блакитне небо,
На зелену землю нашу,
Квітами умаєну.

Небо землю обнімає,
Золоті свої проміння
На людей, на всі створіння
І в блакить безкраю шле.

Моляться, як діти, люди
З усміхом любові й щастя,
Мов вінком весняних квітів,
Кругом церкви всі стають.

Світло з пільми виринає
І в далекий світ безкрай
Велична, могутня пісня
Враз дзвенить: «Христос воскрес!»

.....

Чайка над очеретами
Сумно, жалко квилить-плаче:
Мати сина виряджає
У чужий, далекий світ.

І рідня його цілує:
«Сину, брате, будь здоров!»
Вербі, явір, срібна річка
Нишком шепчуть: «Будь здоров!»

.....

Молода душа весняним
Жайворонком вгору лине
І в блакиті поринає,
І цілує небеса.

І сіда на ясне сонце,
І на ньому спочиває,
Бистрі думи посилає
В безконечності простір.

На безмежнім океані
Бачить вічності крайнебо.
Що понуро там чорніє?
Чи це брама вічності?

Чорнії могутні скелі
Духові шлях заступили,
Там, за скелями отими —
Вічне джерело буття!

.....

І даремно дух людини
Тисячліття важко б'ється

Джерело буття добути,
Правду й щастя відслонить.

І притемнений зневір'ям,
Бажко ранений безсилям,
Горді крила опускає
І на землю вниз паде.

І сміється дико злоба,
Тьмою землю оповила,
Самолюбство і жадоба
Там на брата гострять ніж.

Стогнуть гори, стогнуть доли,
Кров і сльози морем ллються,
І не дух тьму роз'ясняє,
Лиш кривавий блиск гармат.

В крові тонуть мільони,
Мільони душ невинних,
І даремно б'є об небо
Плач, розпука вдів, сиріт.

Де ти, людський духу вічний?
Глянь, покинули боги нас
І з людства сміються глушно
Громами із чорних хмар!

.
.

Зашуміли горді крила
Людського титана-духа,
І у шумі чути голос,
Мов новітній заповіт:

«Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце — мрія мрій.

Я розвію тьму всесвіту,
Джерело буття отворю.
І з рук всіх богів лукавих
Правду й щастя видру сам.

Розвалю храми облуди,
Пекло й небо розтрошу
І сотворю нове царство:
Рай людини на землі!»

.
.
.
.

Десь далеко, ой, далеко
Очі ясне сонце бачать.
Де ти, сонце? Де ви, очі?
Очі, очі ви мої!

Хто мені покаже матір?
Усміх милої моєї?
Ох, ніхто, ніхто — ніколи!
Очі, очі, ви сліпі!

Чуєте, о любі друзі?
Хтось у плечі нас торкає,
Шню обнімає й шепче:
«Я вже тут — ходіть! ходіть!

В тьму беззоряну одвічну,
В чорну пустку позагробну,
Морем вічного мовчання
Вічно я вестиму вас.

І не буде бог, ні люди
Знати, де могила ваша,
Ні барвінок, ані рута
Вам на ній не зацвіте.

Ні сльоза її не зросить,
Ані хрест на ній не стане,
Ні на хрест оцей похилий
Слів ніхто не покладе:

«Тут заснули сном одвічним
Вигнанці судьби, котрій
Пекло людського страждання
За життя уже пройшли».

Ви все будете вмирати
І ніколи не умрете:
В вічність темну, бездорожню
Піде з вами розпач ваш.

Марно пустку безконечну
Роздере ридання ваше.
Бог, ні люди вас не вчують,
Лиш я вчую: ваша смерть.

Я сильна, та заслаба я,
Щоб убить розпуку вашу:
Вона вічна, вічна буде,
Як я вічна: ваша смерть».

.
.
.

Пісня втихла.

Наче скам'янілий подих смерті, так застигли людські тіні.

Їхні душі не вернули ще з далекої мандрівки в замогилю безконечність.

Вони блукали по бездорожних, сонних пустирях і тужили, і плакали за втраченим життям.

Та ніхто не чув голосу їхнього болю.

Тоді, як із шістьох краплинок води стає одна краплина, так шість душ ізлилося в одну душу.

І була ця одна душа марніша від наймарнішої пилинки, котрою буря гонить безвістями.

І стала ця пилинка-душа велика, мов світ, бо сховала в собі біль усього світу.

І могутніша від богів, бо боги не знають терпіння.

.

Здається, що вони вже навіки сидітимуть довкола вогню:

Німі, зачаровані, закляті, омертвілі.

Вмерли люди, земля, небо, боги.

І вмерла душа людей, і душа безкраїх просторів.

І час ліг на хмарах сонної безконечності і спить.

Здається, навіть смерть умерла.

Море вічності стало.

Вічність спить.

.

Людський біль не спить.

Сліпий товариш прокинувся.

Підняв обі сині руки, затиснув пальці й поклав їх на свої сині уста.

Йому зимно.

Я взяв його руки у свої долоні й хотів ogrіти їх.

Але мої долоні були зимні.

Я притулив його руки до своїх уст і до лиця.

Але й мої уста й лице були зимні.

Тоді я силкувався війнути теплим подихом із моїх грудей на його руки й дати йому частину моєї душі.

Але я не чув ні свого теплого подиху, ні своєї душі.

Не чув нічого.

І тоді щось, поховане в темних нетрах, де колись була моя душа, вийшло на світло.

І якась моя остання, велика, гаряча, ще не виплакана сльоза впала нагло на його висохлу синю руку.

Я скоро й непомітно обтер її й наблизив обі його руки до вогню.

Здається, сліпий товариш почув, що щось тепле й вогке впало йому на руку.

Його сліпі очі довго дивилися на мене, і здавалося мені, що промінь світла впав на його обличчя.

Чого він так довго дивиться на мене?

Дивиться й мовчить.

Нараз він узяв мою руку у свою, стиснув її, нахилився до мене й голосом, як таємний гомін крил позасвітнього вістуна, як ніжно-мрійно радісне зітхання дитини у сні на досвітку — шепнув:

— Є сонце в житті.

Всі товариші глянули з зачудуванням, подивом і з пошаною на сліпого товариша.

Здається, що їхні німі погляди так і говорили до нього:

— Твоя душа, замучена таким страшним болем, як ніхто другий на світі, бачить сонце...

Твої очі, що видітимуть усе тільки чорну ніч перед собою, бачать сонце.

І їхній сліпий товариш, цей німий, у болю скам'янілий живий образ нужденності буття, перестав у цьому менті бути для них наймарнішою пилінкою між ними, найнужденнішим, долею розтоптаним хробаком.

Вони чули, що з темних ям його очей пливе щось таємне, могутнє.

Щось ясніше світла, дужче сліпої сили божевільних стихій, святіше всіх богів.

Якась невмируща сила людської душі.

Якийсь могутній дух людини, що крізь нужденність сьогоднішньої хвилі, крізь роки крові, крізь хрести на цвинтарях, крізь сонні простори позагробні, крізь темряву безконечних засвітів бачить сонце майбутніх поколінь...

І людина, що в ній царить цей дивний, ясний і могутній дух, буде, вмираючи, радіти тому сонцю, що зійде колись...

І здавалося їм, що їхній сліпий товариш не чує тепер ні голоду, ні холоду, ні болю, ні туги... ні бажання розмовляти, бо його душа живе вже в цьому новому

світі сонця, який його сліпі очі бачать, а якого вони, видючі, не видять, не чують...

Довго вони дивилися на нього мовчки з німою пошаною.

Нараз Добровський глянув на кожного товариша, опісля показав очима на сліпого й шепнув:

— Він щасливіший від нас...

І п'ять долею розтоптаних нуждарів дивилися у святому тремтінні на щастя свого сліпого товариша з заздросцями...

IV

Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

— Чуєте?

Видерся з душі, як із могили, здушений, таємний, жахливий.

І була в його тремтінні якась незбагненна радість із-за цього, що хтось уже зближається...

Ох, уже йде, іде вже й несе — визволення.

Хто його бачить?

Хто його чує?

Пшилуський.

Чому Пшилуський?

Адже йому все байдуже:

І небо, і хмари, й безодні, і кожний товариш!

Вони глянули з жахом на нього.

— Слушайте.

Високо над ними небо висипало безліч якихось дрібненьких істот, ніби зерен, чорніших чорних хмар. Вони повзуть по хмарах і неспокійно шукають когось...

То знов поринають у хмарах і на коротку хвилину зникають...

— Слушайте...

Слухають і чують...

Здається мені, що від непроглядних сумерків віків
аж до цієї хвили тут було замерзле царство мовчання...

Хай цю закляту тишу роздеруть блискавки!

Хай її розіб'ють громи!

Хай тільки не чуємо оцього жахливого, понурого
крякання!

Воно оковує новим морозом останок нашої душі.

Роздирає стриж у костях.

• • • • •
Але якийсь добрий дух не забуває Ніколича.

Бере його свідомість, як дитину за руку, й направляє
її на ясний шлях...

— Чуєте голос? — шепче Ніколич, і нагло бліді
останки життя в його обличчі мертвіють. Тільки в очах
мерехтить іскра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, таємним голосом Ніколич
не то співає, не то повторює пісню, яка причулася
йому:

Люлі, сину мій,
Люлі, квіте мій,
Сни моя надіє.
Лиш дитиночці
У колисочці
Щастя світ ясніє.

Не пройде весна —
Буря навісна
Потрясе світами.
Сину, сину мій,
Вдарить біль страшний
В бідне серце мамі.

І даремно я,
Зірочко моя,
Млітиму з розпуки,
Як там... пад дітьми —
Серед вихру й тьми —
Крякатимуть круки.

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних
хмар і здригнувся.

Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:

— Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?..
Над нами круки крячуть...

• • • • •
Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий
голос гострими, хижими дзьобами клює їм мозок.
• • • • •

Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:

— Батько... кличе... батько кличе...

Прочі тіні силкуються теж почути щось любе, давнє... Даремно.

Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що стала серед снігів і стоїть недалеко перед нами...

Чому вона стоїть там?..

Чому не плаче?..

Чому не прийде до нас?..

І її дитина не плаче...

Чому її дитина не плаче?..

Це було б чудо, якби тут людина не плакала...

Як же ж це можливо?

Тут коло нас маленька дитина — і вона не плаче?..

•
Беру Добровського за руку й питаю його:

— Скажи мені: «Чому ця дитина не плаче?»

— Де дитина?.. Чия дитина?.. — шепче він.

— Цієї матері... вона стоїть перед нами...

— Успокойся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

— Мати... мати...

•
І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути на своєму волоссі пестощі її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самотні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

І як маленька дитина тужить за матерньою груддю, заки засне, так і вони прагнуть якої-небудь ніжності, заки пустяться в далеку дорогу...

Понуре крякання круків збудило небо й гори з мертвечого сну.

Розвівається могильна тиша й холодна байдужість природи.

Десь далеко чути глухо понурий шум.

Буря йде...

Буде боротьба між небом і горами.

Між життям і смертю.

Шум котиться чимраз ближче, як далекий рев моря до сонного берега.

Гори й безодні застогнали.

Блискавиці роздирають небо і громи гогочуть.

Під ударом вихру чорні хмари пускаються в дикий танець.

Наче зграя роз'ярених звірюк, випущених із прив'язі, товпляться, клубляться, спихають себе вниз і одні за одними женуть у шаленім бігу та б'ють громами верхи гір, які стоять їм на шляху.

І застигле море хмар під тіннями оживає.

Вітер кусає, розриває, розшарпує його і крізь прорив показується перед очима тіней не земля, а якась чорна, як пекельна ніч, грозою проймаюча безодня.

Хмари під тіннями піднімаються вгору і стрічаються над їхніми головами з хмарами на небі та кидають на привітання блискавицями і громами.

— Примари... примари...— шепче Пшилуський.

І другі тіні так думають...

Ці страхіття так довго і спокійно з жахливо відчиненими пащами лежали на небі й чатували...

А тепер вони, люті вороги світла, дивляться на маленький огонь під собою й на купку живих істот біля нього.

Дивляться і ще більше з гніву чорніють і кров'ю наливаються.

Купчаться над огником і над живими істотами довкола нього.

Окутують їх тьмою й посилають до них блискавку за блискавкою як величезні, вогняні, зловіщі знаки питання.

Не отримують од них відповіді й вибухають великим гнівом.

Грім за громом удареє в землю довкруги тіней.

Студений вітер подихом смерті дує на них.

Вони скупились довкола вогню.

Смертельне тремтіння проймає їх тіло.

Одна людина шукає в очах другої іскри спасення.

Та находити тільки жак і запалий, чорно-сірий, по-синілий, труплячий образ смерті, а замість очей дві чорні ями, що ростуть, ростуть, ростуть... жакливо нахиляються над головами й ось-ось поглинуть усіх і все...

І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, безперестанний, жакливий звук:

— А-а-а-а-а-а.

З криканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз якийсь несамовитий регіт.

Що це?

— Пшилуський, що тобі?

— Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

— Ха-ха-ха-ха-ха!

Замовк, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

— Товариші! Мені без упину страшенно змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людині!..

Однаке я думав:

«Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любою дружиною... з дітьми».

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... шебече мені про все... що бачив... каже:

«Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана, бо він цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: «То моя мама». А той пан сміявся й далі цілував маму й казав мені: «То моя мама».

Земля піді мною розступилася...

О, чому мене зараз тоді пекло не пожерло!

Я утратив ціль життя.

Всі мої мрії про родинне щастя... розвіяні... онілювані...

Моя остання надія... моя одинока, найвища ціль життя... і ту війна мені зруйнувала... божевільно жорстоким чином зруйнувала...

Найстрашніше це... ця жінка знищила життя моїх дітей...

Вона цілувалася з коханцем на їхніх очах...

Вона затроїла їх ангельські душі їддю брехні... гнилі...

.....
Я все їй... прощаю перед смертю...

Її злочину матері супроти дітей не можу простити.

Замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось.

Його обличчя, вся його постать уявляли собою образ мерця, якого якесь чудо привело назад до життя. Цей мерлець упер тепер свої погаслі очі в мрачну даль і жде на вороття свого болю, бо хоче його взяти зі собою в могилу.

.....
Нараз його очі дико заіскрилися, велике більмо їх заступило й він крикнув:

— Пекло!..

Вона цілується з коханцем...!

О, боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомонили гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним кряканням угору.

— Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його очей стали канути сльози.

— Діти, діти,— говорив Добровський.— Ви хочете з розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не вернеться ніколи.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль.

Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки чоловіка.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилиної сла-
бості.

Він засміявся голосно і глумливо та сказав до Пшилуського:

— Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося застрілити ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив слі-
пий випадок, ти знов народишся на світ, знов зійдеш
із розуму і знов оженишся, то для більшої певності
стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Однак Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шеп-
тав:

— Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше?

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні стру-
мочки...

.

— Огонь гасне,— шепнув хтось наче у глибокому
сні непевним, сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не
бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбаг-
нутого тепла й сонця.

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.
Це скрипка Штранцінгера конає...

Він держить її над огнем, а сам тремтить... трем-
тить...

Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...

Чотири струни одна за одною тріскають...

У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.

Щезли вогняні язики і знов огонь слабо тліє...

Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому
товаришеві.

Здається, тремтіння не покине вже його аж до
кінця...

Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого
вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера
збудили усіх із душевного отупіння. І остання туга
за життя і за далекими ествами вибухає в їх за-
сипляючій душі, як буря на замерзаючому морі.

На шляху до життя стрічають їх очі мертвого Пши-
луського.

Його труп, спертий легко на камінь, з головою, що
глибоко й важко повисла на груди, сидить задеревілий.

З його уст і з усього його обличчя не уступив вираз
болю навіть після його смерті.

Здається, що Пшилуський забрав свій глухий біль,
ую свою муку й журбу своїми осиротілими дітьми
на той світ.

Чи там найде він кого, що злагодить йому важкі рани?

Чи також і там він буде все мовчки, відвернутий
від усіх, на все байдужий, дивитися тільки на упира,
що точить йому кров зі серця?

Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить
ізбоку, й нагло його серце холоне. Якась дивна думка
угризається в його ослаблену свідомість і безперестан-
но переслідує й мучить його. Положення мерця видає-
ться йому непонятним, страшенним, жахливим. Наглий
переляк огортає його: він відсувається від мерця далі
направо й тулиться чимраз кріпше до Саба. Він трем-
тить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно
впирає в мертвого свої великі, затривожені очі й
шепче більше до себе самого, ніж до других:

— Він умер... він сидить... Чому він сидить?..

Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:

— Сабо... скажи... чому він сидить?..

— Не бійся... з тебе жовнір,— відповідає Сабо глухо.

Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може знайти спокою.

Несамовитим голосом-шепотом, начеб нагло його поклали в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

— Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...

Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:

— Друзе... скажи... чому він сидить?

— Успокийся, товаришу, успокийся,— розраджує його Добровський.

Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі.

Нараз нагальне тремтіння проймає його тіло.

Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

— Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?... Сліпий брате? Промов слово...

Сліпий мовчить.

Ніколич глядить у далеку похмуру даль і здається, що його очі шукають когось.

Дивиться тепер на товаришів і шепче:

— Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сяйві... він видить нас... він плаче...

Мовчки прислухаються, як хтось плаче.

Туман снігу, гнаний вихром, виводить дикий танок над їхніми головами й нагло кидається в долину на них. Одна людина тратить другу з очей. Здається їм, що ледяний вітер і сніг тепер видруть їм із тіла очі й життя.

По кількох хвилях туман покидає їх і серед реву й реготу танцює настрічу темній далині.

Мені в голові шумить, кипить, щось у ній молодом б'є.

Здається мені, якесь дивне, важке оп'яніння огорнуло мене.

Отвираю очі, і крик жаху виривається мені з горла: я бачу кругом себе у сніжно-білі киреї завитих мерців...

Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...

Я божевільний.

Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям...

Ні... мерцям не сниться нічо...

Мерці лежать супокійно...

Я живий...

Тисячі ледяних голок устромилися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять... я бачу мерців... мерці танцюють...

Я божевільний...

Нараз бачу з радісним зачудуванням: мати з дитиною, яка досі стояла недалеко перед нами у снігу, наче прикована, також рушилася з місця...

Кличу, скільки можу, голосно:

— Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!..

Та в найближчому менті кричу до неї розпучливо:

— Не йди до нас!.. Тут на тебе жде могила!

При моєму останньому слові чую голос:

— Ти живеш... мій друже...

Це Добровський.

З жахом дивлюся на нього.

Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

— Всі живуть... Тільки Пшилуський умер...

Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.

Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу.

Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...

Він не вмер...

Очі Ніколича заплющені...

Він теж тремтить.

Він живе...

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

— Я хочу жити...

Хтось поклав мене живцем у могилу...

Я не останусь в труні...

Тут у могилі зимно...

Сумна моя душа в могилі...

Я хочу жити...

Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу...

Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його грохоті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою люттю кричить:

— Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгромашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: «Грими і вдар!... Грими і вдар!...»

При грохоті нового грому Ніколич одчинив очі.

Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами, белькотав:

— Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше байдужіти на все, став при останніх словах Ніколича дивитися кругом себе і сказав нараз:

— Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутне і страшенне почуття потрясло цілим моїм еством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустарі моєї душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спасення.

Одночасно я почув, що найтайніша, незглибима глибінь, яка спочивала досі спокійно в моїй душі, як нерухомо в вічній темряві спить у глибині море, роздерте наверху вихрами і громами, розхвилювалася стихійно.

Живлові почування, як могутні хвилі, стали підніматися вгору й отворили на найглибшому дні глибоку

прірву, щоб кинути туди безпощадно все, що там...
наверху стало загрожувати загрозою життю.

Нагла блискавиця роз'яснила мій мозок і якась
уперта думка мучила мене, що Добровський — це
якась потворна істота, котра наважилася розтоптати
весь змисел, усю ціль життя... убити нас усіх... знищити
все...

Я вирвав з рук Пшилуського сербський кріс і, сил-
куючися встати, крикнув до Добровського, котрий
пустився йти в напрямі корча:

— Назад!

Не смієш йти там!

Назад!

Це не корч!

Глянь!

Це моя дружина і мій син!

Вона йде до мене разом із дитиною.

Вона вирятуює мене і всіх нас від смерті.

При допомозі кріса я намагався всіма силами устати
й піти назустріч дружині й синові.

Товариші глянули в сторону корча з виразом вели-
кого здивування.

Сабо й Ніколич дивилися довго і вперто.

Між моїми словами і їхньою свідомістю закипіла
дивна й завзята боротьба.

Нагло їх очі блиснули почуттям певності, й вони
оба стали кричати один за другим:

— Так, так, це жінка з дитиною.

Вона спасе всіх нас від смерті!

Добровський глянув на всіх нас і здригнувся.

Приступив до мене й запитав:

— Чому не вийдеш назустріч своїй дружині?

Адже це твій обов'язок.

Устань, я тобі поможу.

Я весь час пробував устати, але не мав сили.

Уже зовсім не чув ніг.

З завзяттям розпуки я боровся, щоби перемогти не-
міч.

Намагався рачкувати.

Але й це було неможливе.

Я став прохати Добровського:

— Друже мій!

Май милосердя наді мною...

Заведи мене яким-небудь чином до них...

Подумай, товаришу: вона йшла тисячі верст через високі гори... глибокі ріки... з дитиною на руках!..

Вона хоче побачити мене... спасти мене й усіх нас від смерті.

А я не в силі кілька кроків вийти їй назустріч...

Вона дуже втомлена довгою дорогою...

Вже так близько коло мене втратила всю силу...

Глянь!

Вона хилиться додолу!..

О, мої бідні!...

Пождїть іще малу хвилину... благаю вас...

— Добровський,— кричав Сабо й Ніколич,— по-
можи йому зайти до неї.

Ця жінка спасе всіх нас від смерті.

Добровський напружив усі свої сили й підняв мене на ноги та сказав мені:

— Нам обом одна дорога: ти йдеш настрічу жінці —
я по дерево.

Я вхопився судорожно руками за його шию, й ми
оба почали йти.

За нами залунав радісний крик Саба й Ніколича:

— Вони йдуть! Вони йдуть!

Бог не забув про нас!

Ми всі будемо жити!

Гляньте! Гляньте!

Як радісно вона усміхається!

Чи бачите?

Вона показує нам хліб!

Чудовий білий хліб!

Ідіть хутко, товариші, хутко!

Чудовий білий хліб!

Ми йдемо слідком за вами.

Пробували оба встати.

Але тільки качалися по землі.

Недалеко вдарив грім.

В поражаючій почутті своєї цілковитої безпоміч-
ності почав Ніколич плакати.

Плакав голосно, як мала дитина.

Його ридання ходило довгим гомоном горами,
долами!

Стогнало разом із громами по безоднях.

Слалось прокльоном по холодній, бездушній землі.

Било голосом розпачу молодого людини об закам'я-
нілий небозвід.

Навіть круки злякалися голосу ридання людської душі.

Перестали крякати і кружляти високо над їхніми головами та витягнули шиї й наслухували, що це за дивний голос мішає їм понуру музику?

Тільки небо не злякалося.

Воно холодно відкидало людське ридання, заглушувало його своїми громами, клало його на крила гайвороння, а відтіля розкидало по замерзлих горах і безоднях.

Добровський ішов і волік мене зі собою.

Та мимо крайньої напруги останніх сил зайшов зі мною ледве десять кроків.

Далі не мав сили.

Стояв іще хвилинку, опісля ми оба повалилися на землю й застогнали.

Добровський устав знову, але вже не мав сили мене підняти.

— Заклинаю тебе на все на світі... товаришу...

Іди сам до них...

Приведи їх до мене...

Я виджу й чую... моя дитина замерзає... дружина гине з розпуки...

Чуєш їх плач?

О боже!

Добровський зробив ще три кроки сам і знов упав на землю.

Приволікся до мене, мов смертельно ранений пес.

— Не журися! — казав до мене. — Ходім назад до вогню, наберім свіжої сили, а потім уже зайдемо.

Ми оба почали рачкувати й качатися по снігу до огнища.

Ледве ми зробили кілька кроків, як Сабо став нам грозити кулаками і крикнув:

— Сейчас вертайте!

Невже ви не бачите?

Ця жінка прийшла сюди, щоб усіх нас вирятувати від смерті?

Чому ж не йдете їй назустріч?

Добровський ще раз зібрав силу і піднявся.

Показав на свої груди і сказав до Саба:

— Бачиш, у котрому місці моє серце?

Стріляй!

Але кажу тобі: як не вцілиш у саме серце, то я ще матиму стільки сили, що прилізу до тебе й задушу тебе, як щенюка...

Сабо вхопив кріс у руки і став бити себе прикладом по чолі.

Добровський приліз разом зі мною до огнища.

Ми оба сіли і глянули на вогонь.

Огонь уже погас.

Перший раз показався на обличчі Добровського вираз розпуки.

Але це тривало лиш коротку хвилину.

Він стрепенувся і сказав:

— Щось мокро тиснеться мені до очей.

Тепер ось нам висновок із цілої життєвої філософії: погас огонь — треба спати йти.

Не чую вже охоти ні сили до нічого.

Хочу заснути й спокійно спати, спати.

Добраніч вам, товариші.

Дай боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському.

Він сидить собі спокійно, спертий на камінь, нічого його не обходить, наша спільна журба йому не в голові — справжній польський шляхтич.

Ця його товариськість мені не подобається.

Але ми всі йому прощаємо, бо він терпів, може, більше нас усіх.

Будьте здорові, всі близькі й далекі.

Добраніч тобі, моя старенька мамо.

Ти все була добра й любя до мною.

Ти нічого не винна.

Не тужи за мною, не бий своєю сизою головою об мур, бо це непотрібне й безцільне.

Я засну спокійно, при повній свідомості.

Чую вперше якесь таємне, навіть радісне вдоволення із-за цього, що в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій.

Тут Добровський звернувся до мене і сказав:

— А ти, брате, також не журися.

Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть.

Коли ж усе життя — це тільки безцільний сліпий вир припадку й божевілья, то ти супокійно засни.

А як прокинешся, то побачиш свою дружину з сином он там,— показав на небо і сказав лагідно:

— Добраніч.

Підібрав ноги під себе, сперся ліктями на коліна, схилив голову на руки та підпер її добре долонями й заплющив очі.

І сидів нерухомо й мовчав.

Його мовчання наче забрало товаришам душу й лишило там безпросвітну, чорну, безконечну пустку.

І була ця пустка невимовно сумна, мов цвинтар зі свіжою могилою батька і друга.

Ніколич глянув на нього і знов голосно розплакався. Витягнув до нього руки й прохав його, як маленька дитина:

— Не покидай нас, товаришу!

Нам дуже сумно без тебе.

Розкажуй нам усе... як досі... розрадь, потіш нас мовою своєю... друже наш любий... батьку наш...

В цьому менті вдарив недалеко грім, і на хвилю чорна тьма все оповила...

Божевілля огорнуло хору уяву конаючих людей і всі стихії природи.

Серед понурого рокотіння громів стогнало небо й гори, наче в передсмертних судорогах.

Мов смертельно ранена звірюка, вихор кидався на них, в дикім шалі розшарпував хмари, гонив по безоднях і шумів, як розхвильоване море, то знов ридав і стогнав, як тисячі матерів над могилами мужів і дітей, як безліч людей, розірваних кулями і спалених отруйним повітрям у дикій боротьбі.

Затремтіло небо, задрижали гори.

З безупинним гомоном громів, з жахливим стогоном незбагнених голосів по безоднях змішався нагло новий, жахливий звук.

Спершу яскравий і порожній, опісля глухий і глибокий, то знов протяжний, понурий, як роздертий голос трембіти: виття вовків.

Вся та пекельна симфонія жахливих звуків відбирає всім останню іскру ясної думки.

Я нічого не чую, нічого не розумію.

Вся остання сила моєї свідомості, вся моя душа при
моїй дружині з сином.

Вони обое так близько коло мене й так далеко!

Небо й землю порушу огнем моєї душі, моїм блан-
ням, моїм болем і сльозами!

Я спасу, я мушу спасти від смерті дружину й сина.
О, боже!

Іскри співчуття до твоїх дітей на землі!..

Зглянься наді мною!...

Не благаю у тебе чуда... ні ласки.

Дай мені тільки трошки сили... хай я зайду до них...

Глянь, боже... на круків!

Ти їх сотворив.

Вони зловіщі... жорстокі створіння...

Ти дбаєш про них!..

Над моєю головою два круки...

Вони віддаляються від себе!....

Глянь: вони вже коло себе...

Вони радіють... так легко можуть прилинути до
себе!..

Чому, боже, даєш крукам таке щастя?..

А людей... кидаєш у найглибшу прірву болю...
розпуки?...

Боже!

Глянь на мою дружину з дитиною!..

Глянь на круків... на мене... змилосярдис наді
мною!..

При моєму останньому слові нагло якийсь чорний
звір появився коло моєї дружини й дико блискає
очима.

— Боже, й ви, пекельні сили!

Не дайте цьому звірові убити мені жінку й сина!

Смертельна тривога додає мені сили.

Я прилізаю до Саба, вириваю йому з рук кріс, мірю
і стріляю.

Чорний звір щез.

Але божа сило... що це?..

Замість жінки з дитиною я бачу перед собою... чор-
ний... сухий... безлистий... корч!...

Грохит громів, стогін безодень, крякання круків
і виття вовків пришибає мій небо й землю роздираю-
чий розпач:

— Я вбив свою дружину і свого сина!

Товариші, убийте мене!
Я не достойний жити на світі.
Я вбив дружину й сина!
Любі мої приятелі!
Обізвітьсь бодай одним словом до мене.
Всі мої товариші сидять, мов кам'яні статуї,
й мовчать.

Я прилізаю до кожного з них окремо й буджу, тер-
мошу їх.
Але вони мовчать.

Я стаю товкти головою об замерзлу землю.

Серед грохоту, гомону, реву і клекотіння природи
щось несамовитно зареготалося в безодні, і на хвилю
все стало притихати.

Нагло чую голос наче з-під залізного віка домовини:
— Всі — прокляті.

Сабо.

Я глянув на нього.

Його наскрізь посиніле обличчя і його широко от-
ворені очі й уста остають нерухомі і вперлися в мене,
як якесь невимовне страхіття і проклін усього
буття.

Поразений, розтрощений, я дивлюся на нього і здає-
ться мені, що моя слаба кров застигає мені в жилах.

Силкуюся відірвати свої очі від цього марева.

Даремно.

Втім мені ввижається, що уста мерця ще більше від-
чиняються, ще жажливіше перекривлюються.

Чую якийсь несамовитий регіт і могильний голос,
який усе вбиває:

— Ти ще живеш?.. страждаєш?..

Безбільність... супокій... от і все...

Зроби кінець... кінець...

І в рокотінні громів і в погоні хмар, у далеких виттях
вовків чую безупинно одне слово:

— Кінець... кінець... кінець...

З крайнім зусиллям відкриваю очі від Саба.

Обертаю кріс, прикладаю кінець дула до свого
горла та кладу замерзлий палець на язичок.

Нараз наче не з цього світу озивається слабкий,
сонно-мрійний голос Штранцінгера:

— Далеко... там... сонце...

Кріс випадає мені з рук.

Я гляджу на очі Штранцінгера.

Хочу разом із ним шукати сонця.

Ох, його сліпі очі!

Боже, верни йому очі!

Востанне я гляджу у мрячну даль, і моя душа шукає
іскри спасення.

І мої очі дивляться непорушно.

Нагло якесь солодке тепло починає огортати ціле
моє ество.

І так люблю, так розкішно стає мені на душі.

Замикаю очі, а проте бачу якийсь новий світ.

Який чудовий світ!

Боже! Цей світ знакомий мені!

Біла хата...

Сонце малює віттями ясеня дивні квіти на стінах...

Дим в'ється мирно під синє небо...

Маленькі діти граються під хатою на сонці...

Я хочу йти до дітей...

Мати держить мене, маленького, на руках й мене
пестить...

А я сміюся, сміюся...

Потім десь я вже великий...

Сиджу в зеленому садку і слухаю, як верховіття
старезної груші шепоче казку віків.

Приходить до мене мій маленький син і веде за руку
матір.

Мати стає за мною й затулює мені очі руками,
а дитина так сердечно при цьому сміється!

Я беру сина на руки...

Не можу вийти з дива, для чого його ручки такі
малі...?

Та найбільш мене одно дивує:

Життя дружини й сина видається мені незбагнутою загадкою... що зв'язана з якоюсь таємною подією...

Ця подія живе на дні моєї свідомості... однаке спогад про неї не в силі виринути ясно наверх...

Я дивлюся довго на них обох й питаю:

— Невже ви обоє дійсно живі, чи це лиш ваші тіні?...

— Що тобі, любий?

Звідкіля таке дивне питання?..

Обоє хочуть обняти мене.

— Не цілуйте мене... мої любі... мої уста замерзли... на них сидить смерть...

Обоє плачуть.

Я беру їх за руки, і йдемо на сонце...

Наша дорога вже травою заросла...

Кругом нас пшеничні лани хвилюють...

Золоте колосся кланяється нам на привітання...

А над нами — чи це чудо?

Сине небо любо і приязно сміється...

Здається, увесь світ тоне в розкішному морі світла й тепла...

Сонце заглядає у всі закутки моєї душі і проганяє всі хмари з неї...

І я пригортаю дружину й сина до своєї груді й цілую їх...

Світло бере мене на свої промінні крила, голубить, колише, леліє мене...

На срібних хвилях світла золоті й багрові іскри мерехтять...

Я лечу десь далеко...

Де вони обоє?..

Зникають іскри... світло блідне...

Темніє...

Кругом мене чорна ніч...

І ніч блідне...

І не бачу ні світла ні ночі...

Не бачу, не чую нічого.

Сон чи ява?..

Мов крізь імлу ввижається мені: лід... якісь зимні
руки... вода... я в воді...

Це сон...

Якийсь голос кличе...

Чую рідне слово:

— Друзе... химерний козарлюга... поважився..
купіль... голий... зимно... пізнаєш мене?

Українське слово поволі приводить мене щораз
більше до притомності.

Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина.

Він розказує:

— Знаєш: я впав хворий позаду.

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоне-
ними австрійськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які
сидять похилені довкола огнища й напівприсипані
снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав
тебе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не
впав.

На щастя, твоє серце якимось невияснимим чудом
іще билось.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе
снігом і рятували різними ліками, та все-таки ти далі
був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе
і привезли тебе до того потока.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, богу
дякувати, будеш здоров.

— Де мої товариші?

Остались на горі й сидять довкола огнища.

— Огонь горить?

— Ні, погас.

— Вони мертві?
— Не думай тепер про них...
Важке мовчання.

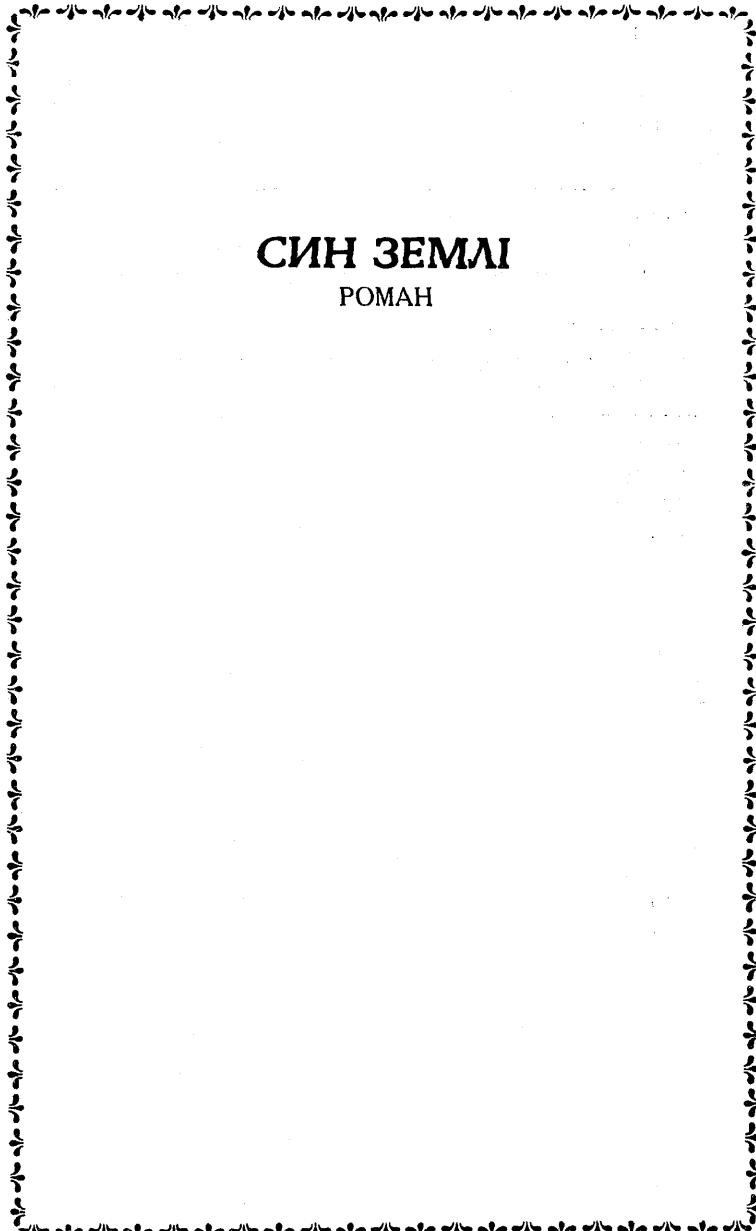
· · · · ·
— Де вони... обоє?..
— Вони живуть і ждуть тебе.
Довге мовчання.

· · · · ·
Нараз із моїх очей продерлися дві великі, важкі
сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по знуждованім обличчі, мов два
камені по висохлій, бурєю битій, громами розритій
землі.

· · · · ·
І тихо щезли під льодом.
· · · · ·

Ельба, 1947

A decorative rectangular border composed of small, repeating floral or leaf-like motifs, framing the central text.

СИН ЗЕМЛІ

РОМАН

Частина I

I

Одного маєвого дня Іван Куценко примостився в лісі під старезною сосною, що стояла серед гущі малинових кущиків і папороті. На коліна він поклав собі поезії Овідія, та заки відчинив книжку, поглянув перед себе.

Мінливо блискуча золота ріка пополудневого сонячного світла облила верхи лісу, просякала сям то там здорові стіни зелені над його головою та вузькими й мерехтливими струмками, втискала й йому у вічі й малювала на його обличчі світлотінні меріжки. У примарній тиші кругом себе, у близькій безлічі дерев і гілля й листя і в небесній синій далечі, яка пронизувала море зелені над ним, Іван шукав відповіді на питання, що вже довгі місяці безпереривно стукало йому до свідомості.

І здавалося Іванові Куценкові, що з папороті, зі сосон, дубів і з книжки, і з небесної блакиті йде до нього голос:

— Сину, вертайся до школи! Не тобі постійне місце тут.

Зелено-світляну тишу перебив нараз Куценко голосом, котрого сам злякався:

— Я хочу вмерти!..

* * *

Гілка папороті похилилася йому на босу ногу.

Іван дивився довго на оту ростинку й обізвався до неї, мовби до живої людської істоти:

— Колись я вчився у гімназії, що ти, папороте, була великанським деревом, більшим од цього дуба, що стоїть напроти мене... Чия ж це вина, що ти так помарніла?.. Невже твій брат тебе зненавидів?..

Мозолистою долонею погладив папороть.

— Ти тепер марна, зав'яла... Та проте, слаба рослинка, тобі на світі краще жити, ніж мені...

Тебе чужі велетні прийняли до своєї рідні... Ти спокійно можеш коротати свою долю під опікою дубів,

сосон, смerek... Можеш заповнити кволе животіння снами про свою велику, славу минувшину...

Яка ж моя минушина?.. Яка майбутність?..

Я хотів у батька стати навіть наймитом... таким дрібним еством у своїй родині, як ти, папороте, між дубами та соснами...

Не судилося...

Іван Куценко відчинив «Метаморфози» Овідія і спився на пісні, що у ній поет розкаже про дівчину, яка перемінилася у гомін. Колись Іван любив цю пісню і здав її професорові з власної пильності. Тепер він був цікавий, чи ще зрозуміє її зміст по-латині. Читав голосно, і його обличчя заясніло радіщами, бо переконався, що нічого не забув. Вийняв олівець і папір та став пробувати переспівати цю пісню на українську мову. Кілька годин мучився і здавалося йому, що найважливіше місце добре переспівав по-своєму. Голосно читав:

— «Будиться хлопець зі сну, роздивляється в мовчазнім лісі.

І несподіваний страх його серце кліщами хапає:

— Де вона, мила моя?.. Де поділась моя душа й сонце?..

Ще тому мить була тут, розмовляла зі мною сердечно,

Слово кохання мені щбетала, про щастя співала,

Шию вогняно мені обіймала, мене цілувала.

Глухо та пусто тепер, кругом мене усе почорніло.

Наче в смертному сні спить-мовчить увесь ліс і життя все.

Тугою гнаний юнак, битий болем, бичами розпуки,

Мов божевільний блука по всіх нетрях і борах, зворах,

Руку до уст приклада і гукає та кличе, благає,

Наче смерть будить зі сну, своїм словом весь ліс роздирає:

— Люба, кохана моя, моя доле і світло моє ти,

Прощу, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?..»

Кликнув, замовк, наслуха — нараз чує іздалеку: «Де ти?..»

Радістю серце його стріпотіло, й він кличе до неї:

— Люба, я тут, тебе жду та шукаю тебе довго, тут я!

Знов на палкі ті слова чує голос іздалеку: «Тут я!»

— Жди мене, мила, он там! Я шукаю тебе, йду до тебе.

Чує: до нього летять чародійні слова: «Йду до тебе».

Але даремно шука раз у раз її, гомін лиш чує.

Сумнівом мучений, він посилає питання в ліс: Хто ти?

В уха його слово б'є таємниче, сумне, страшне: «Хто ти?..»

Кинувсь на землю юнак, головою б'є дерево з болю:

— Ах, моя мила, життя, моя мрія світляна — небезпечна,

Все обернулося лиш у порожній, марний, пустий гомін,

З глибині лісу ідуть знов до нього слова: «Пустий гомін».

Куценко так захопився переспівом, що забув свою теперішню долю. Раз йому здавалося, що він декламує

у класі, а професор і товариші слухають його, то знов уявляв собі, що він є тим юнаком, який кличе й шукає якесь добре й любе ество, котре покинуло його, щоби перемінитися в розвійний звук, у далекий гомін.

Усі дерева в лісі, зілля, папороть, яруги й чагарі слухали серед запашної тиші Куценкового оповідання про дивну долю дівчини і хлопця.

II

Коли Іван уже кілька разів повторив голосно питання пісні «Де ти?», нараз неначе по якійсь таємній і хрустально-павутинній нитці пролетів до його вуха, ніби в замороженому сні, то знов немов наяві вимріяний голос:

— Де ти?..

Куценко збентежився, перестав декламувати та наслухував.

По якійсь хвилині голосно спитав:

— Хто ти?..

І знов почув такий самий, як попереду, ніжний і далекий, таємничий, сонно-мрійний голос:

— Хто ти?..

Куценко вхопив себе рукою за голову:

— Чоло гаряче... Невже мені причулося?..

Коли на поновне питання ще раз обізвався той самий голос, Іван міркував, що це не гомін його власних слів, бо той голос, тоненький, дитячий або жіночий. З'ясував собі це таким чином, що в лісі мусить якась мати з дитиною ягоди збирати, й та дитина повторює останні слова.

Перестав декламувати, сів під сосну та розгублено впер очі в соковиту зелень гущавини напроти себе.

Нараз чує в повіні листя кущів якийсь обережний, ніжний шелест, ніби вуж повзе по засохлім зіллі й по листках... У найближчій хвилині в одному місці гілля зелені сколихнулося й Іван бачить, як дві ніжні, калиновоцвітні руки розхиляють листя, роблять у гущавині віконце, з котрого показується йому чудове, як весна, осяйно-біле лице, а з нього дивиться на нього двоє великих синіх, як небо, очей, із яких б'є цікавість і велике здивування...

Іван хоче зірватися на ноги й запитати, хто це?.. Однак не в силі рушитися з місця й вимовити слово. Неначе живична сила сосни прикувала його до пня, так він сидить і німо та бентежно позирає на те дивне жіноче обличчя, на котрому сонце, гілля і листки малюють мережанку таємної світлотині.

І ось на хвилинку Іванові здається, що він безупинним виголошуванням пісні про дівчину-гомін вичарував її зі сумерків століть, із-поза меж двох тисяч літ назад до життя...

І єство, що колись обернулося в розвійну тінь, у тужливо-вирийний гомін, тепер воскресло і стоїть перед ним, як жива дійсність, як надземна тайна, як сонце у казці вимріяне...

А з очей тієї постаті пливе на нього вогняними смугами якась незбагнута сила, що приголомшує його та до землі приковує, а його убогу душу вириває з корінням зі сірості життя й несе її кудись... далеко... поза межі блудного колеса, в котрім судилося людині коротати вік...

Коли Іван після напруженого зусилля одірвав на хвилинку свої очі від тієї загадкової жіночої подоби, його збентеження й одеревіння трошки помаліло. Він обі руки притулив до розпаленого чола й намагався спокійніше дивитися на неї.

Здавалося йому, що на рожево-білім і казково гарнім обличчі тієї дівочої яви боролася ввічливість із гордощами, цікавість із пустотливістю, боязкість із самовпевненістю та одчайдушністю, мовчання з бажанням говорити, повага з охотою сміятися...

Вкінці Іван почув силу запитати таємну дівчину тремтячим голосом:

— Хто ти?..

На це почув питання:

— Хто ти?..

— Я лісовик...

— Я мавка...

— Може, ти моя доля?..

— Твоя доля...

Іван почав поволі підводитися на ноги.

Та в тій же хвилині віконце зелені зачинилося й казкова дівчина розплилася.

Зараз опісля гушавина розгомонила срібним сміхом, од якого Іванові мороз пішов по тілі.

Він сів знов під дерево і слухав, як сосни соснам, папороть папороті передавали одні одним розкішний гомін сміху дівчини-мавки.

Нараз він почув іржання коня. Жахнувся й подумав: «Смерть...»

У найближчій хвилині донісся до його вух різкий тупіт кінських копит, котрий дудонів щораз тихіше, аж цілком заглух.

III

Від зустрічі з незбагнутим видінням — дівчиною, доконувалася в Івановій душі велика зміна.

Коли він давніше ходив до лісу здебільше в діловій справі, себто зрубати дубчака на прожиток, то тепер він цілком закинув цю роботу. Сидів цілими днями в лісі та роздумував над тим, що бачив. Збирав докупити всю силу думки, щоби з'ясувати собі річево та розумно, що саме в його видінні було дійсністю, а що вицвітом його уяви.

Зі свого сидіння під сосною позирав на зачинене віконце в гущі зелені й сам собі дивувався, чого він раз у раз туди дивиться й чого так запрятує свої думки тим привидом?..

Облапував руками голову та переконувався, що чоло холодне, значить, розум супокійний і здоровий...

Радів і захоплював себе розбирати ту яву тверезо.

Мерщій зірвався на ноги й побіг на те місце, де було зелено обрамоване віконце, з котрого вона дивилася на нього.

Шукав між кущами слідів її ніг.

Та надаремне.

Це його стривожило.

— Чому немає сліду її ніг?..

І тут, і там... і скрізь... ніде не видно слідів її ніг...

Однаке там — у гущі, відкіля її голова дивилася на нього, там — дві малесенькі гілочки обчімхані...

Він думав:

«Одну зломила її права рука, другу ліва...»

Під сподом, на сухому листі, де вона стояти мусила, нема знаку...

Дивився неспокійно на своє порожнє місце під сосною та повторював її слова:

— Я мавка — твоя доля...

Пробирався далі крізь гушавину в той бік, відкіля після її сміху почув таємне, ніби по-людському розумне, але теж несамовите іржання коня...

На поляні у траві доглянув сліди кінських копит.

Ішов за тими слідами, аж вийшов на битий шлях, на котрому всякий слід затерся.

Серед мовчазних сосон дивився на дорогу перед себе й поза себе.

— Куди іти?.. Вперед?.. Назад?.. І де її шукати?..

Шлях іде в безкрає і заведе мене... куди?..

У край, що називається: нічогість.

* * *

Байдуже, чи ця загадкова дівчина — мавка була живим людським еством, чи маревом його розтуженої уяви: він хотів цю чародійну квітку виполоти та з корінням вирвати з убогої, запущеної грядки, свого життя.

Бо вона забрала йому спокій, одвернула його душу від теперішнього животіння, заставила його думати про щось високе і світляне, що для нього вже давно згубилося, затратилося в сірому піску буденщини.

Однаке, де він лиш не був, що лиш не думав, скрізь він бачив, як синя глибина її очей манить його до себе, мов безодня, і все чув її слова:

«Шукай мене!.. Я — твоя доля...»

* * *

Чим довше Іван надаремне шукав мавки, тим більше вірив, що найде її. Та коли він, перетомлений та зголоднілий, багном і жаборинням покритий, не був уже в силі блукати по лісі здовж, і попереки, витворився в його душі дивний горячковий настрій, що спонукував його думати ось як:

«Вона — моя доля... Коли так, то вона сама мене шукатиме й найде мене... Вона — мавка, а я — лісовик... Я мушу мешкати постійно в лісі...»

Скупався в потоці, що срібною стяжкою пронизував зелень лісу й під впливом холодної купелі став думати спокійно. Тоді усі його думки й усе шукання здавалися йому смішними, недоречними. Питав себе із насміхом, який із нього лісовик? Це ж надприродне ество, що може мірятися силою з богами. Хто ж такий

він, Іван?.. Нуждар, котрого відцуралися люди, боги й чорти. А втім ... лісовик живе тільки в народній уяві, так само, як мавка. Чому ж він її бачив і чув?..

Тут у його думки усовгнулась гадюка, від котрої він здригнувся:

«Мій батько божевільний... Мій брат божевільний... А я?.. Чому я не в гімназії?.. Чому я бачу й чую те, чого ніхто не бачив і не чув?..»

Обернувся до сосни та головою товк об її пень.

Опісля впер бездумні очі у скудовчену стіну гушавини перед собою та сидів без руху, мов застиг.

Верховіття лісу сколихнулося легенько.

Дерева похитували кучерявими своїми головами, наче висловить хотіли своє спожаління до чиеїсь долі.

Нараз... чи це тільки бажання людини обзивається?..

Чи йде до неї слово здалеку... з невідомої безконечності?..

Іван притулив руки до вух і наслухує таємного шуму над своєю головою.

А в тім шумі чує голос:

«Ж-ж-ж-ий у ліс-с-сі... Тебе я від-ш-ш-шукаю ш-ш-ш-видко...»

Жах пірвав Івана.

Він миттю зірвався на ноги й почав утікати із лісу.

Коли вже вибіг на поля, сів на межу й відпочивав та важко дихав.

Обтер рясний піт із чола і глянув на ліс, який тепер зайняв для нього половину неба й мовчазно чорнів у величній могутності.

Іван стиснув руками голову, неначе боявся, щоби вона йому не трісла й не розскочилась.

Одночасно шепотів:

— Ні-ні... Я не збожеволів.. Бачу ліс... небо... сонце... Колоски пшениці граються зі мною... Ячмінь пхає свої вуса мені в очі, в ніс...

* * *

Іван приніс у ліс пилу, сокиру, свердло й долото і став завзято працювати, щоб собі поставити хатину в лісі. Дерево стинав у панськім лісі та переносив його до громадського лісу. Зрізане дерево кілька днів тесав, вертів та довбав, а коли вже весь матеріал був готовий, примістив свою хатину на густо зарослім

острівці, між чотирма дубами, де людська нога може ще не ступила, бо потік, який обливав острівець, був у цьому місці досить широкий і глибокий. Куценко перекинув через потік кладку, яку завсіди ховав у очереті, як тільки через неї перейшов. Накрив хатину похило дошками так, аби досередини дощ не затікав. Прикрив її довкола й нагорі сосновим гіллям, щоб не було можна її легко помітити. Навіть одинокі віконце, що виходило з хати на світ, було притаєне у сплетах зеленого гілля, але так, що він міг дивитися без перепони з нього. Придбав найконецнішу хатню обстанову й умістив у ній усі свої книжки.

Коли Іван Куценко виходив з хати, то лиш по харчі або щоби проходом розвіяти думки, що інколи воронням крикали над ним.

Поза тим він усе сидів у своїй хатині, читав книжки та думав над собою й над життям. Чимраз більше він затрачував почуття дійсності. Осередком його теперішнього життя було одне його бажання й одна туга, яка стала для нього сяйвом над безоднею: він терпеливо вижидав її — своєї долі...

IV

Перед канцелярією управителя дібр графині Воронської стоїть сільська біднота й терпеливо вижидає управителя, котрий заповів, що сьогодні, в неділю пополудні, виплатить зарібок за працю на панській лані. Чекають уже дві години, але управитель не приходить. Люди вже не мають сили ждати стоячи, й найслабші сідають, де можуть: на порогах, на кількох лавках на панському подвір'ї, то спираються на мур, то на пліт, а є й такі, що на землю сідають. Тільки найдужчі робітники стоять і одні одних питають, чи пан управитель знов не здурить їх, як уже здурив їх кілька разів.

Аж ось нараз пішов шум поміж біднотою. Всі позривалися на ноги й вийшли з отупіння, що налягло на них камінням неволі давніх поколінь. Між ними несподівано явився Іван Куценко.

Хоч велика частина тих людей думала, що Куценко трошки не при собі, та проте любили його тому, що він такий бідний, як вони, друге, через те, що він їм не раз добро зробив. Та найважливіша причина, чому

вони почули якусь бадьорість із його приходом, була ссь яка: вони у глибині своїх убогих душ несвідомо відчували, що їхньому теперішньому положенню не зарадить ні великий розум, ані мудрість, тільки чиясь відвага, сила й одчайдушність. І несвідомо вони тепер подумали, що лиш Куценко має ті прикмети, якими можна із панами у палаті говорити, крикнути та доказати, що та вся біднота — це не тільки робучі й голодні воли, але й люди, що теж мусять жити...

— Чого ви тут? — питав Куценко.

— Пан управитель уже п'ять разів нас одурив. Не хоче заплатити нам за нашу працю.

— Чи він знає, що ви тут чекаєте?

— Абож ні? Певне, що знає.

Куценко звернувся до одного здорового зарібника:

— Чому ви не пішли по нього?

— Я боюся...

— Чого?..

— Він мене ще трісне в писк...

— А у вас нема двох кулаків?.. А він не має писка?....

— Іване, де моїм кулакам до шляхетських носів!..

— Не ваші кулаки слабі... Ваша душа капустяна і дреглиста. Почекайте ще всі люди тут. Я йду сам до управителя. Я його сюди вам приведу...

Очі більшості блиснули надією. Однак розважніші робітники радили Іванові бути обережним, бо біда не спить...

Надійшов польовий, котрий оголосив:

— Люди, сьогодні виплати не буде. У пані графині нині іменини. Пан управитель теж у палаті. Йдіть усі додому...

Жінки заплакали, а одна піднесла руки до палати і заклала:

— А щоб вас, пани, панички та паненята, на ті ваші клятві іменини та кольки скололи! Бодай би з вас душу вигнало!..

Коли Куценко ще раз людям пригадав, щоби пождали, Семен визвірився:

— Як ти смієш людей бунтувати?..

Куценко вхопив Семена одною рукою й підніс його догори:

— Ти, панський слинолизе!.. ти, шляхетська плювачко!.. — Поставив його на землю.

— Геть відсіля!

Семен уступився.

З палати, що стояла у віддалі тридцяти кроків під буйною стіною паркових дерев, бухнув голосний, підохочений сміх панів.

Куценко глянув на палату.

— Люди, я там побалакаю із шляхтою за вас.—
Урвав і певним та рішучим кроком пішов у палату.

V

На поверсі, перед дверима, що вели до салонів, затримали Куценка два вистроєні та прилизані лакеї.

— Хто такий? — спитав перший.

— Я шляхтич...— бовкнув Куценко.

— Де ваш герб?..— засміявся другий.

— Забув дома...

Перший лакей ухопив Куценка за груди, другий за руки й обидва крикнули:

— До кухні, жебраку!

Куценко кинув їх обох на сходи, й вони один на другому котилися по ступінях на діл.

Одчинив двері і скоро перейшов два розкішно виряджені покої, в котрих не було ні одної людини.

На хвилину станув перед одчиненими дверми і глянув у велику третю кімнату з багровими стінами, пальмами, gobеленами й малюнками.

Довкола довгого стола, заставленого запашними цвітами, вишуканими стравами й перлистими винами, сиділо 11 осіб, між ними шість жінок. Найстарша, 80-літня графиня Воронська, з білим, наче сніг, волоссям і в чорній оксамитній сукні, дрімала на почесному місці біля стола, якраз напроти дверей, за котрими стояв Куценко. Всі інші особи, пані й панове, графині, графянки, графи, барони і звичайні шляхтичі, до котрих належав управитель Пенкальський, так були зайняті розмовою, питтям та сміхом, що не бачили поза своїм товариством нікого. Синій дим цигар, одурливі пахощі перфум і вин, переливи сміху й життєвої радості, усі ті люди, для котрих людина починалася щойно від барона — новість і незвичність тієї картини для Куценка — все те на хвилинку оп'янило, приголомшило його. Та зараз же він стрепенувся та пішов усередину. Його обличчя, одуховлене думками і

шляхетною метою та засноване рум'янцем напруження й збентеження, било блеском сили й чоловічої краси. Однак надмірно скромне вбрання у домівці графської виставності та елегантії занадто воювало з поняттям аристократичної моди. Тому жінки, побачивши Куценка, прийняли його тривожним криком:

— Єзус Марія!..

Хвилинку всі, за винятком графині Воронської, яка далі дрімала, мовчки очима свердлювали Куценка, що позирав на них супокійно, самопевно й гордо.

Аж ось із-за стола зірвався управитель Пенкальський, збанкрутований свояк Воронських, іще молодий мужчина з осмаленим і від вина та гніву розпаленим обличчям і, підійшовши хитким кроком до Куценка, захрипів:

— Яким правом, хлопе, смієш?..

Куценко перебив його:

— Приходжу сюди людським і своїм правом... А ти, юшколизе, не важся мені хлопати...

Графиня Воронська, збуджена криком управителя, побачила Куценка й запитала:

— Хто це?..

Куценко до неї:

— Пані графине, народ, який працює, гине з голоду, бо ваш управитель залінівий виплатити йому його зарібок.

Та заки старенька графиня змогла розібратися у словах Куценка, її сусідка графиня Козицька обізвалась ось як:

— О, боже, які тепер часи настали! Навіть не можна спокійно склянки вина випити, бо десь тепер те хлопство всюди пхається!..

Управитель, підбадьорений тими словами, вдарив Куценка у груди. Куценко тарахнув його в лице так, що управитель кілька кроків ішов назад, як рак, опісля впав на землю та лежав так тихо, начебто заснув на хвилинку або й на довший час.

— Революція! — крикнула графиня Козицька та хотіла встати з-за стола, одначе це їй не вдалось, не знати з якої причини: чи тривога її ноги прикувала до підлоги, чи шампан, чи її поважний вік.

Зате молодий графчук, її син, виручив матір. Прискочив й замахнувся до Куценка кулаком.

Але Куценко вхопив його за барки, скрутив ним та пхнув його зі словами:

— Йди до мами, молокососе!..

Графчук побіг стрімголов, і стратив рівновагу біля матері, та перед нею впав навколішки. Опісля сів на крісло й витріщеними очима позирнув на Куценка.

Тим часом устав з-за стола пан Гаевич, зять графині Воронської, й побіг до телефону, що находився у третій кімнаті. Визвав кінну жандармерію, щоб мерщій пригнала, бо на палату графині зроблено бандитський напад.

Між тим, коли пан Гаевич телефонував, молодий граф Козицький, управитель Пенкальський і два лакеї, що usługували в їдальні, кинулися рівночасно на Куценка. Але миттю всі переконалися, яка надзвичайна сила у Куценка. Ще не встигли торкнутися його руками, а вже гримнули один за другим на землю та з обтовченими боками поволі підносилися в тій певності, що з тим медведем даремна справа. У них, за винятком Пенкальського, котрий зірвався та побіг кудись, виринуло мимоволі почування подиву для надлюдської сили Куценка. Особливо жінки, які спершу хотіли мліти зі страху, тепер дивились на Куценка, як на ество, що надприродною своєю силою будить почування величі й пошани у всіх людях — від жебраків аж до царів.

Аж ось прийшов до кімнати пан Гаевич. Підійшов до Куценка і сказав йому:

— Пане... gratуюю... Прошу сідати...

Та в найближчій хвилині з горла всіх приявних видерся крик жаху. Всі зірвалися з сиджень і глянули у двері, у котрих стояв управитель і вимірював дуло кріса просто в Куценка.

І була б не минула його певна смерть, якби не було сталося щось, що було для нього куди більш незвичайним од самої смерті. Ото нагло за плечима управителя явилась біла і, як сон, розвійна постать і лагідним та ясним і, як присуд трибуналу, рішучим голосом закликала:

— Стій!..

Управитель опустил дуло кріса на долину і щез.

Біла постать увійшла в кімнату та поволі наближалась до Куценка. Чим ближче підходила до нього, тим більша буря в його грудях кидала тим човником,

що зветься серце. Одночасно він самий і все довкола нього потопало чимраз більше у ріці, у повені, у морі світла, світла...

Ось вона вже стоїть перед ним, розмійна, біла, ясна, нагле чудотворне сяйво серед темних хмариш бурі та ненависті...

Куценко клякнув перед нею й тихо вимовив:

— Пані, ви — мавка?..

Вона усміхнулась:

— Так...

Куценко навколішки похилив перед нею голову і прошепотів:

— Дякую...

Вона сказала йому:

— Устаньте, лісовику... Прошу сідати...

VI

Сама сіла при столі напроти Куценка. Її напрочуд гарне обличчя, що дивилося тепер на нього з-поміж китиць квітів на столі, вичарувало в його душі наново незабутню цю картину в лісі, в запашнім віконці зелені...

Як око дивиться на сонце, так Іван Куценко поглядав на мавку, опромінений, осліплений незбагнутим сяйвом її усєї істоти. Чувся перед нею винуватим, як марний бур'ян перед життям, яке уже до нього не належить, а про яке він може мріяти тихенькою хорою уявою, засудженою на загладу. От і тому Іван, котрий у цій палаті кпив собі зі всіх графів, баронів і рабів, з життя і смерті, тепер не був у силі видержати погляду цієї дівчини й за кожним разом, як вона спокійними проміннями своїх очей торкала темну глибину його ества, він бентежився, немов малий пустій, і червонів та спускав додолу очі.

Ця надземно гарна дівчина, то була вісімнадцятилітня граф'янка Олена, одинока внучка графині Воронської, котра її любила над усе й була слухняною рабинею доброти, краси, настроїв і химер свого, як вона казала, ангела на землі. Відколи родичі граф'янки трагічно померли, графиня з онукою Оленою жила самотньо в німих просторах палати. Графиня, не хочачи з нею ніколи розлучатися на довший час, дбала про те, щоб її внучка набула освіти при допомозі домашніх

учителів. Не раз графиня мусила плакати через химерність і пустійство своєї внучки. Але кожний такий її сум кінчився гарно й весело, як тільки внучка обняла бабусю та поцілувала. З часом графиня чула, що її плач навіть їй виходить на здоров'я, бо розкошування земними добрими, не перерване бодай дрібним дощем сліз, опротивіє та принесе зануду й збуденіння. Вона виїжджала з онукою за кордон і молода граф'янка мала нагоду пізнати світ і поширити освіту.

Олена визначалася небувалим голодом знання й учителі були захоплені її наукою і пильністю та здібностями. Тому два тижні Олена здала з визначним поступом матуру та задумала студіювати філософію.

Графиня Воронська була з селянського роду. Як дівчина вона служила у графа Воронського, який після овдовіння закохався в ній задля її краси й мав з нею кількох дітей. Щойно на смертній постелі взяв з нею шлюб, і таким чином колишня вбога сільська дівчина стала власницею старого графського ймення й великанського маєтку. Свіжа селянська кров у жилах стародавнього графського роду Воронських мала безперечно добрий вплив на той рід, який набрав нового здоров'я й сили та був вільний від заціпенілих, заскорузлих, аристократичних пересудів, забобонів і шаблонів, що знаменують давні панські роди та неволять їх замкнутися у рамках станової виключності й нетерпимості. Найкращим висловом змішання селянської крові з графською була граф'янка Олена, у котрій здоров'я і краса йшли в парі з повною свободою й легковаженням традицій у поняттях аристократії. Олена ненавиділа всіх аристократів, які зануджували її банальними компліментами та нестачею свободної, глибокої, нової думки, заржавілим формалізмом та плинною етикетною. В її душі з стихійною силою відичності росли квітки селянського чорнозему і свободно буявіли та пахнули настрічу травам і лісам і сонцю. З тієї причини женихи, з яких кожному вона давала гарбуза, називали її не інакше, як гарною дикою квіткою.

Граф'янка Олена запитала Куценка, в якій справі він прийшов. Коли він давав вияснення причини свого приходу, вона слухала уважно та дивилася пильно на нього. Хоч його одяг був вбог, та проте вона

відкривала багатство на його обличчі, яке почало чимраз більше її цікавити.

Це не було, як вона тепер переконувалася, бездушне лице незвичайного силача, але і мужчини, котрого обличчя визначалося класично правильною будовою та мужеською, справжньою красою.

Вона зауважила, що чар його лиця підносить меланхолія його очей і якийсь розбільний вираз його уст, який передуховлював його обличчя і свідчив про те, що цей молодий мужчина перейшов, а може, тепер ще переходить якесь важке терпіння.

Їй пригадалася пісня про дівчину-гомін, яку недавно почула від нього в лісі, й вона думала тепер, що ця пісня стоїть, може, у зв'язку з його молодечою любов'ю.

Тепер, коли він сидів так близько напроти неї й коли вона могла приглянутись йому докладно, вона подумала:

— Якби він був так само сильний і гарний духом, як тілом, то найкраща жінка мусила б у ньому закохатися...

Коли Куценко з'ясував мету свого приходу, граф'янка, на котру постать Куценка робила вражіння, веліла закликати Пенкальського й тим часом обізвалася до своєї бабусі:

— Бабцю, адже ця людина прийшла до нас у справедливій справі. Як же ж можна було його так негарно прийняти?...

Старенька графиня обізвалася до Куценка:

— Вибачте, пане... Я не знала, що мій управитель так занедбує свої обов'язки...

Коли управитель прийшов, граф'янка закликала до нього:

— Пане, за вашу несовісність і варварство я порахуюся з вами пізніше. Тепер прошу мені зараз перепросити пана Куценка.

Пенкальський глянув на Куценка, як позирає чорно-фіолетова хмара, що ось-ось кине грім на землю.

Такий наказ для нього, шляхтича ще від пращурів, котрі пожерли короля Попеля,— це було для нього нечуване приниження.

Він вагався.

Однаке, коли в очах граф'янки вичитав рішучість

і неуступчивість і коли почув, що за його гріхи навіть стара графиня перепросила Куценка, піддався.

Та найважливіша причина, чому він готов був послухати граф'янки, була ось яка: він відчував, що сила й чар її очей роблять його бездушною тріскою, сліпим молотком її волі.

Він любив її таємною любов'ю, на яку боявся їй зробити навіть натяк, бо знав, що вона висміяла б його. Однак у своєму безсильному, любовному шалі він чув розкіш у виконанні всіх її наказів.

І ось серед напруженого мовчання він приступив на три кроки до Куценка й уклонився йому.

Його очі й вираз обличчя говорили до нього:

«Щоб ти, хлопе, здох!..»

А його уста видушили:

— Пане, вибачте мені...

Куценко, сидячи, сказав до нього:

— Я прошу вам, пане, після сповнення вашого обов'язку супроти бідних людей...

Тепер граф'янка веліла Пенкальському приготувати в канцелярії виплату для людей і їм оголосити, що за чверть години сама прийде наглядати виплату.

Граф'янка хотіла використати цей короткий час на те, щоб дізнатися, що і як Іван Куценко буде говорити у тому товаристві.

Вона сама прохала його, щоб дещо поживився. Коли ж він у своїй скромності й ніяковості відмовлявся, дякуючи, граф'янка з усміхом шепнула йому:

— Як не хочете послухати граф'янки, то послухайте, я в цім певна, мавки...

Її слова Куценкову душу кинули у сьоме небо, а його земний апетит упав на графські присмаки.

Пан Гаєвич, котрий з нетерпцем вижидав поліції і жандармерії, а навіть війська, з найбільшим несмаком дивився, як граф'янка припрошувала Куценка, та продумував над тим, як би його осмішити й обезцінити в очах усіх присутніх.

Ту саму потребу відчувала графиня Козицька, якій аж недобре робилося, що разом із нею при одному столі не тільки хлоп сидить, але навіть їсть, бодай вдавився!..

І ось пан Гаєвич так обізвався до Куценка:

— Чи ви, пане, як вас називають... ціните фізичну силу?.. Бо я ні...

— Я теж ні,— сказав Куценко.

— Знаєте, пане, фізична сила віддалює людину від людини, й наближає її... скажім, наприклад... до медведя...

Куценко, чуючи натяк на себе, відказав:

— Але часом медвежа сила людині потрібна...

— Потрібна?.. кажете... навіщо?..— дразнився Гаєвич.

Куценко відповів:

— На те, пане, щоб медвідь міг розрушити сумління або, як потрібно, то й що інше панським слонам...

Майже все товариство зробило міни, якби їм хто насипав перцю до носів. Тільки старенька графиня усміхнулася і сказала зятеві Гаєвичеві:

— А треба тобі того було?

А граф'янка, котрій дотеп Івана подобався, аж роздзвонилася срібним сміхом і сама остентаційно налила чарку вина та припрошувала:

— Пийте, лісовику...

Після подвійного облизня від Куценка і від граф'янки, пан Гаєвич лютівся в мовчанці й думав:

— Чекай, хлопський розбишако, зараз жандармерія з тобою зробить лад...

Що не вдалося пану Гаєвичеві, те хотів досягнути молодий граф Козицький, тим більше, що він силкувався зробити вражіння на граф'янку Олену, до котрої залицявся. Він сказав:

— Вищий розум проявляє та людина, що, наприклад, уміє поставитися критично до літературного твору. Автор, наприклад, повинен зараз на початку повісті познайомити нас з найважливішими дієвими особами, а перше всього з героєм. Отже, я стверджую, що Сенкевич, цілком зле написав свою повість «Кво вадіс?»

— Чому?..— спитала його мати, горда на мудрість сина.

Син глянув на неї з почуттям духовної вищості над Куценком і відповів:

— Сенкевичева повість тому зле написана, бо хоч я прочитав її вже половину, то проте ще досі не зустрінувся з героєм Квовадісом.

Граф'янка Олена вибухла голосним, нестримним сміхом і відпалила графчукові:

— Кво вадіс такий сам герой, як ви критик...

Коли графиня з сином вийшла, граф'янка Олена обізвалася:

— Пане Куценко, прошу зі мною до людей надворі...

Куценко уклонився і вийшов за графинею.

По дорозі Олена, розпромінена, рожева, напрочуд гарна заговорила до Куценка:

— Пане... лісовику... мушу вам висловити признання...

Куценко слухав голосу мавки, наче співу дивної, чудової та рідко стрічаної пташки.

Та, коли згадав свою долю, сказав до неї:

— Панно граф'янку, нічого я не маю з тих прикмет, які мені приписуєте... Якби ви мене пізнали ближче, ви навіть не хотіли б балакати зі мною...

— Ви дуже скромні. Взагалі всі українці невільничко скромні, або, як Шевченко каже, «ми малим ситі». Це причина трагедії українського народу. Я цікавлюся українським народом і його поезією, бо чую, що в моїх жилах пливе українська кров і я уважаю себе українкою...

— Чи справді так?..— запитав здивовано й захоплено Куценко.

— Я вам докладно розкажу про це при іншій нагоді. Найперше мушу поладнати справу з бідними людьми. Ось перед нами канцелярія.

VII

Перед дверима Іван Куценко сказав, що його завдання вже кінчилося й він мусить одійти.

Одночасно почував, що, як мавка не буде мати нічого проти його негайного відходу, тоді дорога перед ним стане сір-сіра й заснується холодним туманом...

Дівчина глянула на нього допитливо:

— Чи мусите, чи хочете відійти?..

— Панно граф'янку, мушу і... значить... хочу.

— Для чого хочете?..

— Не можу тут оставатися... Мое місце не тут...

— Невже вас тут ніщо не цікавить?..

— Мене світ перестав уже цікавити...

Граф'янка зауважила, що лісовик у противенстві до очайдушної відваги супроти всіх, виявляє дивну бентежність і маломовність супроти неї. Вона усміхнулась і спитала:

— А мавка теж вас не цікавить?..

— Мавкою-граф'янкою не смію я цікавитись...

— Я прошу вас, ходіть зі мною до канцелярії. Побачимо, як той дикун Пенкальський сповняє свій обов'язок супроти людей...

Ті слова дали Куценкові певність, що бодай коротенький час він матиме ще нагоду крадькома дивитися на цю дівочу істоту та слухати чудодійної музики її слів. З несподіваної радості якась розкішно палюча струя підступила йому з грудей до горла, наче його серце хотіло вискочити на світ і впасти тій дівчині до ніг.

У канцелярії дівчина сіла за столом та веліла Іванові зайняти місце біля себе. Опісля закликала до середини всіх селян-робітників, які усталились перед столом і радісно, покійно й віддано чекали з більшим супокоем і набожністю, аніж у церкві.

— Де спис людей і їхньої праці? — запитала граф'янка управителя. — Читайте!..

Управитель почав:

— Панько Гавриш, десять днів роботи по 25 сотиків, разом 2 корони 50 сотиків.

Граф'янка спитала Гавриша:

— Скільки вам належиться?..

— Так, як пан кажуть, прошу панни граф'янки...

— Але ж ви помиляєтеся, чоловіче...

Розчарування бичем лягло на чола людей, а Гавриш обізався пісним голосом:

— Так воно мені належиться по справедливості... Ні менше, ні більше...

Граф'янка обернулася до Куценка зі словами:

— Аж дивно, як цей народ не вміє оцінити своєї праці...

А до робітників й до всіх других вона сказала:

— Вам належиться далеко більше...

Селянські лиця нагло заясніли, а їх уста із остовпіння відчинилися, коли граф'янка своїм срібно-струнним голосом почала докоряти управителів:

— Яким правом, пане, ви поважилися так визискувати цих людей? Пане Куценку, чи не буде замало йому замість 25 сотиків — корону денно?..

Куценко:

— В порівнянні з попереднім — одна корона буде досить...

Управитель підвівся поволі:

— Панно граф'янку, така платня приведе банкрутство.. Я не беру відповідальності... Прошу виплачувати особисто...

Граф'янка на те:

— Це неправда. А втім... хай не тільки я, але й увесь світ банкрутує в ім'я людяності! Прошу виконувати мою волю!

Неначе шматок свого тіла відірвав од себе, так управитель виплатив робітникові 10 корон.

Коли одна мати, з двома діточками одержала замість 5 корон — 20 корон, клякнула перед столом напроти граф'янки, залилася сльозами радості і, простягнувши руки до неба, складала ось такі побажання граф'янці:

— Хай вам, паннунцю, господь милосердний дасть, аби ви все були таким гарним, молоденьким і солодким ангелом, як нині! Жийте здоровенькі і щасливі сто років, а по смерті живцем до неба йдіть.

Хотіла цілувати граф'янку в руки, але вона сказала, що того не любить, і селянка вийшла з дітьми. Однак незадовго вернула сама і благала:

— Вибачте, паннунцю, але чим же я вас так тяжко образила, що ви на мене так загнівались?.. Не гордіться мною бідною, паннунцю, наставте мені свою біленьку ручку...

Граф'янка запитала, що це значить, Куценко пояснив, що деякі селяни вважають себе покривдженими, коли пани відмовляють їм своєї руки до поцілунку.

Тоді граф'янка подала селянці руку, а коли селянка покривала її гарячими цілунками, Куценко споглядав на неї збоку та осяяний її блискучою красою і шляхетністю, думав:

— Вона — втілена доброта і щастя на землі... Глибока прірва між небом і землею... Ще глибша між нею і мною... Мною?.. Як ти смієш взагалі себе порівнювати з нею? Це образа для неї! Не дивись на неї, Іване!..

VIII

Ще не скінчилася виплата, як нагло почувся на подвір'ї тупіт кінських копит, крик бідноти й шорсткі голоси погрози:

— Ми вам тут дамо бунт! Де проводир?

Зараз до канцелярії ввійшов пан Гаєвич, а за ним комендант із жандармами, котрі в руках тримали кріси з наїженими багнетами, так, немовби хотіли брати ворога приступом. Пан Гаєвич показав на Куценка, як на ватажка ворохобні.

Комендант заявив, що в ім'я закону арештує Куценка.

Граф'янка зірвалась миттю з крісла і закликала з обуренням:

— Як ви смієте взивати ім'я закону, не маючи поняття в чім діло? Хто вас привів сюди?

— Пан Гаєвич.

— Пане,— заявила граф'янка Гаєвичеві,— я тут пані й тільки я маю право у своєму домі. Ви, пане, поступили, як боягуз. Прошу зараз покинути мою канцелярію!

Не змогли оправдування, й пан Гаєвич, лютий на граф'янку, як той вовк, мусив забратися з канцелярії.

Коли справа виявилася, комендант перепросив граф'янку й обернувся, щоб вийти. Однак управитель, який зненавидів Куценка аж до засліплення, хотів його позбутися за всяку ціну. Для того він зажадав арештування Куценка не за бунтування селян, а за те, що він по-розбишацьки вдерся до графських салонів і там поведився з панами, як бандит. Ним, управителем, так об землю кинув і так образив його, що кожну кістку в нім нарушив.

— Бандитом був управитель,— пояснив Куценко.— Я прийшов до палати просити за бідними людьми, а він мене, спокійного гостя, кулаком у груди! Тому я підніс його одною рукою і відкинув від себе.

— Одною рукою ви його піднесли?..— дивувався комендант.

— Хочете доказу?..— питав Куценко.

Граф'янка кликнула:

— Прошу, прошу його піднести...

Весь народ у канцелярії, жандарми (а найбільше сама граф'янка) були цікаві, як-то Куценко піднесе управителя, тим більше, що той панок не був худий, бо його сало людською кривдою обросло, а його пузо було доволі кругле. Куценко зловив його правою рукою за убрання посередині хребта й поніс його догори та крутнув кулаком кілька разів направо та

наліво. Народ ревів із радощів, що Куценко виставив його найтяжчого ворога на таке посміховище.

Панько Гавриш не міг здержатися від ось якої замітки:

— Він кивається, як жид при молитві...

Андрух Дідух закликав:

— А то нехрист! Замість рук він до неба ноги підіймає...

Коли Куценко його пустив, управитель упав, мов кіт на землю. Великий сором не дозволяв йому лишитися у канцелярії. При відході він на порозі крикнув:

— Моя помста страшна буде!..

Жандарми, а по скінченій виплаті всі люди вийшли, і в канцелярії лишилася граф'янка Олена з Куценком. Сонце вже зайшло, але з-поза гілля ясенів на краю подвір'я заглядала до вікон блискуча, золотиста рожева заграва.

Куценко подякував граф'янці за її людяність і доброту супроти селян і нього самого й хотів вийти якнайскоріше. Він почував, що його туга й радощі бачити ту чудову жіночу істоту топляться в почуванні страху, якого зазнає він близько неї, а ще в чотири очі, так, як тепер. Адже він бачить між нею й собою непроходиму віддаль, яку йому слід зберігати. Куценко не бачив безодні між собою й нею в тому, що він селянський син, а вона граф'янка: дотеперішня його наука виказала йому всю нестійність і марноту отаких суспільних пересудів. Невирівняльну різницю між нею й собою бачив він у тому, що ця дівчина — це живий символ краси, доброти і щастя, а він — це втілений біль, ніч, — це ледащо, викинуте поза межі людського життя. Тому він був переконаний, що мусить утікати від неї, як дим утікає від огню.

Граф'янка вийшла з ним разом із канцелярії й веліла йому йти не подвір'ям, тільки через парк, де має його дещо спитати. Коли вже йшли серед високих акацій, платанів і лип, доріжкою, посипаною жовтим піском і обрамованою дбайливо камінчиками, граф'янка перебила коротку мовчанку словами:

— Ви зацікавили мене з кількох причин: пісню про дівчину, що перемінилася у гомін, високою інтелігенцією і своєю страшенною силою. Де ви набралися такої сили?..

— Це з життя — на лоні природи...

— Це мене також цікавить, чому ви живете у лісі — правда?..

— Так.

— Далі цікаво мені, що ви нікого не боїтеся, а переді мною відчуваєте, як я бачу, якесь дивне збентеження?..

Та заки Куценко був у силі обізватися, граф'янка сказала:

— На ті всі питання відповісте мені завтра. Особливо ще раз хочу почути по-латині й по-українськи пісню про дівчину-гомін. Для того завтра, пополудні ждїть мене в лісі на тому самому місці, де ви вперше побачили мавку, а мавка лісовика... Будете мене ждати?..

Те питання мавки так його розхвилювало, що він став, мов непритомний. Здавалося йому, що всі зорї нагло впали з неба в його душу й розсвітилися у нїй безкраїм світлом. Він ледве поборов коротке онїміння після її питання й відповів потихо:

— Так.

Дівчина подала йому руку й мерщїй стрибнула у свою палату, а Куценко приголомшений та очарований вертався у свою домівку в лісі.

ІХ

Іван сидів при маленькім віконці своєї хатини у лісі й виглядав на світ, який став казковою палатою, збудованою з тіней ночі. Могутні дерева напроти нього втратили свою чїпку тілесну статъ і стали таємничими, розвійними стовпами, утканими з темряви. Гїлля й листя всіх дерев перемїнилися у темні павутинні стїни, якими нїч в'язала казковї колюмни одні з другими, здїймаючи їх щораз то вище... щораз вище, аж під небо...

А коли все в'язання було готове, нїч його накрила крївлею безкрайої блакиті неба й засвітила мільйони зір-свїчок.

І ось Куценко дивився на величну святиню ночі в лісі й перший раз у своєму житті він одчуває всю красу життя.

І не пливе оця краса від величі задуманого лісу, хоч і як він гарний нині.

І не від зір, що мільйонами очей із-поміж кучерів сосон свїтляно і ласкаво зиркають на нього.

Від правої його руки йде ця краса життя йому у серце, в душу, в мозок і в усе його єство.

Він досі чує ще оцю дрібну, ніжну, лелійну ручку у своїй долоні.

Якесь розкішне, тихе, чарівне тепло, ще ним ніколи не відчуване, летється казковими хвилями з тієї ручки в його душу, сковану морозами життя.

Тепло, якого у житті не дав йому ніхто: ні батько, ані брат, ні друг, ні навіть мати.

Він дивиться, як тепла ручка зв'язує наново порвані нитки його роздертого існування.

Очарований, захоплений він сам стає теплом, яке ogrіти хоче світ.

* * *

Він дивиться, як поміж кучерями верховіття звільна, тихо, обережно виринає хтось.

Єдиний гість, який уже не раз цікаво приглядався самотній тут людині в мовчазному лісі.

Місяць.

Своє срібно-сонне світло супокійно сіє на заснувші сосни.

Будить у душі прогомнілу, бур'яном життя закриту згадку із далекої-далекої минушини.

З-під моху забуття десь виринає мрійливо-світляно: на матерних руках дитя здіймається на плечі матері...

І ручки витягає ген... високо...

Хоче ними зняти з неба місяць...

Куценко споглядає на свого гостя, як він, мов утомлений дорогою, сів одпочивати межі сплетами сосон і задумливо й лагідно засновує світляною мережкою його хатину й душу.

І нараз Іван, немов дитина, хоче заспівати пісню радості.

Обняти він бажає навіть і найтяжчих ворогів...

Пригорнути хоче до своїх грудей весь світ і обділити його щастям, що ним нині переповнена його душа.

Немов якусь надземну музику — він чує оксамитний голос.

«Будете ждати мене?...»

Був би так сидів і мріяв цілу ніч.

Одначе пригадав собі, що мусить завтра рано встати.

Як засипляв, нараз йому здавалося, що грім його ударив у мозок. Одночасно ним підкинуло на ліжку догори, і він, збентежений, стривожений, ухопив себе за голову руками й так сидів хвилину. Чоло було гаряче, але не боліла голова. Він засвітив свічку, глянув на мертвецьку блідість і убогість у своїй хатині та закликав з болем до себе:

— І як же ж ти, нуждарю і виродку, приймеш її у себе?... Ти хочеш світлу показати крімшню тьму, пустити сонце у нору?

Глянув на купку книжок, яка здіймалася з підлоги понад ліжком і припав до них чолом і стогнав до них і плакав:

— Книжки, мої німі приятелі, рятуйте мене!

Присунув свічку ближче до себе й гарячково брав до рук книжку одну за одною, листував їх і читав, немов тієї ночі вивчити хотів усі та наздогнати страчені літа. Аж коли вже згасла свічка, і в хатині став сіріти досвіток, Іван голову схилив на подушку, накрив обличчя книжкою і так заснув.

Х

Коли Куценко вранці встав, побачив, як сонце поміж гіллями дерев вистроювало та чепурило розливним золотом свого світла всю природу.

Ліс, купаний росою, що жемчужилась і самоцвітилась у проміннях сонця, дихав молодою маєвою зеленню, сяяв тисячними перлоцвітами красок веселки та птахів, здоров'ям, силою, красою.

У храм святочного мовчання та поваги лісу падали небесні животворні краплі радості життя: пісні пташок, понад якими царювало щебетання соловейка.

Приготовлявся гідно ліс прийняти в запашну свою святиню гостя — мавку.

Сьогодні перший раз од гімназійного часу Куценко-лісовик почав цікавитись докладно та журитися своїм зовнішнім виглядом.

Там, де струмок утворював спокійне плесо, Іван приглянувся собі й обрив до дзеркала води своє обличчя.

Скупався й перебрався в інше убрання, що теж було старе та витерте, одначе не діряве й чисте. Старим гребнем, котрого зубці були такі рідкі, як зуби у столітньої бабусі, Іван причесав та причепурих своє темне та буйне волосся, що досі лежало йому на голові, як бурею розкиданий стіг сіна.

А що каліка-гребінь не міг собі дати ради з його розкуйовдженою чуприною, то Іван мусив намагати водою та рукою, щоб довести до ладу свою причіску.

Коли Куценко думав, що його чепурення вже закінчилося, приглянувся ще раз у дзеркалі води та усміхнувся:

— Тепер я трошки схожий на лісовика в салоні..

Опісля розпалив огонь і спік собі зайця, застріленого вчора, та з'їв частину з хлібом.

Сів під сосною, подальше від своєї хатини, в руки взяв поезії Овідія й почав учитися та повторяти напам'ять по-латині пісню про дівчину, що перемінилася у гомін.

Нараз почув хрускіт кроків по чатинні на землі.

Підняв очі і крикнув:

— Небесна сило!

Збоку від нього, у віддалі тридцяти кроків стояв управитель і вимірював до нього кріс. Куценко миттю скочив на ноги, щоб сховатися за сосну.

Але в тій хвилі гукнув стріл, і він упав на землю та лежав без руху.

Управитель поволі приблизився до нього і з словами «здихай, хаме!» — штовхнув його ногою.

Та в тій же хвилі Куценко вхопив правою рукою за дуло кріса й миттю відвернув його від себе. Гукнув новий стріл, і куля пішла в землю.

Тепер Куценко зірвався на ноги, правою рукою вдер управителеві кріс із рук, а лівою вхопив управителя у свої медвежі лапи.

Управитель, заскочений блискавичною несподіваністю усієї події, позирав несамовито витріщеними очима на Куценка, котрий крикнув до нього:

— Хто хам?

— Я,— простогнав управитель.

Куценко пустив його й закомандував:

— Позір!

Управитель станув просто й лебедів:

— Пане, помилуйте мене!

Куценко скреготнув зубами:

— Оце тобі за скритовбивчий замах — на!

І правою рукою вдарив його в лице.

Управитель упав на землю.

— Не знаєш, що значить «позір»? Як ти смів на землю впасти? Позір!

На смерть заляканий управитель піднявся на ноги.

— Оце тобі за те, що з тебе панська падлина. Ось — на!

І вдарив його в ліве лице.

Управитель знов упав на землю.

Дістав ще кілька пощочин, при котрих Куценко примовляв, що дає їх за кривду селян, за те, що така личина, як управитель, запоганює повітря, запаскуджує життя, дає доказ, що людина все ще не людина, а скотина й так далі.

Вкінці Куценко посадив його і крикнув:

— Тепер спочинь і відсапни! А не смій мені рушитися, бо біда тобі буде. Жди тут!

Куценко шез у гушавині. З крісом управителя пустився до хатини, щоби взяти відтіля своє старе подерте убрання, яке з себе нині скинув.

Коли входив до своєї домівки, побачив, як управитель устав і почав утікати. Куценко крикнув за ним:

— Утікай, утікай, я тебе дожену...

Миттю поклав кріс, ухопив убрання та пустився за управителем, який від нього віддалився на яких со-рок кроків:

Одначе Куценко дігнав його, спинив і запитав:

— Чи знаєш ти, хто це такий Гомер?

— Гомер?... — стогнав управитель. — Щось про нього чув... однак його не знаю особисто...

— Це добре, — засміявся Куценко, — що ти його не знаєш особисто... бо такі шляхетські вишкребки, як ти, не надаються до товариства Гомера...

Знай, що Гомерові лицарі після геройської боротьби обмінювалися гостинцями, немов приятелі... Ми зробимо щось подібне... для закріплення майбутньої дружби між нами...

Отже: скидай убрання...

— Пане... як же ж я?.. Голий піду?..— падькав уп-
равитель.

— Візьмеш на себе мій скромний смокінг... Ба-
чиш?..

— Але ж, пане, це діряве...

— Так-так. Однак усі ті діри безпечніші, ніж ота
одна діра, котру ти захотів зробити нині кулею в мо-
йому тілі... Ну, скидай!

За винятком сорочки і штанців управитель мусив
скинути з себе все убрання і вдягнути заяложене і ді-
ряве убрання Куценка, який убрався у його зелену
спортивно-ловецьку блюзу, поклав собі на голову ка-
пелюх із павиним пером і, дивлячись на управителя,
сміявся:

— Але ж, пане... ви виглядаєте, неначе справжній
розбишака... Не через мое убоге вбрання... ні... Воно
вас ушляхетнює... Але ваша чесна фізіономія... ух!
Надулася та напучнявіла, як бубон, що скликає роз-
бишак усього світу на страшний суд над усім, що
добре, чесне й гарне...

Пенкальський тремтів і стогнав, а Куценко говорив.

— Ну, за винятком обличчя ви, пане, стали Куцен-
ком... а я, Куценко, став управителем... на жаль і на
радість...

Тепер я, як управитель, позволю собі стрільнути до
вас... значить, до Куценка...

Куценко вийняв револьвер.

Управитель упав йому до ніг і став його благати,
щоб дарував йому життя.

Куценко запитав:

— Мило чи немило тобі дістати кульку в лоб?

— Ой, немило, пане,— плакав управитель.

— Так?..— глумився Куценко. Чому ж ти мені і всім
людям робиш тільки те, що тобі самому було б не-
миле? Га?

— Я вже не буду, вже не буду, пане...

— Геть від мене, вишкварку мерзоти!

Зараз Куценко скинув убрання Пенкальського і
спалив його.

XI

Управитель Пенкальський, пущений Куценком на
волю, не міг перше всього зрозуміти, чому Куценко
обійшовся з ним лагідніше, ніж він із ним. Тому він

утікав дуже скоро й оглядався раз у раз, у думці, що Куценко застрілить його з віддалі.

Одначе, коли небезпека смерті минула, управитель почав журитися своїм теперішнім положенням. Йому здавалося, що його поворот додому буде для нього більшою мукою, ніж була б навіть сама смерть.

Що буде, як люди його стрінуть по дорозі?

Сміх... сором, ганьба, від котрої його прапращури обернуться у гробі.

Перша його думка була так вертати додому, щоб ніхто його не наглянув.

Для того він зійшов з дороги, що йшла лісом і пірнув у гушавину кущів і ліщини.

Задраснув собі тріскою босу ногу і пристанув над потоком. Напився води і став приглядатися собі у спокійному плесі.

Злякався й шепотів, оглядаючи себе у воді:

— Уста вигнало наперед носа... Замість лиця — якась червоно-синя, перебита та роздута, повикривлювана пика. Очей майже не видно... О, боже!.. Адже це якийсь п'янюга, жебрачисько, розбишака... Ну... а де ж подівся я, пан Пенкальський?

Його тривога змаліла на думку, що в теперішній його подібі ніхто його не впізнає...

Значить, сором і ганьба спаде не на управителя дібр графині Воронської...

Коли йшов попри поляну, нагло щось зашелестіло, а в найближчій хвилині він одскочив зі страху назад, бо якась тварина кинулася просто в напрямку до нього. Побачивши людину, скочила назад і зчезла в лісі.

Пенкальський пізнав звірину і запитав себе:

— Чи заяче серце товчеться більше зі страху переді мною, чи моє зі страху перед зайцем?..

Коли управитель вийшов на край лісу, побачив перед собою досить широку леваду, за котрою золотіли лани збіжжя, а сям то там стояли коноплі й кукурудза. Аж тепер почав його їсти справжній страх, бо майже всюди працювали люди в полі.

Він щодуху перебіг леваду і вже мав ускочити в коноплі, аж тут зі всіх усюдів стали бігти до нього люди та кликати до нього:

— Іване Куценко, пождіть, Іване!

— Коноплі, рятуйте мене! — зойкнув Пенкальський і шугнув усередину, як миш у траву.

Прикучнув, зігнувся, скорчився й чекав з великою тривогою, що буде.

Люди окружили коноплі, а Панько Гавриш, не бачачи його, звернувся очима в те місце, де він сидів, і став прохати:

— Іване Куценку, не ховайтеся від нас! Ми вам хочемо подякувати за те добро, яке ви нам учора зробили на панському дворі. Якби не ви, то той лайдак, управитель Пенкальський був би всіх бідних людей голодом заморив. Ви наш великий добродій, Іване Куценку, й ми вас любимо й не перестанемо любити. А того псяюху Пенкальського — ух! Як він нам навинеться в руки, ми його затовчемо, як собаку.

— Ой,— кликав другий голос,— як ми всі раділи, коли він так смішно баламкався у вашій руці!

— А, щоб його душа так баламкалась на чортових пекельних суховилах!

— Іване,— просив третій голос,— устаньте й покажіться нам! Невже ви нас боїтеся?..

Пенкальський аж помокрів зі страху й не знав, що йому почати.

— Правда, Іване, що той Пенкальський найбільша паскуда на світі? Правда? Скажіть!

Знаючи, що тепер мусить щось одповісти, Пенкальський видушив з себе хриплий звук:

— Агммм...

Хвилинку люди мовчали і з зачудуванням позирали одні на одних.

— Куме,— шепнув Гавриш до сусіда — це щось так, якби не Куценків голос... уважаєте, га?..

Коли усі накликування, щоб він показався, не помагали, Гавриш і ще один селянин із протилежних боків увійшли в коноплі.

Тоді управитель зірвався й почав утікати.

Але люди перейняли його спереду й він мусив стати.

— Це не Куценко,— крикнули селяни, а Гавриш дивувався ось як:

— Таж то якийсь пройдисвіт... Дивіться на нього! Його лице так виглядає, якби на ньому сто чортів горох молотило!..

— Він має Куценкове убрання на собі! Він украв Куценкову одежу! — кричали селяни.

— Бійтеся бога, люди добрі, — тремтів управитель, — я бідний подорожній... Я йду до Милятина на відпуст... Я жодного Куценка не знаю...

— А пана Пенкальського знаєш? — питав Панько Гавриш.

— Не знаю... — боронився управитель. — Чую тільки від вас, що це якийсь лайдак... Я порядний чоловік... Я богу душу винен...

Гавриш до нього:

— Ти богу душу винен?.. Таж тобі аж світиться з лиця, що з тебе злодій, душегуб! Ти украв убрання! Зараз мені скинь його!

Протягом кількох хвилин селяни скинули з нього убрання й сорочку.

Не обійшлося й тут без кількох штовханців для управителя. Але він був рад, що вийшов з життям. Пірнув у панські коноплі, де його уже ніхто не зачіпав і там лежав та думав, як дістатися додому.

Селяни віднесли Куценкові убрання в ліс. Коли ж довідались від нього, що той пройдисвіт і злодій — це Пенкальський, то деякі аж рачки з лісу лізли з веселості та вітих.

XII

З книжкою на колінах сидів Іван Куценко під сосною та вдивлявся у пахучу зелень гущі, у якій недавно відчинилось віконце, щоби показати йому мавку, його долю.

Здавалося йому, що сине небо нахилилось дуже низько над землею, примостилося на темних верховіттях лісу, щоби зблизька приглядатися, як буде виглядати дивна стріча найщасливішої, найкращої жіночої істоти з нуждарем та викидьком життя.

Щоб довідатись, яка таємна і незглибна сила може звести на спільну розмову горду графську доню з найбільшим сином мужика.

Мабуть, уся природа в лісі почувала, що небавом станеться щось надзвичайне тут.

І ось пополудневе світло сонця розіллалося іскристо — самоцвітним морем на весь ліс.

І вистелило темні сплети верховіть казково тканими світляними хустками.

Позолотило тут і там чатиння на землі й облило повинню вирійно-серпанкового проміння зелень папороті і кущів.

Розснувало перлоцвітне павутиння соняшно-промінних струн і пов'язало ними гілля з гіллями, кущі з кущами й людську душу з небесами.

І на ті таємні струни світла сіли пташечки, одіті й обжемчужені промінням сонця.

І співають, і щебечуть вічну пісню молодості, радості і весни життя.

Розтужена, розміряна душа сама переміняється у соняшно-світляну пташку.

І на стрічу зелені лісів і синяві небес і безконечності світів співає пісню одушевлення й захоплення:

— Хвала життю!

* * *

Чим більш Іван дивився на зачинене віконце зелені, тим більше неправдоподібним видавалося йому, що мавка прийде.

Як могло статися те, про що уява нуждаря ніколи не була в силі мріяти й у сні недуги та гарячки?

А проте розказується у казках про горді та чудові царівни, що цікавилися долею забутих, найнещасливіших молодих людей.

Однаке це лиш туга, мрія і поезія, що вириває душу зі сніжних обіймів марної буденщини і сірої та морозної дійсності.

Та невже ж лиш дійсне те, що тільки око бачить: куш переді мною... порохнявий пень... ложка страви, що до уст іде?..

Чи дійсне тільки те, що вухо чує: п'яний регіт алкоголю... скрегіт злоби... гук гармат... зойк... проклін?..

Невже це не вища, справжня дійсність: полум'я, чуття і туга, думка і образ мрії, для якої і якою дух живе, кривавиться, паде в знесилля, щоби знов піднятися до висот надземних?

* * *

На книжку глянув, що лежала на колінах.
«Метаморфози» Овідія.

І несподівано Іван почув, як мовчалива мудрість оцієї книжки починає нове світло сіяти в його душі.

Пригорнув книжку до грудей і думав:

«Тобі, мій друже, книжко, я завдячую, що я побачив мавку».

Завдяки тобі знайшов я мрію, що мене, нуждаря, зробила найщасливішою людиною.

Поцілував книжку і присягнув на неї: чи мавка явиться йому, чи ні, він од сьогодні продовжатиме науку, яку людська злоба йому перервала.

Тепер, коли явиться мавка, він не стане перед нею, як жебрак, непотріб і ледащо, лиш як молода людина, котра віднайшла загублений свій шлях.

Тим більшу вдяку та пошану відчуватиме до мавки, бо лише вона одна доконала чуда, що не вдалося нікому перед тим: вона несвідомо спонукає його не плести порохнявою колодою по крутіжі життя, лиш вибрати собі мету і прямувати всіма силами до неї.

XIII

Нараз Іванові прийшло на думку, що мавка могла забути, на котрому місці він сидить.

Може, вже вона у лісі, та не в силі віднайти його?

Мерщій устав і тією самою стежкою, на якій шукав її після першої появи, вийшов крізь гущавину молодих сосон, малин, ліщини на дорогу, що здовж потока через ліс вела.

Не побачив її та чим худше вернув на своє місце, збентежений думкою, що, може, вона якраз тепер туди зайшла, та не застала там його.

Успокоївся трошки, як її не стрінув.

Щоб дати знак, де він знаходиться, почав проказувати напам'ять пісню про дівчину-гомін.

Кілька разів її виголосив і наново починав.

Коли показав слова:

— Наче смерть будить зі сну, своїм словом весь ліс роздирає:

«Люба, кохана моя, доле моя і світло мое ти,

Прошу, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?..»

Нараз донеслось до нього далеко, лелійно-розвійне, примарно-чародійне:

— Де ти?..

Куценко зблід.

Гаряча струя вдарила йому на груди й піднеслась до горла.

Він зірвався зі свого місця і сів на довгий пенс сосни, котру недавно буря вирвала з корінням, і впер очі у зачинене віконце зелені.

Ось віконце відчиняється. А в нім являється вона. Її надземне, чарівне обличчя листям обмережене. Сонцем опромінене...

Він дивиться на неї, оголомшений, захоплений, стривожений. Його серце стукотить, начеби хотіло розірвати груди. Боїться, що не буде в силі встати й вийти назустріч їй.

Мавка зауважила його збентеження й виходить із гушавини.

Аж тепер Іван піднявся з пня сосни й пускається напроти неї.

Стають одне проти одного.

Куценко мовчки кланяється мавці.

Боїться перший вимовити слово, бо не знає, що і як сказати.

І йому здається, що усяке, хоч би наймудріше і наймогутніше слово прожене вимріяно-чародійний сон, який у цій хвилині оснував його життя тонесеньким, розвійним і крихким серпанком понаддійсності.

Мавка подала йому свою маленьку, черешневоцвітну ручку, мов пелюстку, яка нагло з квітки виросла.

Та ледве Іван-силач узяв цю ніжну ручку боязко в долоню, мавка крикнула легенько й зараз же по кучерявій зелені кущів розсипала перлини гомінкого сміху.

Куценко позирав на неї злякано.

— Ви мені,— сміялась мавка,— несвідомо стиснули руку так, що трошки заболіла...

Куценко затремтів:

— Вибачте, панно граф'яно... я не знав...

— Не звіть мене граф'яною. Це дуже прозаїчно... й не модно...

Мені подобається так: я — мавка, а ви — лісовик.

Іван поволі приходив до себе й відповів:

— В такому випадку ви і я — це творива уяви...

— Це ви, лісовику, сказали добре.

По тих словах дівчина підійшла до вивернутої сосни й на неї сіла.

Куценко сів напроти неї, на пені, що різно зрізаний, стирчав з землі, п'ять кроків од мавки.

Мавка глянула довкола себе і закликала із радістю дитини:

— Як тут гарно, як чудово!

Я хотіла би бути справжньою мавкою й жити в лісі.

— Я не є справжнім лісовиком, а проте живу у лісі,— усміхнувся Куценко.

— Це мене цікавить. Ви мені це розкажіть! Я й по те прийшла сюди. Та найперше мені відповіджте: — Чи в міфології де сказано, що мавка ходить у капелюсі?..

— Ні,— сказав Іван, здивований її питанням.

Дівчина засміялась:

— Отже, як із мене мавка,— капелюх набік!

І з тими словами скинула капелюх, який зіснула з сосни на землю.

Куценко скочив, і підняв його, й повісив на галузці.

Знову сів на пені і хвильку приглядався, як мавка рукою справляла зачіску та кидала на нього супокійне сійво розцікавлених очей.

Її русяве і густе, немов повісмо, кучеряве та буйне волосся опливало золотими хвилями її ніжне, рожево-біле, чарівне обличчя і спадало на плечі довгою здоровою косою, яка, виринувши з бурунів волосся, спливала на долину золотою струєю.

Із її великих, синіх, мов блакить небес, очей дивилася на світ інтелігенція, що намагалася у пестрім перехресті найрізномродніших поглядів, звичаїв, забобонів та пересудів знайти, схопити та створити свою власну, від нікого незалежну думку.

Її малі, рожеві, гармонійно до поваги і до сміху складені уста горіли краскою вишень і пристрасним бажанням тішитися орлиним словом і гарячим, чистим почуванням.

Її маленькі руки й голі, круглі, незвичайно білі рамена, уся її подоба говорили про те, що найвищий Творець доповнив твір людської природи, щоби люди, молоді, старі, малі, великі, нуждарі й багаті, дивлячись на цю істоту, говорили з захопленням:

— Яка краса! Яка досконалість!

Коли мавка пригладила собі волосся, кликнула:

— Тепер ви розкажіть мені, як це ви стали лісовиком і який зв'язок має ваше життя з піснею про дівчину, яка перемінилася у гомін?

Ні. Знаєте, ця пісня така гарна, що я хочу її зараз мати. Чи це ви самі переклали її із Овідія?

— Це, властиво, не переклад, лиш переспів. Мотив узятий від Овідія, але форма й думка самостійні.

— Так? — дивувалася дівчина. — Значить — ви поет?

Глянула на нього оком, у яким замерехтіла доброта, любов поезії, цікавість і жіноча кокетерія.

— О, пані... мавко... — зважився Куценко так її назвати, — я не поет... Я... Але перше всього прошу... Я вам напишу на картці цю поезію.

— Ні. Ви мені диктуйте, а я сама писатиму. Знаєте, українська мова така гарна й поетична, що я її добре вивчилася.

Вийняла з торбинки нотатку й наливне перо та під диктант Куценка написала пісню.

Опісля прочитала її голосно.

Коли вона писала, опісля читала пісню, Куценко поглядав на неї з боготворною пошаною і перший раз у своєму житті відчув і зрозумів, яка до безконечності могутня, світлосяйна, життєтворна сила променіє із ества, що зветься: гарна, добра й мудра жінка.

Він аж горів бажанням це сказати їй, одначе замовчав із страху, щоби вона не зрозуміла його не так, як слід.

Мавка тричі прочитала пісню й тішилася нею, як дитина.

— На другий раз, як доживемо й зустрінемося, — казала, — я вам її задекламую.

А тепер мені подайте руку, хай я за цю пісню вам її стисну.

Взяла мозолисту Куценкову лапу у свою ніжну біленьку руку та, усміхаючись, стиснула її.

Куценко і не чув того стиску слабенької жіночої істоти.

Зате почув, як від її руки розкішна, тепла хвиля спливла в його душу й несла її настрічу чудодійним і незаним зорям.

— Сідайте тут на сосну біля мене,— знов промовила дівчина,— й розкажіть мені, що саме думали б ви, якби під час вашого декламування пісні про дівчину-гомін — із гомону назад постала дівчина?..

— Це вже сталося,— Куценко відказав.

— Що сталося?.. Як?.. — розцікавилася мавка.

— З гомону повстала знову дівчина...

— Де ж вона?.. Як її на ім'я?..

— Граф'янка Олена, мавка...

Весняний, соняшний сердечний сміх дівчини розгомівся довгим гомоном по мовчазному лісі і живою росою впав на пелюстки квіток і на зелено-темні кучері дерев.

— За цей мудрий дотеп ви мені подобається, немов розумний, добрий друг,— защебетала мавка,— одна-че це незгідне з дійсністю... а то давніше мусила б я бути гомоном...

Куценко зітхнув:

— Ви, панно граф'яно і мавко, були і є і будете для мене все не дійсністю, а тільки невловимим і далеким, недосяжним гомоном...

— Не розумію вас... Чому?.. — спитала дівчина.

— Чи знаєте, мавко, яка віддаль між найбільшою висотою на землі й найглибшою безоднею у морі? Отже, ця різниця — це дрібниця у порівнянні із первою, котру доля викопала поміж вами й мною... Ви, щаслива доню долі,— небо, а я — земля...

— Чому?.. — цікавилася чимраз більше Мавка.

— Чуєте, мавко, як за вами недалеко зозуля кує?

— Вона кує для вас... Віщує вам добро.

Хвилинку обоє мовчали, вона — вдумана в його слова й заслухана в пісню зозулі, він — задивлений в темряву свого животіння.

Нараз він закликав приглушеним голосом:

— Чуєте, мавко?..

Вона здригнулася і крикнула:

— Сова!..

— Так, мавко. Там, за моїми плечима квилить сова — для мене...

Мавка стрепенулася й закликала бадьоро:

— Лісовику, не будьте забобонні... А втім... це, може, навпаки: зозуля кує вам, сова квилить мені...

— Коли ж ви вірите у віщування птах, то мусите тим більше вірити такій химерній пташці, як є нею, вибачайте, я...

— Як це розуміти?.. — усміхнувся Іван.

Мавка своїм срібнострунним голосом почала наслідувати кування зозулі, яка, почувши дивну суперницю, затихла.

Коли мавка перестала кувати, закликала з великою пустійською повагою:

— Прийміть, лісовику, до відома, що я, зозуля, вам кую...

Кування мавки, поважно-пустотливий вираз її прегарного обличчя, її слова та світляне мерехтіння її волосся, на якому соняшне проміння іскрилось і самоцвітилось надземним, сонно-мрійним сяйвом, обдали такою чародійною приманою дівочу цю істоту, що Куценко рад був кинутися їй до ніг і просити ясні сили десь високо понад лісом, щоб вони спинили час і йому лишили цю небесну злуду якнайдовше.

Та хоч йому ці почування груди розривали, то він над собою запанував і мавці їх не виявив.

На її питання, чому він у лісі живе, Куценко оповів їй коротко історію свого життя. Розказував, як був добрим учнем у гімназії, але в сьомому класі не міг стати визначним учнем через труднощі з математикою та через дивні болі голови. Образив професора математики за те, що він насміхався з Шевченка. Утратив віру у можливість скінчення гімназії й хотів стати просвіченим господарем, тим більше, що його батько найбільший багач у селі. Але батько разом з його старшим братом кидались на нього в часі його праці, відганяли його з поля й замикали перед ним хату і страву. А коли його брат хотів його в часі сну зарубати, він, збудившись впору на крик сестри, вдер братові сокиру з рук і тоді переконався, що йому немає місця в батьковій хаті, бо або брат його уб'є, або він сам, доведений до розпуки, може стати братовбивцем, Каїном. Щоб до того не допустити, він присягнув собі, що його нога більше не переступить порога хати, у котрій він народився. Не міг шукати приміщення в якому бюрі або стати наймитом у кого-небудь із тієї причини, що йому неможливо жити розбитком і викидком життя, коли його душа загубила віру в людей. Адже його найближча рідня поводитися з ним, як

нелюди. Що варт життя, коли йому нема тепла нізвідки? Коли тебе найближчі душі заморозили сибірським холодом і маревом загибелі? Ось тому він став скитальцем, нуждарем і одчайдухом, який, не маючи відваги відібрати собі життя, живе у лісі не з романтичного настрою, не лише з любові до природи, але головно тому, що уважає ліс, а ще до того панський — власність панни граф'янки — місцем, у котрім його постигне найскоріше смерть.

— Не говоріть про смерть!.. — перебила його бен-тежно мавка.

— Дивіться, мавко, незадовго сонце вже зайде. Коли мене не будете стидатися, як ледаря й непотріба, то я прохаю вас: дозвольте мені для вашої безпеки провести вас на край лісу, а там... дорогою, що йде полями, вже самі зайдете до палати.

Мавка, яка з щораз більшим зворушенням слухала Куценкового оповідання, сказала:

— О, ні, ви мене проведете аж під хату, не для того, начеб я боялася якої-небудь небезпеки. Ваша трагедія будить у мені думки, які мушу вам висловити. Ходім!

Узяла на себе капелюх, і обое пустилися в дорогу, не крізь гушавину, яка вже стала покриватися вечірньою росою. Як тільки вийшли на битий шлях, Куценко глянув на задумане обличчя дівчини й у приступі жалю й самообичування обізвався:

— Прошу мені вибачити, що я вразливу вашу душу, мавко, засмутив, здається.

Мені наказує мое сумління, наскільки воно ще в мене є, не прикидатись перед вами ліпшим, ніж я ним є в дійсності.

Я скажу ще більше. З великої безмежної пошани до вас, мавко, і в бажанні, щоб ви були якнайщасливіші у своїм житті, я прохаю вас:

— Забудьте все, що я сказав вам, і в майбутньому мене минайте та втікайте все від мене!

Мавка загадково усміхнулася і сказала:

— Значить, інакшими словами так: ледве ви побачили мене та побалакали зі мною трошки, а вже хочете мене позбутись раз на все...

Ті слова ударили в Куценка гірше грому.

Він станув і на мавку споглядав очима, повними терпіння й туги.

Мавка пристанула теж і дивилась на нього з співчуттям, у якому блиснула цікавість, що він відповість тепер?

Нагло Куценко клякнув перед нею, взяв її руку і приклав собі до уст.

Устав і сказав розбитим голосом і — з вогкістю в очах:

— Присягаю на любов до батька й матері... ні... батька й матері немає в мене... Присягаю на любов до правди і краси життя, що ви, мавко, мене хибно зрозуміли...

Мавка приложила свою руку собі до уст і хвилю так її тримала.

— Що це? — зважився спитати її Іван.

Мавка подивилась лагідно й спокійно в його очі й відповіла тихим голосом, як пісня-шепіт ангела:

— Я з своєї руки устами стерла сльозу шляхетної, нещасної людини...

Схвильований, потрясений до дна душі тими словами й тим учинком мавки, Іван, котрого вже від трьох літ погорда та прокльони били, впав цій дивній дівчині до ніг.

Вона йому веліла встати, та обоє йшли хвилинку мовчки, начеби боялися, щоб слово не розвіяло чогось великого, святого, що нишком линуло із-поза меж великопанськості і горя, і весняною росою клалося на молоді дві душі.

XV

Ось вони вже вийшли на край лісу.

Перед ними по обох боках дороги лани за ланами буйного збіжжя мерехтять у золото-зеленій повіні світла вечірнього сонця. А там... на крайнебі з-поміж городів і хмари овочевих дерев, тополь, ясенів, лип і верб ледве визирають білі лица хат, як тісно обняла та оповила їх яблуневими руками мати природа!

На краю села здійсмається широко й гордо над хати й сади селян, немов твердиня, темно-зелена стіна дерев панського парку.

Поля, роса, хати, на церкві хрест, який горить у сьайві сонця, синє небо — все життя радіє, дише пахощами, силою, красою і весняно усміхається до неба, що любовно нахилиється над морем зелені, щоб шепнути:

— Земле, я люблю тебе!

Іван стояв напроти сонця, що ховалося за синім лісом на далекому крайнебі й поглядав на мавку із німим боготворінням.

Вона дивилася на нього, але він не був у силі видержати супокійного вогню її очей.

Йому було ніяково та соромно, що перед нею мусив плакати.

Одночасно він радів, що завдяки його сльозі розкрилася перед ним велика тайна.

В нім воскресла життєвими допустами вбита віра у безмежну доброту й невинність людської, жіночої душі.

І мавка відкривала інший світ, котрий донині був цілком чужий для неї.

Вона, розпещена дитина долі, приваблена піснею про дівчину-гомін, пішла сьогодні в ліс, аби на хвилю утекти від морозної заскорузлості, бездушності та плиткості великопанського життя.

І справді утекла.

Одначе...

Замість проходу та пізнання самої пісні й заспокоєння самої поетичної цікавості вона відкрила несподівано важку трагедію молодой, гарної і доброї людини.

І, може, граф'янка була би звичаєм великих панів одвернулась байдуже від образу нужди й упадку селянського сина.

Але, що було правдоподібне у граф'янки, неможливе це було у мавки.

В цій дивній дівчині промовила стихійно чорноземна кров її бабуні, що колись була селянкою.

І ця селянська кров і інші почування, винесені сьогодні мавкою з лісу, несвідомо промовили тепер її устами так:

— Вас я мушу врятувати! Ви мусите скінчити всю свою науку.

Пустилися в дальшу дорогу поміж пшеницями, а Куценко радісно закликав:

— Мавко... ви мене вже врятували!..

З усмішкою, позолоченою заходячим сонцем, мавка запитала скоро:

— Як?..

— Коли сьогодні я вас, мавко, вижидав у лісі, мені не сходили з думки слова, що ви — моя доля...

Я довго роздумував над тими словами, як їх розуміти. Ви, мавко, так високо стоїте своїм родом, красою і щастям, а я, хлопський син, так упав на дно життя, що між нами не може бути нічого спільного, бо ви — сонце, а я сліпа кертиця, котра порпається під землею.

Але я думав:

«Я побачив мавку, свою долю, завдяки пісні про дівчину-гомін. А тому, що книжка дала мені знання цієї пісні й уможливила мені побачити вас, мавко, я прийшов до висновку, що розуміти вас, мавко, як мою долю, значить: докінчити перервану науку». Я з радості поцілував книжку й чуюся безмежно вдячний, мавко, вам за те, що завдяки вам я віднайшов загублену мету життя».

— Я дуже тим радію й допоможу вам,— тішилася мавка.

— За духовну поміч,— казав Куценко,— буду вам вдячний. Матеріальної помочі ніколи не прийму від вас.

Тепер обое підійшли під парк, обведений високим парканом, поздовж котрого по тім боці дороги ріс широкий лан пшениці.

Мавка запитала з усміхом жіночої цікавості:

— За що ви, кажете, поцілували книжку?..

— За те, що завдяки науці я знайшов для свого чорного життя світяну, недосяжну мрію...

Мавка запитала швидко:

— Хто ж ця ваша світляна, недосяжна мрія?..

Іван мовчав.

— Що або хто ця мрія?.. Будьте зі мною щирі.

— Я не можу й боюся сказати...

— Чому?..

— Це було би святотатство...

— Я нагніваюся, коли не будете зі мною щирі. Отже: хто для вас ця мрія?..

Іван поблід з остраху, немов би мав за зраду тайни потерпіти смерть, і ледве чутно шепнув:

— Ви, мавко...

Мавка усміхнулась й легенько спаленіла.

Однак не можна було розпізнати, чи рожева хмарка на її обличчі походила від останнього Іванового

слова, чи від золотистої рожевості проміння сонця, що ховалося вже за садки в селі.

Вже хотіла відповісти, аж нараз із нетрів панської пшениці вдарив їх обоє дикий та гидкий і біснуватий регіт, подібний до іржання раненого, ошалілого коня.

Обоє глянули в той бік і слухали, збентежені, як регіт клекотів, заржавіло хрипів та добувався звідкись, наче злобний, мстивий крик із челюсті конаючого чорта.

— Що це?.. Хто це?.. — шепнула мавка.

Куценко відповів:

— Якась душа сміється. Не в силі зрозуміти, як ясновельможна граф'янка може розмовляти з нуждарем і викидком життя, таким, як я...

— Так ви думаєте?.. Отже, прошу прийняти до відома, що я завтра пополудні знов прийду до лісу й дам вам відповідь на ваші слова про недосяжну мрію.

До побачення.

Куценко мовчки уклонився мавці й, коли вона зникла за входом до парку, ще довго дивився за нею. Здавалося йому, що вона відійшла занадто нагло й несподівано... Не подала йому руки...

Аж мороз пішов по нім на думку, що він, може, не-свідомо вразив її немило словом, рухом, поглядом очей?..

Певно, мусив її неприємно діткнути дикий регіт, котрий він так одверто з'ясував їй...

Однак чому вона, немов на злість тій адовій душі в пшениці, заявила:

«Отже, прошу прийняти до відома, що я знов прийду...» Те її «отже» обдало його великою радістю. Адже те слово характеризує всю її істоту!.. Те її «отже» — це, на його думку, визов людській заскорузлості та глупоті, це скеля власної особистості і власної думки... Це міст, перекинений понад прірву межі щастям суспільно високопоставленої людини та між горем найбіднішого, богом і людьми забутого нуждаря...

Але відкіля той холод при розстанні одночасно з її бажанням говорити завтра знов з ним?..

Не міг інакше того з'ясувати, як химерністю жіночої вдачі.

Він думав:

«Жіноча химера — як погода і сльота: не знати,

відкіля й коли прийде, не знати, куди й коли піде.

Але розмова граф'янки з нуждарем — хіба ж це не химери великопанської особи, жадібної нових вражінень?..»

Злякався тих думок, які були би в силі скаламути-ти хрустально-чисте саяво мавки-мрії.

Став сердитися на себе та на дикий регіт темної душі і глянув на зелено-мовчазний пшеничний лан.

XVI

Коли Куценко так дивився, привітав його гурток селян, які вертали з роботи в полі. Майже всі були ті самі, що вчора ждали довго на зарплату й через нього отримали видатну підвишку зарібку.

Попереду йшов Панько Гавриш.

— Паньку,— обізвався Іван Куценко,— там у пшениці якась душа сидить... Добудьте її відтіля...

Панько збентежився:

— Душа? У пшениці?.. Пане Іване... я... боюся...

— Не бійтеся... Візьміть іще кількох і скочте...

Охочі зголосилися.

— Де ж та душа?..

Нараз Панько крикнув, показуючи рукою у пшеницю:

— Гляньте! Що це?..

Верхи пшениці розступаються!..

Рів робиться... Біжить глибоко в лан... у противний бік од нас!.. Душа боїться!..

Хлопці, за мною!

Панько, а за ним хлопці миттю скочили й пірнули у пшеницю.

За хвилюшку почув Куценко захриплий крик:

— Не руш мене! Загризу на смерть!

Одночасно Панько зарепетував із глибини пшениці:

— Мамо рідна!.. Не витримаю!.. Тріскає живіт!

Захиталася пшениця від сміху Панька і хлопців. Куценко ще не охолов од вибухів веселості людей, як Панько Гавриш і другі виринули з пшениці й вивели на світ якесь несамовите, коструbate та кудлате чудодиво, опира, чи вовкулака, як його уява в казці розмальовує.

Від шиї аж до ніг він мав на собі одєжу з стебел пшениці, з коноплиння і з кукурудзиння, що було

прив'язане до шиї перевеслом і підперезане так само в поясі.

Набрякле й повикривлюване обличчя, на котрому ніс, уста та очі мали намір, як здавалось, позамінюватися місцем осідку, розмикане, скуйовджене і розпелехане волосся та присліпуватий вигляд очей робили з тієї постаті страшну та одночасно і смішну тварину.

Як тільки ця подоба угледіла Куценка, стала шарпатися, човптися, борсатися й смикатися, щоби знов сховатися у пшеницю.

Однак не мала сили вирватися із цупкого перстенья обнять Панька і хлопців.

Хоч Куценко зараз догадався, що це мусить бути управитель, а проте спитав:

— Хто ти?..

Постать затремтіла й носовим, роздертим та порожнім голосом почала бурмотіти:

— Я — не я... Я... кукурудзяний дух...

Коли люди, що стояли разом з Куценком на дорозі, як довідалися від Панька, що сей страхопуд — це пан Пенкальський, дивувалися та порскали зі сміху.

— Що ви у пшениці робите весь день, пане шляхтичу Пенкальський? — запитав Куценко.

Управитель, що дійсно сидів у цій дивній подобі, з великого сорому, страху та ганьби поведився, мов несповна розуму, бо мимо того, що неможливо вже було затаїти себе, він заїло та запекло силкувався доказати, що він — не він.

Мабуть, поза страхом перед помстою селян він брав теж під увагу думку, що коли село і двір дізнаються, як він смертельно оганьбив та осмішив себе, тоді йому прийдеться якнайдалі утікати з тих околиць.

Та без уваги на все те, він, засліплений любовною жагою до граф'янки й біснуетою ненавистю до «всіх селян», не міг запанувати над собою.

Безсильне ревнування і злість на Куценка й на граф'янку задля того, що вона, на його думку, кидала в неславу дух аристократії, вибухла у ньому диким реготом, коли побачив граф'янку разом з Куценком.

Тепер він ошаліло силкувався знищити наслідки власного нерозуму, котрий його зрадив.

Тому на Куценкове питання, що він робив весь день у пшениці, він белькотів:

— Протестую!.. Я не пан Пенкальський!.. Я здалека... йду на відпуст до Милятина... Здрімнув собі в пшениці... Мої ноги були в черевиках... Буджуся... дивлюся... мої ноги босі... То не мої ноги...

Сміх селян, які сходилися щораз густіше, бухнув під вечірне небо.

Панько Гавриш підступив до Куценка й шепнув йому в ухо:

— Пане Іване, може б, його затовкти?.. за вашу і за нашу кривду... казав той... капут?.. Га?..

Іван остеріг його перед таким учинком і сказав зібраним селянам:

— Заведіть цього панка додому. Не знущайтеся над ним. Він своє вже відпокутував. Бувайте здорові! По тих словах Куценко відійшов.

* * *

Майже половина села збіглася, щоб подивитись на видовище.

Люди витягли опира з пшениці на дорогу, не зважаючи на його погрози, крики і заклинання.

Поставили його посередині дороги, а самі зробили довкола густо збите колесо і стали так серед гамору, галасу, сміху, дотепів та погроз вести його на сільський майдан.

Управитель сліпо кидався, як муха в банці, вліво, вправо, взад, уперед, аби пробити людський живопліт і утекти, втекти, хоч би до пекла.

Однак за кожний раз, як він прискочив до людей, вони плічми, грудьми, то животами, стусанами відкидали його, і він летів, неначе м'яч, аби відбитися на протилежнім боці від людей та падати на свіжу все стіну і знов відбиватися.

За кожний раз вимикували хлопці з нього бадилля і грозила небезпека, що, заки зайде додому, зносить геть ту чудернацьку одіж і покаже на виставу наготу, створену на божий образ і подобу.

Щоб це не сталося, він, перетомлений і виснажений зі страху і стиду та безсильної скаженості, почав спокійно і мовчки йти посередині колеса і мусив слухати,

як раз у раз об його вуха, наче град або розпалене залізо, ударяли голоси селян:

— Чи варт ти такої гарної процесії, бісів сину?..

— Куме Ничипоре, змірте йому своїм кравецьким ліктем потилицю!.. Бач, яке убрання видумав!.. Він вам хліб одбирає...

— На який-то, панцю, бал ви так манджуєте?..

— Він відьмар... Причепурився так до відьми...

— Ти хотів застрілити Куценка?.. Чортова мати твоя!..

— Панцю, чи бодай заплатите нам за параду?..

— Чи висушуватимете далі нашу шкіру?..

— Ух, ми тобі і твою скарбову шкіру та скарбуємо, скарбуємо!..

* * *

На майдані народ затримався з Пенкальським серед колеса.

Один парубок дірвав на смітнику розбитої макітри і настромив йому її на голову.

— Не скидай... а то тобі чуприну місяць осмалить...

Панько Гавриш успокоїв народ і запитав:

— Панове громадо! Ми найшли опира й відьмара, що ссе, як той казав, нашу кров і не дає нам жити. Що зробити з тим кукурудзяним духом?

— Убити, як собаку!

Панько:

— Ні, бо його душа перейде в іншу собаку і далі кусати буде.

— Живцем паси з нього дерти!

Панько:

— Це не добре...

— На суху гілляку з ним!

Панько:

— Недобре, бо гілляка зломиться...

— Заголодити його!

Панько:

— І це не добре, бо він так обжерся нашою кривдою, що витримає голодівку до страшного суду... Знаєте, що? Тому, що це потвора — не людина, тільки відьмар, опир, чортяка, кукурудзяний дух, — спалім його.

Село загуло:

— Спалім, спалім його!

Управитель, що весь час мовчав, тепер, порваний жахом, почав тремтіти, аж його чудна одежа шелестіла, і лебедів:

— Панове, бійтеся бога... я не опир... я не чортяка... я управитель Пенкальський...

Від сміху селян дзвони на дзвіниці згомоніли.

З уданим великим здивуванням запитав його Панько:

— Невже ти — той самий бісів син, що людей виголоджував?

Мов з горла камінь витягав, так одповів Пенкальський:

— Той сам...

— Ти людей мав за худобу і в лице бив?..

— Я... — він видушив.

— Так?.. — удавав Панько. — Та ж ми думали, що нам навинувся в руки якийсь опир... Звідкіля ж ми мали знати, що той вовкулака, кровопиєць, чортів син, — вибачте за слово, — управитель пан Пенкальський? Чого ж ви з нами так зажартували?..

— Люди, тепер відведем його з парадом додому. А щоб він не спізнився, то ті, що він їм дав пам'ятку у плечі, груди, у лице, хай його підганяють, чим хто може...

Люди здерли з нього конопляння, кукурудзу і пшеницю і гнали його голого напроти себе та не жалували йому штовханців.

Коли управитель побачив недалеко перед собою паркан, що окружав його хату, набрав такої сили, що випередив селян і блискавично перескочив огорожу та опинився на своїм подвір'ї.

Затиснув кулаки і не кричав, а несамовито ревів до людей, котрі вже не хотіли більше бавитися з ним і реготалися перед парканом:

— Я вас вистріляю всіх!

— Чуєте, люди? — говорив Панько. — Пусти потвору з рук, то будеш сам життя непевний. Чекай, чекай, кукурудзяний духу, на другий раз ми вже тебе не випустимо живцем.

XVII

Старенька графиня Воронська вже лежала в ліжку, коли її внучка прийшла до неї. Скинула капелюх і присіла до бабусі на ліжко.

— Присунься ще ближче до мене, дитино...

Так. Дай мені поцілувати свою русяву голівоньку...

От уже мені легше. Ти принесла мені повно пахощів весни і піль, моя квіточко весняна. Я вже хотіла на тебе гніватися за те, що ти мене покинула на все пополудне. З нудьги я не знала, що почати, так мені скучно було б за тобою. Де ж ти була, дитино?..

— Бабцю, я ходила полями, лісами й тішилась весною...

— А весна тобою,— усміхнулась бабця.

Лелійний усміх внучки роздзвенівся божим даром по самотніх кімнатах.

— Чому, бабцю?

— Бо ти така гарна, що найкраща весна тебе має за свою сестричку.— Ах, чи доживу я ще тієї щасливої хвилини, щоб відсвяткувати твоє вінчання з якимось гарним принцем або королевичем? Боже, я забула... Адже ти голодна, донечко.

— Потім, потім... Бабцю, як ті принци й королевичі такі розумні й гарні, як син ґрафині Козицької,— дякую. Не хочу.

— Є різні, є між ними гарні та розумні.

— Ні, бабцю. Мудрість родиться з терпіння і з науки. В аристократів і в великих багатців нема одного ані другого, хіба десь дуже винятково. Тому найбільші духи, на котрі все людство горде, походять із убогої або середньої верстви. Правда, бабцю: Христос родився в стайні.

— Христос — це бог.

— Отже, тим більше, бабцю, нас дивує, чому бог родився в стайні, а не у графській палаті?.. Ми обидві мали вчора доказ: правда, бабцю, як бідний хлопський син своєю бистротою ума не знищив, але просто розтрошив наших аристократів! І не забувай, бабцю, що той бідний хлопський син ще не покінчив наук. А що буде, як він уже ціле знання здобуде? З нього, певно, вийде велетень думки й духа.

— Ні, квіточко моя. Не захоплюйся ним так дуже. Якраз він не хотів учитися, тому його батько прогнав від себе.

— Ні, бабцю, це не цілком так. Тепер він уже вчиться.

— Так?.

— Так.

— Хто ж його навернув до науки?

— Я, бабцю.

— Ти, донечко?.. Як?

— Чи він тобі, бабцю, подобався вчора своїми відповідями? Правда, що подобався, так?..

— Так.

— А мене, бабцю, незвичайно захопила його бистроумність, його убивчий дотеп. Убивчий дотеп. Бабцю, це страшне оружжя духа, страшніше від гармат! Тому він мене дуже зацікавив, і я нині була там, де він живе.

— Де ж він живе?

— В лісі.

— Ти була у нього в лісі?

— Так.

Графиня хвилинку думала. Опісля обняла внучку обома руками за білу шию, начеби її хотіла боронити від якогось лиха, і сказала тривожно:

— Дитино, я боюся...

— Кого, бабцю? Куценка? Це найчистіша, найневинніша душа на світі. Подумай, бабцю, я йому сказала, що його мушу вирятувати, бо шкода, щоб він марно пропадав, а він мені каже:

— Ви вже мене вирятували, бо, завдяки вам, панно граф'янку, я бачу, що є ще добрі, ангельські душі на світі. І тому я,— каже він,— в ім'я тієї доброти людської душі докінчу свою науку. За моральну поміч,— казав він,— буду вам вічно вдячний, матеріальної помочі від вас ніколи не прийму.

Подумай, бабцю, ця людина,— це фізично медвідь, а душевно втілена невинність. Тому я маю до нього якнайбільше довір'я й хотіла б йому добро зробити, лиш не знаю, як? Бо хоч він селянський син, однак більш гордий від аристократа. Чи все-таки боїшся, бабцю?

Графиня поцілувала внучку.

— Ні, але боюся двох інших речей...

— Яких, бабцю?..

— Перше всього: людські обмови, як тебе побачать люди разом з Куценком. Не наклепів селян: це найменше. Але пані графиня Козицька, пан Гаєвич, з котрим ти обійшлася так різко, пустять цілий млин сплетень на тебе та й на мене...

— Бабцю, чи нам обоїм так на них залежить? Це

тупі з'їдачі хліба, яких ми тут не потребуємо. А коли я роблю добре діло, хай тоді і світ валиться — я спокійна.

— Добре кажеш, моя мудра донечко. Одначе друга річ...

— Яка, бабцю?

— Я боюся тобі сказати...

— Чому?..

— Ще розсердишся на мене...

— Ні, бабцю, сміливо кажи!

— Я... ..я боюся, моя квіточко весняна, що ти... що ти... борони боже!.. залюбишся в Куценка...

Внучка усміхнулась:

— Чи ви, бабцю, добре бачили його?.. Чи добре чули його мову?

— Чула.

— Тепер, бабцю, скажіть мені одверто, так, як я вам завжди говорю: чи могла б навіть найкраща дівчина в нім не залюбитися?

— Це залежить від...

— Ні, ні, бабцю, незалежно від нічого іншого, лиш від його бистроумності та зовнішнього вигляду. Отже: чи могла б найкраща дівчина з ним не залюбитися?

Графиня після короткої надуми:

— На світі все можливе... Могла б...

Внучка розкотила самоцвітами сердечний сміх довкола, цілувала міцно бабцю і кликала:

— Бабцю, я вже в нім залюбилася...

Графиня відчинила широко очі:

— Не знаю, як тебе розуміти, любочко. Говориш мені найповажливішу річ на світі і смієшся одночасно...

Чи ти це жартом кажеш, чи поважно?..

Внучка перестала сміятися:

— Бабцю, я сама ще не знаю.. Але будь певна, що я тобі не затаю... нічого... Буду докладно брати своє серце на іспит і про всі почування та їхні зміни говоритиму тобі.

— Запам'ятай собі, донечко: нема на світі другої такої гарної й розумної дівчини, як ти. Між тобою й поміж тим селянським сином не може бути нічого спільного. Ти не для нього, він не для тебе.

— Бабцю,— засміялась мавка,— адже ти мені балакаєш такі самі слова, які я чула від Куценка!...

— Що ж він тобі сказав?..

— «Панно граф'янку, ви — небо, а я земля... Між нами не може бути нічого спільного... Ви для мене будете все тільки гомін... і світляна, недосяжна мрія...»

— Так він тобі сказав, любочко?..

— Так, бабцю.

— Він балакав розумно, донечко. Але...

Тут графиня знов обняла обома руками внучку за шию і сказала:

— Оленко, не забувай, що з тебе ще дитина. Запам'ятай собі мої слова: кожний мужчина називає жінку, у котрій залюбиться, недосяжною мрією. Та чи знаєш, для чого він її так називає?..

— Ні, бабцю.

— Для того, бо мужчина хоче, щоб жінка, його недосяжна мрія, зійшла з недосяжних висот до нього так низько і близько, щоби міг він її досягнути...

Мавка сміялася:

— Чи кожний мужчина, бабцю?..

— Кожний, без винятку.

— Бабцю, Куценко — виняток.

— По чім це пізнаєш?..

— Я вірю, бабцю... Він мене страшно боїться...

— Тут віра нічого не значить без доказу...

— Я його візьму на іспит...

Графиня усміхнулася:

— Ну, донечко, гарно буде виглядати його наука з таким іспитом, коли ти, замість його спонукати до книжки, будеш намагатися розкохати його, щоб дізнатися, як він розуміє тебе, як недосяжну мрію...

— О, бабцю, в мене не буде найменшого фальшу супроти нього, так само, як не маю його супроти тебе.

— Моя дитино, ти задумаєш небезпечну гру з огнем. Прошу, благаю тебе, не роби того, серденько, бо той огонь спалить його й тебе. Але я певна, що ти не зробиш нічого нерозважного та легкодушного. Правда, квіточко?

— Правда, бабцю.

XVIII

У спальні, де графиня спить, лежить мавка на своїй постелі та не думає про сон.

Вона вслухується в тишу ночі.

Поважне, тихе, рівномірне тікання старезного годинника і ледве чутний, рівний віддих бабці ще збільшають почуття спокою, доброти й таємного благословення.

Мавка зачинила очі й мимо того бачить, як дивні, досі їй не знані гості сніжно-черешневоцвітним білим роєм падають на її молоденьку душу і світляно усміхаються до неї.

І вона теж усміхається до них, до дивних срібно-крилих пташенят, які перший раз у її житті беруть поволі у полон її істоту і до неї м'ярко, тепло і сердечно гомонять:

— Люди для творення добра! Твори добро з любові!

Підвела голову з подушок і сіла на постелі.

З темені, що м'ярко оповила все живе і мертве, виринає перед нею голова її старенького учителя, що вже давно вмер.

Дівчина наче тепер ще чує слова свого вчителя:

— Хочеш бути справжньою людиною і справжнього зазнати щастя — стань ангелом, добродієм народу, між котрим ти виросла й живеш.

Від тих слів, які учитель їй пригадував у різних виді і при кожній нагоді, спливала на її вразливе серце сила, що поволі перемінювала й перетворювала всю її істоту.

Дотепер вона собі усвідомила порожнечу й марність найближчого свого оточення. Вона переконалася, що всі оті графи, барони, шляхтичі і їхні всі прислужники — це не тільки люди без глибокого знання, не лиш визнавці безідейного вживання грубого, бездушного, звіриного життя, але й люті вороги народу, між котрим живуть.

Мавка думала, що неможлива спільна життєва дорога для українського народу і для його великопанських відступників.

Або мусив би загинути народ, або чужі галапаси на його живому тілі.

Вона вірила, що український народ не згине, навпаки, йому призначене велике завдання в історії майбутності.

Мавка бачила лише одну можливість рятунку і справжнього людського життя для аристократії: повернутися назад на лоно українського народу.

Йї було дивно, чому аристократія, замість вести провід у культурному й народному житті, ішла і йде все у хвості історії, себто винародовлюється під впливом завойовника в ім'я низьких матеріальних інтересів.

Так само ця аристократія навернеться назад до українського народу, але чи в ім'я високої народної й культурної ідеї?

Ні, з низької самолюбної жадоби мамони.

Ось чому вона не хоче бути членом такої великопанськості, бо вона прийшла до висновку, що східно-галицька аристократія, відірвана від народу та позбавлена через те всіх ідейних основ життя, нічим не різниться від бездушності та безвартості всіх малих людей, котрі міняють або продають своє народне й людське «я» в ім'я клича: «Де добре, там рідний край».

Ось тому вона недавно почала уважати себе українкою на превелике згіршення і сміх її найближчої рідні й сусідів.

Усі вони були певні, що українськість граф'янки — це лише її хвилева химера.

А коли розмовляли з нею теж по-українськи, то лиш на те, щоб пожартувати, насміятися й закрити з українського народу.

Та коли уже здавалося рідні граф'янки Воронської, що її «українська химера» триває задовго, почали бентежитись і відчувати несмак. А пан Гаевич почав побоюватись, щоб граф'янка не захотіла, борони боже, заспокоювати свої українські химери коштом величезного майна, котре, на жаль, стара графиня записала вже у цілості на неї.

У такому середовищі жила граф'янка Олена. Тому й не диво, що, за винятком своєї бабці, вона мусила ненавидіти своє оточення, котре для її поглядів, мало тільки іронічні усміхи нерозуміння, легковаження і погорди.

Вона чула, що це замало говорити по-українськи: треба своє навернення до українського народу засвідчити ділом.

Вона полюбила український народ. Одначе цей народ був для неї досі ідеєю, набутою з книжок і

власних міркувань, а не безпосередньою, наявною, живою дійсністю.

У неї, як у справжньої жіночої істоти, прокидалося несвідоме бажання виявити свою прихильність, симпатію й любов до українського народу, за допомогою та посередством одної, вибраної, духом їй спорідненої душі.

Адже кожний народ, як сума одиниць — це загальне, від дійсності відірване поняття, невловиме «щось».

Поява Куценка в палаті, його мужеськість, сила і краса, зробила на граф'янку відразу глибоке враження.

І ось вона тепер сидить сама в обіймах ночі, і всі її думки та почування обертаються довкола нього.

Вона повторює слова графині:

— Чи жартом ти це кажеш, чи поважно?..

Думає над тим, як їй відповісти.

* * *

Вона кладе на груди руку й усміхається... Невже від того усміху втікає ніч?.. Мавка споглядає у вікно. Із-за темної гори дерев у парку виринає повний місяць, заглядає крізь вікно й, усміхнений, вдоволений, цілує мрійним сяйвом мавку у чоло, в уста, у груди.

Мавка, наче ластівка, зривається з постелі і стає перед вікном.

Синя глибина її очей стрічається з блакитною безоднею небесного безкраю.

Вогонь її очей і безконечне світло мільйонів зір створюють нараз один огонь, що тоне в морі світла, і єдине світло, яке тоне в огняному морі.

І мавка простягає руки до зоряного неба і тремтливими устами з захопленням шепоче:

— Лісовику, я люблю тебе!

Зозуля на годиннику виспіває дванадцятую годину.

Мавка обернулась на постелі, уклякнула й почала молитися до матері божої, щоб одвернула всяке лихо й небезпеку від нього...

XIX

Куценкова сестра Маруся вбігла вся задихана до хати і з радістю, тривогою та здивуванням злеbedіла:

— Панна граф'янка йде до нас!

Ой, падоньку! Хата знов засмічена! Мамо, поміжій!

Метнулася сюди й туди і миттю віником підлогу замела.

А мати стерла лаву, хоч і була чиста, пригладила настільник на столі й поправила собі чіпець на голові.

Старий Куценко станув при столі і впер одчинені широко очі в двері. Микола глянув у вікно й закликав:

— Бричка... Коні, як ті змії... Йде!..

Граф'янка станула у дверях.

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки, гості до нас!

— Просимо, будь ласка, сідати...— сказав старий Куценко і, на знак пошани, стер на лаві мозолистою долонею чисте місце край стола та говорив, підкашлюючи:

— Прошу, пані... Вибачте нам наші прості хлопські вжитки...

Граф'янка сіла і хвилинку роздивлялася по хаті: між образами, що ішли рядком один біля другого від жердки над ліжком на двох стінах аж до мисника, побачила святого, який їй нагадував живцем її помершого учителя.

Усміхнулась та обізвалась до старого:

— Чи ви батько Івана Куценка?

— Прошу ясної панни, вибачте, так...

Мавка дивилася мовчки на його сиве волосся, на морщини його лиця і на його зігнуту постать, начеб хотіла довідатися, чи й скільки батько провинився проти свого сина.

— Сядьте, батьку, і скажіть мені, чому ви не хотіли, щоб ваш син Іван, покинувши гімназію, працював на господарстві?

Старий Куценко сів, обтер собі чоло й озвався голосом, що подобав на стогін:

— Прошу пані, я хотів, щоб він скінчив гімназію. А він мені каже: «Тату, я хочу бути вченим господарем».

Я міркую, що воно, прошу ясної панни, так мається, або вчений, або господар. Але одно і друге разом...

Мавка усміхнулась:

— А якби ваш Іван тепер вернув до вас на господарство?

— Прошу панни граф'янки, це неможливо. Куди він пустився, хай туди йде далі,— обізвався несподівано брат Івана, Микола.

Мавка здивувалася:

— Хто це говорить?

— Це мій Микола... старший брат Івана...

— Так, це ви все підбехтували батька на брата?

— Прошу ясної панни, я не підбехтував нікого. Батько старі й нездужають... Я тільки все їм помагав.

— Гарно ви батькові помагали, що витрутили брата з хати.

— Я?..— боронився Микола,— борони боже! Як Іван сьогодні є тим, чим є, то я тут ні при чім... Він сам собі винен... Чому він не хотів далі вчитися?

— А якби Іван хотів тепер далі вчитися?

Батько кивав безнадійно головою:

— Прошу панни, де йому тепер до науки! Ні господар, ні вчений з нього вже не буде. Запізно, прошу пані, запізно. Де-де-де?

— Ніколи не пізно на науку. Людина вчиться до самої смерті,— сказала мавка.

— Прошу ясної панни,— казав батько,— йому вже двадцять чотири роки. Це вже вік. Його колеги давно на посадах...

— Знаєте, батьку, ваш Іван такий талановитий, що страчені літа вже нажене. Але ви мені скажіть: коли ваш син Іван обіцяє вам, що докінчить науку, то який тоді обов'язок ви, як батько, будете мати супроти свого сина?

— Панночко,— відповів батько,— вибийте собі те з голови, щоб він мені обіцяв кінчити науку. Я не вірю, не вірю, прошу пані. Пропало. Ого!

Тут Іванова сестра Маруся, що стояла під печею та дивилася на мавку, як на ікону, почала голосно плакати й лебедіти:

— Отте все «не вірю й не вірю і не вірю!». Ви, тату з Миколою, таки напосілися вбити бідного Івана! Прошу ясновельможної панни, скільки я наплакалася через його кривду! Іван — то золото, не брат. Гарний, добрий, а душа — як сльоза! І тому він такий бідний, такий нещасливий! Хотів стати господарем, а тато: «Не вірю». Тепер хоче назад вернутися до науки, а тато: «Не вірю!» Таж наш Іван цілком чужий панні граф'янці, а проте вони, чужа особа, як ясний ангел,

мають милосердя над ним! А рідний батько й брат: не вірю та й не вірю!

Маруся закрила очі запаскою й далі плакала.

Батько вдарився в груди кулаком, як тараном.

— Доню, щоб ти знала, що таке я хотів сказати, заки ти почала плакати. Панно граф'янку, беру на свідка вас і всі святі образи у хаті й так кажу: коли мій син Іван обіцяє докінчити свою науку, то я втішуся ним, як той батько в євангелії блудним сином, і скажу йому: даю тобі, сину, все, чого тобі треба буде до науки — тільки вчися.

Всі зраділи, крім Миколи, якому лице потемніло.

Мавка глянула допитливо на Миколу й спитала:

— Що ж ви скажете на батькові слова?

Микола добував слова з себе, мов каміння з ями:

— Ну що ж?.. Як хоче, хай учиться... Хочуть тато помагати, то хай помагають...

По хвилі додав те, що для нього було найважливіше:

— Пішло в багно вже стільки соток, то хай піде ще й решта...

— Ніщо не пішло й не піде в багно,— обурилася Маруся й говорила: — Тату, я не хочу від вас ніякого запису, не вийду заміж і буду наймичкою, тільки прошу вас: за мою частку хай Іван учиться.

Тепер обізвалася мавка:

— Ваш Іван буде вчитися. Мені вдалося його намовити до цього. Так само він вам обіцяє докінчити науку. Це певне.

Батько усміхнувся і закликав до своєї жінки, що стояла весь час мовчки коло печі:

— Стара... не плач! Наш Іван ще вийде в люди!..

Мати обізвалася:

— Ох, коби-то дожити, щоб він мене висповідав, бодай на смерть...

Мавка звернулась до Миколи:

— Обіцяйте мені, що шануватимете відтепер Івана і найменшої кривди йому не зробите ні словом, ані ділом.

— Воно, прошу панни, так: як він мене не скривдить, то я його не скривджу... Чого би я мав його кривдити?

— Батьку,— сказала мавка,— я хочу, щоб у вашій хаті не було нарікання на Івана через кошти його науки. Для того я зроблю так: я позичу Іванові на

науку поки що тисячу корон, які він мені віддасть по скінченню шкіл.

Від мене Іван не прийме жодних грошей, а вам, батьку, не повірить, як ви тільки скажете, що будете його утримувати далі в школах. Для того я даю ті гроші на ваші руки, батьку, й ви самі передасте їх Іванові, так, якби це були ваші власні гроші, розумієте?

Батько витріщив очі:

— Прошу ясної панни граф'янки... Не розумію...

Микола сердився:

— Адже це ясне, як сонце... Ви берете гроші від панни граф'янки й маєте їх передати Іванові...

Мавка вийняла гроші, і, коли передавала їх батькові в руки, старий аж тоді зрозумів і закликав:

— Панночко! Борои боже! Що ні, то ні. За те, що ви Івана навернули до науки, я повинен заплатити вам...

Микола ще гірше розсердився, хоч його уста мовчали, але зате очі говорили: «Як дають — бери, старий дурню!»

Коли вкінці батько взяв гроші в руки, мавка просила його, щоб разом із Миколою пішов негайно до Івана, передав йому ці гроші, як свої і щоб ніхто йому ні в лісі, ані в хаті не сказав, відкіля ті гроші походять, а то пропала б дальша його наука.

Маруся плакала тепер з радісного зворушення, цілувала мавку в руки й називала її ангелом-хоронителем.

Так само мати прослезилася, одначе з тією різницею, що до її матірних сліз долучилося зворушення на вид високої суми грошей. Серед загальної радості й найкращих побажань мавка від'їхала додому. Одночасно старий Куценко з Миколою пустилися в дорогу до лісу.

XX

Батько й син ішли мовчки дорогою. Старий не бачив вже Івана два роки. Почувався до вини супроти сина і стидався. Хотів у когось порадитися, яке перше слово сказати Іванові. Глянув на Миколу, та пізнав одразу, що він йому нічого не порадить так, як не порадив досі.

Микола не бачив ані лісу, ані стежки, ні батька перед собою. У своїй розгарячкованій уяві він жадібно позирав на дивний рій, що червоनावими хмаринками літав йому перед очима, лопотів розкішно крилами, то знов нечутно кружляв йому довкола голови, дотикався його рук і, мов словами, заохочував його: «Лови нас! Ми будемо твої».

Батько і син входять мовчки в ліс. Крізь гущавину ліщини веде вузька стежка. Батько йде вперед, син за ним. Ліс завмер. Ні людини довкруги, ні пташини в гіллях.

— Тату...

Батько не оглядається і йде далі мовчки.

— Тату!.. Ви оглухли?..

Поволі батько обернувся.

— Ну?..

— Давати йому таку велику суму в руки... гм... Як міркуєте?.. Га?..

— А що ти міркуєш?..

— Дати це йому в руки — пропаде...

— Добра людина йому це позичила. Це його гроші, розумієш?

— Йому половину. Решта — наша. Га?

— А гріх перед богом і перед Іваном? А стид перед граф'янкою?.. Що?..

— І та наша половина буде його... Тільки не в його кишені, а в нашій... Розумієте?..

— Іван — не дитина. Що його, хай буде в нього.

— Ви, тату, на старість зійшли на дитячий розум...

— Так-так. Я здитинів, бо слухав тебе та випхав Івана з хати, а собі вчинив ганьбу. Я аж тепер це бачу.

— Тепер ви хочете спокутувати гріх і мене з хати випхати?..

— Хто зна, чи не було б це по правді?

— По правді? — заревів Микола, аж ліс загомонів.

Батько злякався й глянув позад себе.

— Коли Івана шануватимеш, то спокутуєш свою вину.

Знов ішли мовчки. Нараз батько почув за собою нагальний тріс.

Обернувся: Микола виломлює собі здоровий лісковий кий...

Перший раз у житті вхопив батька наглий, ледовий жах перед сином. Хотів крикнути, втікати.

Але в найближчій хвилині вернувся і приблизився до сина, що обчімував кий з гілок.

— Хочеш мене вбити?.. Вбий мене, бо я лайдак! Я змарнував Івана. Але як йому не передаш тих грошей, ось тут вони, на, маєш! Як їх Іванові не передаш, то я з гробу встану, до тебе прийду і смерть тобі зроблю!

Микола устроїв гроші, що впали на землю, батькові назад за пазуху:

— Тату! Що вам?

— Нащо ж ти це виламав?..

— На паличку.

— То ти не думав?

— Борони боже! Навіть хоч би й захотів — не міг так думати, бо, наприклад, я так собі шпикулював: половина Іванові, половина нам... Добре... Аж тут нараз як би живу побачив: десь на очі лізе та добра душа, та ясна панна, і всі лихі думки — мов у воду впали...

Оба ішли тепер мовчки й мали одну думку: як приступити, як заговорити до Івана?

Не видно сонця, як його заступлять хмари, а проте воно світить і гріє, життя творить і життя спасає.

Не видно мавки, бо вона захована за хмари дерев, за мурами палати, відмежована суспільною безоднею, що викопана між людьми.

А проте її краса, і доброта, й любов діє навіть на віддаль: створює з вовків ягнят, з чортів людей і гріх розтоплює, як віск на огні.

* * *

Батько й син прикуchnули в гущі малинових кущів. Батько клячить напереді, Микола за його плечима. Обидва дивляться на Івана.

Іван сидить при столику поміж деревами. На столику повно книжок. Він щось пише. Час від часу заглядає в книжку...

Батько сіпає Миколу.

— Сину, з нього будуть люди...

Микола сіпнув батька.

— Тату, обізвітьися вже до нього...

- Я стидаюся...
- Я теж...
- Як же обізватися?..
- Закличте: «Сину Іване...»
- Ні, може, буде краще: «Слава Ісусу Христу!..»
- Добре, тату... Ну!..
- Я боюся...
- Почекаймо трошки...

Іван перестав писати і глянув перед себе у гушавину.

- Бачить нас!..

Обидва прилягли до землі. Іван почав далі писати. Обидва підвелися знов. Батько крикнув з кушів придувленим тремтячим голосом:

- Слава Ісусу Христу...

Іван зірвався.

- Хто там?..

- Я... твій батько... і твій брат Микола...

Іван хвилину дивувався, потім відповів:

- Не маю ні батька, ні брата...

Батько й Микола піднялися так, щоб їх було видно. Батько нагло, голосно закликав, голосом, уриваним від хвилювання:

— Мій сину Іване, я тобі кривду зробив... Так само Микола... Ми приходимо до тебе... Прости нам.

- Ви плачете? Прошу сюди, до мене.

Батько пустився йти до Івана, а Іван до батька. Микола не мав сміливості і зівстав сам у кущах.

Іван посадив батька на лавку біля свого столика й дивився на нього так, як це було колись... за гімназійних часів.

— За ті два роки, як я вас не бачив, тату, ви посивіли, як голуб...

— Іване,— обізвався Микола з кушів,— це моя вина, що ти змарнував стільки літ... Я тебе кривдив... і тата намовляв до злого... Я хочу все направили... Прости мені, як можеш...

- Я все тобі прощаю. Ходи сюди — до нас.

Брати поцілувалися.

Тепер усі три сиділи поруч себе й розмовляли тепло, щиро.

— Я бачу, сину, що ти далі вчишся... Який би я, твій батько, був щасливий, якби ти, мій сину, мав охоту покінчити свої школи... Ще не запізно, ні. Бо як це

казала.. гм... як якийсь казав: «Людина вчиться до самої смерті...»

— Тату, я докінчу свою науку. Будьте певні.

Батько встав.

— Сину, це правда?..

— Правда, тату.

— Сину, як хочеш, аби я був певний, що ти продовжатимеш науку, то мусиш те прийняти, що тобі я зараз дам...

— Що це?..

— Це... значить, те, що тобі я зараз дам...

Це не зла річ. Дуже здасться до науки. Отже, приймеш?..

— Прийму.

Батько поклав на столик тисячу корон.

— Візьми ті гроші, сину.

— Ні, тату, я не хочу ваших грошей...

— Це, сину, не мої, а твої гроші...

— Що це значить?..

— Як я тобі даю гроші, то вони вже не мої, а твої... Мусиш їх прийняти, бо ти обіцяв, другий раз, для того, щоб я вірив, що ти далі вчишся, а по-третє, щоб ти мав книжки й на станцію у Львові...

З великим трудом батько і брат спонукали Івана взяти гроші. Через хвилину всі три мандрували додому.

XXI

Після короткого побуту й гостини в рідній хаті Іван сказав, що мусить вертатися до лісу, де буде весь день вчитися, а додому приходитиме на ніч.

Він мусить використати кожную хвилину, щоб надігнати страчені літа.

Тепер навіть Маруся, що сьогодні не хотіла пустити брата в ліс, зрозуміла його поспіх. Однак ніхто з рідні не догадався, що причиною короткого побуту Івана в хаті не був так дуже втрачений час науки, як головно страх Івана не спізнити стрічі з мавкою. Про це Іван нічого не сказав рідні, так само, як вона не згадала йому, що сьогодні панна з двора була тут.

Уже сонце було з полудня, як він вийшов з хати. Не йшов, а біг до лісу, хоча знав, що ще час.

Зупинився на хвилинку і вдихнув грудьми розкішні пахощі, що їх видихували сосни, пражені гарячим сонцем.

— Ще недавно уважав я щастям роздобути дрібочку поживи й не трястися з холоду вночі.

А тепер?.. Маєш, Іване, батька, брата, маєш назад утрачену віру в життя, маєш навіть мамону в кишені, ну?

Біля своєї хатки в лісі Іван сидить при столику й читає Гомерову «Одіссею».

Радіє, як багато розуміє з грецького оригіналу. Незнані звороти та форми у граматиці знаходить і у словнику та їх випишує. Набирає переконання, що сам собі дасть раду з усією наукою. Нова радість, новий промінь щастя, що ним переповнена його душа. Читає пісню про богиню Іно, вона потопаючому Одісееві дає хустину та велить йому перев'язати нею груди. Коли він це зробить, то розбурхані хвилі моря викинуть його здоровим на беріг.

Іван читає про Іно, а думає про мавку.

В тій самій пісні богиня-мавка Каліпсо обіцяє Одісееві вічну молодість, красу й безсмертність, коли він лишиться у неї та їй чоловіком буде.

Іван читає про Каліпсо, а думає про мавку:

— Вона мені дала красу душі, мету життя.

Вона дала мені все те, чого Каліпсо не була у силі дати Одісееві,— щастя.

Я чую: моя любов і щастя, збудоване любов'ю — будуть вічні, безсмертні.

І ті безмежні скарги дала мені мавка несвідомо й цілком безкорисно. О, богине Каліпсо, ти — марна тінь у порівнянні з моєю мавкою.

* * *

Мавка станула в гущавині не у своїм віконці зелені, а трошки далі, позаду і крізь мереживо гілок і листя, пещеного і цілованого сяйвом сонця, дивиться хвилину на Івана.

Вона хоче вчитати з його обличчя, що його душа насамоті говорить?..

Чи він тужить за нею?.. Вона до вчора ще не знала туги. Ах, яка це дивна сила! Найсолодша і — гірка. Всемогутня і — безсильна. І небо, і земля в ній об'єдналися.

Земля, бо туга молоденьку голову додолу хилить.
Небо, бо туга серце й душу підіймає на свої роз-
мрійні крила і несе їх ген... настрічу чародійним
і незнаним райським радощам.

* * *

Здається мавці, що він думає про неї. Ось тепер
він дивиться у лісове віконце...

— Ах, він мене побачить!..

Я ще не хочу...

Тепер його лице — отверта книга.

Іван пронизує гущу листочків, гілок...

Мавка хоче засміятися...

Затулює собі уста і очі, з-поміж пальців дивиться
на нього й шепче, усміхаючись:

— Його очі понад нею шлються у зелено-темну,
сонцем зачаровану, дрімучу далечінь... Тінь основує
його обличчя... Він за мною тужить... Ах! Він кохає
мене! Мій лісовику! Не шукай мене в безкраю... межі
зорями... Я — твоя зоря, що з неба впала...

* * *

Мавка хоче вже знак дати, що вона прийшла. Аж
бачить: його очі відвертаються від далечі... промай-
нули над лісовим віконцем і поклалися на книжку.

Мавка думає: я цікава, чи довго тепер ти дивитися
будеш у книжку?..

Ледве це подумала, а вже Іван підвів знов очі
з книжки й дивиться в те місце, де вона стоїть...

— Я так і думала...— радіє мавка й шепче: — Ах,
який він гарний!

Передуховлене терпіння, думка й туга на його об-
личчі. Туга за мною?.. Так.

У приступі захоплення й великої дитячої сердеч-
ності і щирості мавка кличе в думці:

«Мій лісовику! Я знаю: ти мене кохаєш. Але ти
мене не поцілуєш... Ти мене боїшся...

Лісовику! Що з нами буде?..»

Нараз мавка поневолі промовила.

— Прошу, благаю тебе: обізвися, скажи мені, де
ти?..

Коли Іван почув лелійний голос мавки, зірвався миттю й вигукнувся:

— Тут я.

Його обличчя, очі, вся його істота засяяла невимовним щастям.

Він кинувся в гущавину, поцілував у руку мавку та прохав її, щоби вона ішла за ним.

— Чому я маю йти за вами?..— засміялась мавка.

— Бо ви тепер у нетрах лісу, де я господар.

— Ведіть мене. Подайте руку.

Іван узяв дрібненьку ручку мавки у свою кріпку долоню, розгортав гілки й вів мавку за собою й уважав, щоб де яка галузка не вдарила її в обличчя!..

Чуючи її гарячу ніжну руку у своїй руці та дивлячися, як вона весела, втішена, усміхнена, надземно гарна йде за ним, немов дитина, він потопав душею у розкішній гущі щастя на землі.

Ті непривітні кущі тепер для нього стали наймилішими приятелями.

Він жалів, що ті кущі скінчаться незабаром.

З ручкою цієї дівчини-весни в своїй руці хотів би він іти так, разом з нею, крізь колючу життєву гущавину — в безкрай, у вічність.

Мавка відчувала, що з його руки, очей, з його опаленого обличчя і з його дбайливості та ніжності супроти неї ллється чимраз більше у її усе ество якась не знана їй досі солодка, млісно-чарівна, могутня сила.

І, заворожена таємною й розкішною цією силою, вона у сумерках підсвідомості відкриває щось далеке, любе з давніх ще дитячих літ. Пестощі своєї матері, що вмерла, коли вона ще була маленька.

Мавка йде поволі за Іваном, дивиться на нього з усміхом сердечної задуми і хоче йому сказати:

— Лісовику, якби ти знав, який ти дорогий мені!..

Сама собі дивується, чому вона не чує сили голосно йому сказати це.

«Невже я теж його боюся?

О, ні. Хоч він такий безрадний був і непорадний досі у житті, проте мені здається, що біля нього так мені безпечно, мило, люблю, рідно...

Від нього спливає на мене ніжність моєї матері, повага мого батька».

Мавка усміхнулась радісно й закликала:

— Лісовику, ви мені сказали, що я ваша недосяжна, невловима мрія. Правда? Так?..

— Свята правда, так.

— Для чого ж ви мене ведете зловлену за руку?..

— Хочете, щоб я пустив?..

— О, ні, тримайте. Маєте другу.

Обоє засміялися, немов щасливі діти.

Вийшли із гущавини.

Мавка глянула на столик, на книжки на нім, на лавку і закликала:

— Ви тут розгосподарились, лісовику?

— Я покажу вам ще щось більше, мавко.

— Що таке?

— Прошу за мною.

Мавка взяла його знов за руку обома маленькими своїми ручками і з ним увійшла в ліс, який був власністю громади.

Свіжі молоденькі сосонки, що розпустили буйно гілля на долині, одяглися в запашне одіння соковитої густої зелені й, мов незлічимий рій дівчат, невинно та покійно задивилися в гарячу синяву небес.

Іван вийняв з очерету кладку та поклав її через потік, опісля перевів по ній за руку мавку на той бік.

Із гущі острівця ледве виринала невеличка хата.

Мавка не могла надивуватися, як оглядала хату.

Обійшла її довкола, заглядала у віконце, а найбільше дивував її дашок тієї хати, що подібний був до розкуйовдженої голови, обложеної листям, гіллям, тринням з дерева й терміттям.

— А де комин? — засміялася мавка.

— Не треба, літо... — скромно відказав Іван.

— Це так, як у казці... Я люблю казки.

— Лише з маленькою різницею... — сказав Іван.

— З якою?

— Хатка в казці стоїть звичайно на курячій нозі... а моя — на твердих підвалинах...

— А що сильніше? Тверді основи дійсності чи куряча нога у казці? — запитала мавка, обкидаючи Івана сяйвом своїх очей.

Іван глянув на мавку й зауважив, як легенькі хмарки

рум'янців перебігають по її обличчю, а її груди підносяться, хвилюють. По хвилині відповів:

— Тверді основи дійсності є куди слабші, ніж куряча нога у казці...

— Чому? — спитала мавка.

— Тому, що кожную хату, хоч з якими підвалинами, знищить зуб часу чи людська злоба, але хатина з казки вічно житиме у людській уяві.

— В нас обоїх одна думка...

Стиснула обома руками його руку та дивилася на нього вдячно, пристрасно, любовно.

Була така гарна, що Іван почув тепер одне бажання: поцілувати її мудрі, чародійні очі й зараз же умерти.

Однак він міг тільки мріяти про те.

Адже вона — його мрія, привид, невловимий гомін...

А мавка вже піднесла праву руку, щоб закинути Іванові на шию та поцілувати його кріпко, міцно, в самі уста.

Вже зробила крок, аби кинутись йому на шию, але затрималась.

— Любий мій лісовику, а яка всередині ваша хатка?..

Мавка зацікавилася у хатині всіма предметами, що їх там найшла.

Не було їх багато.

Крісло власного Іванового виробу, березовий віник у куті; на колодці при стіні тарілка, вилки, ніж і невеликий горщик; напроти віконця при стіні тапчан із постіллям та подушкою, що біліла привітно серед небілених стін.

На стіні висіли три образки: Гомер, Хмельницький і Шевченко.

Біля ліжка зайняла місце отверта скриня, а в ній було повно книжок.

У куті, напроти вікна, стояла скринька, на колодку замкнена. Біля подушки при тапчані на збитих дощинках куляла свічка, обкапана з одного боку, а біля неї лежала коробка з сірниками. На стіні теж висів німецький, старий, маятниковий годинник з заржавілими колодками і спокійно тикав у меланхолійній тиші хатки.

Найціннішим предметом у хаті був гарний дар від когось, котрий не забуває навіть найбідніших: світ-

лотінно вимержений килим, який пополудневе сонце простелило на підлозі крізь вікно.

Мавка довго переглядала книжки й дивувалась, як дитина.

Ця вбога хатка і її ще бідніша обстановка прокидали в серці мавки радісні і сумовиті почування.

Це була для неї хатка із не знаного їй світу, про котрий вона читала тільки у книжках.

Перше всього їй здавалося, що тут іздалеку від гамору життя людина може думати глибоко й може видумати щось велике.

Глянула на колодку під стіною.

— То це усе ваше кухонне знаряддя?..

— Так.

— А хто ж вам, лісовику, їсти варить?..

Іван усміхнувся:

— Кухар...

— Як це?.. Ви маєте кухаря?

— От так: я — лісовик, а мій кухар — Іван Куценко...

Мавка припала до нього, й обома лелійними пелюстками своїх рук узяла його за рамена, і хвилинку обсипала його жаром своїх очей.

Іван, упоєний чарами її краси, нагло запалав жагучим бажанням раз, єдиний раз поцілувати ці її маленькі, мудрі, вишневі, чарівні уста...

Мавка сіла на крісло.

— Мавочко, моя весняна мріє, скажіть мені, будь ласка, що діється у вашім серденьку?..

— Колись скажу...

Іван хвилинку думав, опісля розказав мавці про гостину батька й брата в нього тут у лісі.

Мавка слухала з найбільшим зацікавленням і тішилася, як пізнала, що він не знає про її гостину в його батька.

Іван вийняв тисячу корон і став просити мавку, щоб вона ті гроші переховувала в себе.

Мавка не хотіла, щоб Іван жив далі в лісі, бо це може стати дійсно небезпечно, й не хотіла брати гроші в переховок.

Аж коли Іван розказав всю історію з управителем, вона злякалася і взяла гроші від Івана.

— Чому ж ви мені того зараз не сказали? Я його нагнала вже зі служби.

Іван сказав:

— Це майже божевільна людина, здібна до найбільших злочинів. Це він учора так реготався у пшениці, як побачив нас обох разом.

— Так? Невже це справді він був?..

— Люди витягнули його з пшениці і гнали його селом, а він не хотів признатися, що він управитель... Аж коли йому загрозили, що його сплять, він признався, і тоді село серед насміху й побоїв загнало його додому.

Мавка дивувалася і повторювала:

— То він сміявся з нас?.. Ох, здається, не було би гріху, якби люди були його вбили.

XXIII

Коли виходили з хатини, мавка позирала на Івана з гарячим почуттям і добротою.

«Тепер, лісовику, коли ви двічі збереглись від смерті, ви мені подвійно дорогі».

Сіла при столику.

Іван узяв руку мавки у свої обі долоні:

— Вам, мавко, я завдячую не лиш моє тілесне, але — і це головне — моє душевне й духовне життя. Ваша велика любов до народу та до всього, що просто, вбоге, але добре і шляхетне, творить чуда.

От мені, наприклад, так здається:

Хоч од почину світів минули мільйони літ, то де любов завітне, там є перший день світотворіння.

Обоє хотіли тепер не сказати й не признатися, а голосно крикнути, щоб ліс і сине небо і земля почули:

— Я кохаю тебе!

Мовчки слухали кування зозулі.

Мавці здавалось, що саме любовне слово — заслабе, замарне у порівнянні з незбагнутою силою, яка народжується у душі, щоб кинути її настрічу другій, спорідненій істоті.

Тепер вона й без слів вже знає, що Іван її кохає, а вона його.

Однак як перейти межу, яка не дозволяє ні йому, ні їй свobodно, щиро, якнайсердечніше і без соромливості й без остраху собі взаємно впасти в обійми.

«Ти задумуєш небезпечну гру з огнем...»

Усміхнулась і сказала в думці:

«Бабусю, вибач, але я говоритиму так само, як ти, коли постаріюся, як ти, моя кохана».

Вона нагло встала і взяла торбинку в руки.

— Мій любий лісовику, — засміялась, — я вже мушу йти додому...

Іван злякався:

— Але ж, моя весно! Сонце ще високо...

Мавка зауважила, як Іван поблід і затремтів.

— Ні, ні, я жартую... Знаєте, лісовику, забавмося в хованку. Добре?

— Прошу, дуже радо.

— Ви лишіться тут і ждїть, аж я з гушавини дам знак. Тоді мене шукайте.— Скинула капелюх.

— Дайте його до хатини.

Коли Іван ішов з її капелюхом до хатки, мавка простягла до нього руку і з розкішним усміхом закликала:

— До побачення.

Як Іван з хатини вийшов, не побачив мавки і не знав, куди вона ділася.

Він сів при столику і ждав її знаку й не міг діждатися.

Почав уже бентежитися.

Нараз почув м'який, хрустально-дзвінкий голос мавки:

— Довго тебе тут я жду, вже прийди, моє серце, ось тут я.

Розкішно-млісна хвиля вдарила йому на груди. Мов промінь сонця до зорі, так він до неї біг.

— Я крилами усіх орлів лечу до тебе!

Моя весняна мріє, де ти?

— Тут я!..— загомонів до нього ніжно ліс.

Іван продерся з трудом крізь гушавину й, коли побачив мавку, остовпів з великого зачудування.

Під шатром густого гілля, перетиканого жмутами палкого світла сонця, окутана буйною зеленню, вона, неначе райська пташка у маленькій клітці, сіла на сосну, котру звалила буря, та пронизувала Івана навздогін зі сонцем чародійно приманливим сяйвом своїх розсміяних очей.

Із хвиль її русявого волосся сяяв золотий діадем серед синіх і світляно-білих квітів, що сплелися разом з папороттю. Сонце наче зацікавилось, що за дивно чарівна істота тут з'явилася.

Кинуло проміння на квітки, і діадем, і запашне волосся дівчини та утворило веселкове, мрійне сяйво довкруги цієї чародійно-гарної голівки.

Таємно-примарним серпанком, мережаним з світла й тіні, дух природи оповив їй груди й голі, круглі, наче вирізьблені з мармуру, рамена.

Поклав їй на уста, на очі, на обличчя й на цілу її дівочу стать таку незбагнuto-могутню силу чару й примани, що, здається, та світляна візія краси сюди прилинула з якоїсь вимріяної, вирійної країни, кращої від нашої убогої землі.

Іван, тримаючи розгорнуті гілки руками, споглядав на мавку, оп'янілий і осліплений, утоплений у морі світла і краси.

— Сідайте коло мене,— кликнула мавка.

Сідаючи, Іван сказав:

— Якби тут лежав мрець, то він підняв би голову та відчинив би очі, щоби подивитися на вас.

— А ви, любий лісовику, хочете на мене подивитися і... вмерти, правда, ха-ха-ха! — сміялася мавка і взяла за руку Івана.

Збентежений, Іван сміявся теж, опісля відповів:

— Я чую, що без вас я дійсно вму, моя весняна мріє.

— Для того я вас не покину.

Іван припав мавці до ніг і цілував їх.

— Не робіть того... це рабство, я того не люблю!

Іван зірвався скоро на ноги і сказав:

— Я хочу бути вічним рабом моєї мавки.

— Ні, лісовику. Але що це?

Вам із кишені випала на землю книжка і картка.

Мавка скочила з сосни й підняла картку.

— Мавко, мавочко, не вільно вам читати того...
Прошу це мені звернути...

Він легенько вирвав картку з її рук.

— Любий мій лісовику... Прошу мені показати оту картку. Я хочу її прочитати якраз тому, що не вільно...

Схвильований, Іван то блід, то червонів, так не хотів ту картку показати мавці...

Аж як мавка загрозила, що нагнівається, Іван подав їй той листок.

Вона глянула на картку і спитала скоро:

— Це ви писали?..

— Я.

— Наголовок «Ти і я». Хто це «Ти»?..

— Ви, мавко.

— Ах, поезія. Я страшенно цікава...

Прощу сісти близько мене, а я буду голосно читати.

Іван сів і мавку взяв за ліву руку, правою вона тримала картку і читала:

ТИ І Я.

Вночі у сні, у чорній тишині
Явилася мені богами дана,
Вона світляна мрія навесні,
У снах життя даремно, здавна ждана.

Прийшла, стаєш, і хилишся, й береш
Ти голову мою в обійм сердечний
І на мої уста розмірно ти кладеш
Цілунок тихий, ніжний, безконечний.

Здригаюся та прокидаюся,
Тебе, о доле, серцем пориваю,
Промінням наглим розгоряюся
І тону німо в розкошах без краю —

Смієшся ти, і плачеш, і тремтиш,
І стрибнула, і линеш ген... од мене.
Вернулася, знов горнешся, пестиш,
Гориш, цілуєш... Ох, дитя шалене!

П'янію я і тлію, млію я
В огні святім пожару — почування,
Оце надземну мавку-мрію я
Держу в обіймах райського єднання!

* * *

Десь океан, одвічний великан,
Колись роздер надвое крапельину
І на безмежний синій водний лан
У безвість кинув кожну половину.

Краплини ті, в безкрай закинуті
По мільйонах літ шукання й муки,
Зустрінулися знов у всебутті:
Іх вічна туга блисла сяйвом злуки.

Це я і ти. В мандрівці у світі
Ми, зблукані дві душі-половини,
Дійшли до споконвічної мети:
Злилися нині у єство єдине.

Без тебе я, о ти, весно моя,
Лиш атом був у мряках животіння,
З тобою я став світлом, що сія —
Промінням життя на все творіння.

Лиш ти одна сколихуєш до дна
В моїм естві глибини всі незнані.
Жемчужиться твій сміх, як сон-піна
На вічності блакитнім океані.

В душі твоїй і в постаті усій
Я бачу блиск небесної поеми.
Чар слів, очей, обійм огнений твій —
О книжники! Набик усі системи!

Вогонь чуття — ось джерело життя,
Ума всі сили — жебраки голодні.
Чуттям я змірив безмір всебуття,
Та перейшов його верхи й безодні

З тобою я, о мавко ти моя,
У собі чую кликання могутнє:
Із моря мого «я» встає зоря
Й веде мене в минуле і в майбутнє.

Веде на мить у сумерк тисячліть,
У темний праліс бою за ісіння
І шле мене в майбутності блакить,
У ясний світ нового покоління.

В огні палкім... де нагло ми?.. Де дім?..
Де темна ніч і сонний спокій лежі?
Пливе по океані зорянім...
Завішені на вічності розмежжі.

Блакитний шлях по безконечностях...
Ти тулишся усім еством до мене,
Тебе пройма якийсь таємний страх,
І слово мовиш, пристрастю натхнене:

— Боюся я... тремчу... згублюся я...
Тебе утрачу й розпливуся млою...
Вгорни та заслони мене, хай я
Не бачу прірви ген... там... під собою.

Аж ось тепер шлях нам огонь роздер
І зорі стелять нам вінець весільний.
Грім грає нам могутню пісню сфер
І світ паде у вир чуття похмільний.

— Цілуй мене, ах, зацілуй мене,
Одно єство ми, божество обнови.
Хай буря світ лукавості здмухне —
Ми створим світ із нашої любові.

* * *

Ген сонце йде... Я буджусь... Де ти?.. Де?..
Я сам... Я все був сам. Мені так сумно.
Сіріє ніч, і сірий день веде —
Ох, чом, життя, смієшся з мене глумно?..

Як тільки мавка прочитала цю поезію, її всі почування вибухли стихійно.

Мерщій зложила картку, сховала її у викрій на розхвильованих бурхливих грудях, обома руками обняла за шию Івана і гаряче, жагуче, шалено своїми устами впилася в його уста.

Іван, заскочений, скам'янів.

Спершу він тільки чув, що крізь його уста якимось могутнє, нагле, млісно-чародійне море оп'янілого, жагучого, солодкого вогню йому вливається в душу, в серце, мозок, розливається на лїс, на землю і на небо, на всесвіт.

А він, як іскра в безконечному пожарі, затратив свідомість, хто він, де він, що з ним.

XXIV

Нараз він чує, як біля його серця чиесь серце стукотить.

Одчиняє очі...

Немає нікого...

Очеретним шелестом іде питання з його уст:

— Мавко, де ти?..

Іван кладе руку на чоло і на хвилику дивиться глибоко в себе, в застигаючий огнений вир на дні душі.

Поволі оглядається довкола себе. На землі коло нього торбинка... Він підносить її. Сонно-глухо йде від нього в лїс питання:

— Мавко, де ти?..

Мовчки, німо дивляться на нього стіни зелені, закам'янілі струї сонця серед гілля, синява небес...

Нараз Іванові здається, що маленький, райський цей куток у гущї лісу — це труна.

Світ, вистелений мохом і травою, стовбурами зелені підпертий, небом нагорі накритий — це могила.

А в цій могилі, у труні лиш він один — і ця торбинка... Пам'ятка по ній...

— О ні, не це пам'ятка...

— Її уста я чую на моїх устах... Чую серцем биття серця в її грудях... Вона тут... Чому ж я не бачу її?.. Вона сховалася від мене... Моя мавка — моя мрія — пустійка... жартунка, пустунка...

Він миттю зірвався й почав її кликати:

— Мавко, обізвися!

Вся його душа в ухо входить. Тихо.

— Мавко, моя весно, мое щастя, обізвися!

Прикладає руки до вух. Мовчання.

— Мавко, моя світляна мріє, де ти?..

Холодними кліщами тиша всовгується в душу.

Іван кличе, прохає, питає:

— Мавко, любя, ти сховалася?.. Жартуєш?.. Правда?..

Обізвися, прошу тебе!

Мені за тебе лячно, страшно...

І знов не чує відповіді. Івана охоплює жах. Він кидається в гущу, розглядається довкола, обшукує кущі, вільшину, папороть.

Ніде немає мавки.

Нараз йому здається, що вона до нього відгукнеться на слова старої пісні.

Він станув, оглядається кругом і просить:

— Люба, кохана моя, доле і світло мое ти.

Прошу, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?..

Оперся на сосну, щоб не впасти, коли слухає і чує, як гримить стомолотами його серце...

— Тепер... тепер вона відгукнеться...

Сота частина хвилинки — як вічність...

А з вічності ледве чутний шум іде від верховіття лісу...

Він до столика біжить.

Книжки лежать і спокійно ждуть... Скочив блискавкою в хатку.

Її капелюх у хатці... У дверях хатки кличе, болем битий:

— Мавко, благаю тебе, обізвися, скажи мені, де ти?..

Надаремне.

— Не чую вже ні голосу, ні гомону її...

Іван біжить у напрямку зеленого віконця гуші, звідки мавка вперше показалася йому, перед ним стає та блудними очима дивиться і дивиться...

Тре чоло руками, а з його грудей, немов стогін умираючого, продирається одчайний шепіт:

— Її лице... і усміх... і розмова... поцілунок — це тільки сон моєї божевільної уяви...

Все те був порожній... марний... пустий гомін...

Облапує руками зламані гілки в віконці.

— Це дійсність... Це ж вона зробила...

А може, не вона?..

Миттю скочив у свою хатинку.

З розкішшю і з жахом дивиться на капелюх.

— Відкіля він тут узявся?..

Це привид... Бере його до рук. Притулює уста до нього.

— Це дійсність...

Як же погодити цю дійсність і цей сон?..

Од такого сну і від такої дійсності людина мусить збожеволіти.

— Ах, небо, земле, доле,— я божевільний!

Щоб втікти від себе і зловити і спасти останню думку, Іван кидається крізь віконце у гущавину, розхиляє, розриває, перескакує зелену повінь кругом себе, як бурун малі хвилі моря, і вискакує на битий шлях у лісі.

Не видно нікого. Біжить, біжить, як вітер. Он там дорога скручується. Цей скрут — його надія або смерть. Стає на скруті.

В самітнім лісі там — далеко перед ним на шляху... хто це?

Ах, радості! вона! Він біжить, як буря. Легкий гомін його кроків ліс передає комусь. Хтось оглядається, стає. Він уже лиш десять кроків перед нею. П'яний радіщами Іван кличе:

— Мавко, моя доле, чом?..

— Стійте! — каже мавка, — не зближуйтеся до мене...

Іванові коліна затремтіли.

— Сон... гомін...

Чує голос:

— Вертайтеся назад! Не стійте тут!

Він слухає — оніміль, зледеніль...

— Чому ж так дивитесь? Вертайтеся назад!

Він хоче обізватися, її спитати, їй до колін припасти, розказати їй свій біль, свою тяженну муку.

Однак його уста таємна сила мов замурувала. Він обертається і йде назад.

Несе страшну, безкраю пустку в грудях. А з тієї пустки щось виповзує понуро та виблимує ледяно, ніби гострий, сталевий, закривлений кінець коси несамоовитого косаря... Якась ледяна голка вверчується в душу Івана й будить думку:

«Оце дійсність...»

Щось силує його пристанути. Він обертається. Вона стоїть. Ах, чому вона стоїть?..

Він ховається в кущах і здалеку на мавку дивиться і дивиться...

Біля нього старезна сосна.

З неї сторчить кінчастий, гострий сук.

У тисячній частці хвильки оглянув сук і в тисячній частинці хвильки виніс непохитне рішення: — Коли вона рушиться з місця... лиш маленький зробить крок у напрямку до свого дому, — він зірветься, від сосни відступить, розженеться й з усієї сили в голову собі вгатить цей твердий, кінчастий, гострий сук... кінець...

* * *

— Чому вона не йде?.. В один, у другий бік? Туди, де смерть або життя — для мене?.. Для мене?.. Життя?.. Ха-ха-ха!..

Здовж пня сосни нараз Іван обсунувся додолу.

Вся кров ударила йому на груди. Він дивиться... і очі тре... не вірить...

— О, ясні сили!.. Що це?.. Вона назад іде у ліс!.. Назад іде у ліс! Вона до мене йде!.. До мене йде!..

Він хоче вибігти з гушавини назустріч мавці. Одначе друга думка верх бере. Він боїться показатись їй. Боїться голосу, що говорив так різко.

Як вона його тут нагляне, може, стане і до нього вже не прийде?..

Хай триває якнайдовше та світляна і солодка, веселкова злуда й віра, що вона до нього йде... вертається до нього...

Як тихенько тіні ночі стеляться на трави, зелень, на верхів'я лісу, так Іван без гомону і шелесту біжить гушавиною.

Прибігає до стола при хаті.

Сідає при столі і застигає, дивлячись у зачинене віконце листя.

Тільки його очі, у котрих тепер уся його душа живе, блистять і мерехтять промінням і вогнем.

А човенце, що серцем зветься, кидається дико в грудах серед бурі пристрасного очікування і надії.

Хоч Іван, тримаючи в обіймах мавку, почував себе єством богам рівним, то проте в найближчій хвилині здавалося йому, що ця казкова, вимріяна височінь, на котрій він опинився, нагло завалиться і він разом із мавкою-граф'янкою впаде в якесь безвихідне провалля.

Іван не міг обігнатися від думки, що занадто широка життєва яруга поміж нею й ним. Занадто слабкий, неприродний, павутинно-тонкий міст, котрий звела химерна доля понад цю яругу. Отже, що почати? Чи усе забути та віддатися спокійно і бездумно радощам кохання з мавкою?

Чи байдуже ждати, аж цей височенний міст одного дня неждано розвалиться й западеться?

Іванові було байдуже донедавна, що в найближчій хвилині станеться з ним.

Та тепер його душа, осяяна любов'ю мавки, до непізнання змінилася. В ній зродилося палюче, пристрасне бажання для мавки жити, а як ні, за мавку вмерти. Але і в одному, і в другому випадку уважав себе Іван негідним мавки.

Адже її любов до нього — це для нього разом: небо й сонце, мрія і весна, це рай, котрого й найбуйніші книги змалювать не в силі. Це безконечне щастя, про котре святе письмо говорить, що його не бачило ще досі око, ні не чуло вухо.

Що ж він, Іван, дасть у заміну мавці за її любов до нього?..

Хвилинами здавалося Іванові, що буде добре, як її любов до нього стане лиш недовгою химерою аристократки.

Або буде добре, як він хоч би й завтра утече в світ за очі, щоби не дожити того дня, коли вона до нього скаже:

— Ти мені вже набрид...

Така його утеча в світ, йому дала б оце одне добро, що він від неї не почув би тих страшних, убивчих слів...

А найважливіше: світ не видавався би йому такий страшенно чорний, бо він скитався би по нім із полум'ям мавки — мрії у своїй душі...

Однаке зараз же Іван лякався отаких думок.

«Від неї утікати? Ні! Ніколи! А як вона сама мене відкине?.. Що ж тоді?»

На другий день після першого цілунку мавка запитала Івана в лісі:

— Чого так посумнів?..

— Важко знести тягар горя, та ще важче подвигнути безмір щастя.

Мавка пригорнулась до Івана й обняла його за шию. З того моменту вони почали собі «тикати».

— Твій вірш про дівчину-гомін і вірш «Ти і я», за який я тебе поцілувала, свідчать про твій великий поетичний талант. Я горда за твій талант і хочу стати твоєю музою, щоб ти міг написати геніальний твір.

Іван закликав одушевлено:

— Моя душе, моя музо, ти дійсно будиш у мені талант, про який мені не снилося ніколи. Та мене у землю втоптує ота жахлива дійсність, що коли ти, під суспільним оглядом, є небом, що на землю впало, то я собі ніщо, ледащо. З надмірної любові до тебе, прошу тебе: позволь мені приготувити несподіванку для тебе і з тією метою поїхати завтра до Львова...

— Невже ти мені не скажеш, яка це несподіванка?..

— Яка ж би то була несподіванка?

XXV

Щойно після двотижневого побуту у Львові Іван вернувся до своєї хатки в лісі. Було це пополудні. Мавка вже сиділа біля хатки, виглядаючи його. Коли побачила Івана, радісно стрибнула й побігла до нього, мов ласичка.

Нагло зупинилася й закликала:

— Лісовику, що це?.. Черний елегантний стрій, лискучий ковнірець... шовкова краватка-метелик... Ти виглядаєш, наче принц із казки, і як натхнений поет. А проте я гніваюся на тебе.

Невже ти мусив задля цієї несподіванки для мене кинути мене аж на два тижні?..

Іван усміхнувся:

— Ні, моя музо, не це несподіванка. Признаюся: мені забракло фантазії. Тому вибач мені, що я не був у силі на що інше здобутися, лиш на оці книжки.

Тут Іван передав мавці гарно оправлені томи Шевченкового «Кобзаря» і дуже гарне видання Шекспіра.

— Це для мене дуже мила річ, але і вона не в силі виправдати твого аж двотижневого перебування у місті. Іване, я на тебе дуже гніваюся...

Іван усміхнувся загадково і сказав:

— І досі є за що... Однак тепер... Прошу прочитати оцей документ.

Мавка скоро взяла документ у руки та читала: «Свідectво зрілості.

Іван Куценко, вік 24 роки, здав гімназійний іспит з відзначенням».

З рук мавки упав документ на землю. Мавка глипнула на Івана зчудованими очима, опісля підняла папір й сховала у викрій на грудях.

Пригорнулася до нього, обняла за шию й, дивлячись йому сердечно-ніжно в очі, клопітливо обізвалася:

— Іванчику, скажи мені... як виглядає поцілунок з відзначенням?

— Не знаю,— сміявся Іван.

— В такому випадку, як це ти матуру здав з відзначенням?..— жартувала мавка.— Взагалі розкажи мені з самого початку, як тебе допустили до матури?

Іван коротко розказав:

— Знаєш, моя музо, я їхав до Львова з почуванням людини, котра, як це кажуть, поривається з мотикою на сонце.

Я ніколи не був би зважився навіть думати про щось подібне, але причина, чому я впав на таку думку й виконав її, не залежала від мене, лиш знаходиться поза мною.

— Де ж ця причина? — цікавилася мавка.

Іван усміхнувся:

— Вона тут... Називається втілена краса, доброта і мудрість: моя весна-мавка.

Мавка засміялася.

— Коли директор гімназії мене побачив, зараз мене пізнав і дуже зрадив, як довідався, що я хочу сісти до матури.

Якраз на другий день мав розпочатися письмовий іспит зрілості. І хоч я не мав усіх документів, він до-

пустив мене до іспиту. Дванадцять днів пізніше я сів до усної матури.

Велике вражіння зробила моя відповідь при іспиті з української літератури на питання: «Що це таке поезія?»

Я хотів відповісти шаблоново, як воно стоїть у шкільних підручниках.

Але в тій хвилині явився переді мною твій образ. Твої очі усміхалися до мене, а твоє золоте волосся чародійно-творчими проміннями ввійшло у мою душу, а твої уста і вся твоя постать говорили так до мене:

«Дивися на мене і відповідай...»

І я відповів:

«Поезія — це казка, вичарована з життя, й життя, вчароване у казку».

Тоді інспектор запитав:

«Ну, як же ж ви докажете правдивість вашої тези?»

Я дав ось такі докази:

«Історія всесвітньої літератури вчить, що найвизначніші поетичні твори найбільших поетів мають непроминаючу вартість. Коли ж я застановлявся над причиною того явища, то прийшов до переконання, що вона лежить у гармонійній злуці життєвого і казкового елементу у творчості тих велетнів духа. Чи візьмемо під увагу Гомера, Софокла, Данта чи Шекспіра, Сервантеса чи Гете, всюди в їх найбільших творах життя замкнене в казку, казка замкнена в життя».

На прохання мавки Іван мусив розказати всі подробиці матурного іспиту, а кожна відповідь Івана й кожне його слово незвичайно її цікавило.

Вона раділа й була горда з того, що учені люди думали про Івана те саме, що вона. Тому вона сказала жартом, що вона надалася б на дуже корисного члена іспитової комісії для відкривання і належного оцінювання талантів. Іван радів думками мавки і дивився на неї з невимовною любов'ю і вдячністю. Його душа була в тій хвилині подібна до рослини, що досі мусила в'янути в темнім підземеллі, а тепер якась чудодійна сила відвалила каміння і скелі з-над неї та показала їй весь безмір життєтворчої сили сонця.

І те сонце не жаліє йому свого світла і тепла.

Воно було б в силі навіть і з далеких просторів розвивати буйним квіттям Іванове життя. Однак воно тим

не задовольняється. Те сонце зійшло з вершин на землю й ось тепер воно сидить на Іванових колінах.

— Мені здається, мавко, моя весно, що хоч я стратив два тижні в місті, то ти таки вдоволена моєю несподіванкою?..

— Так, Іване. Тепер я думаю над несподіванкою для тебе.

— Яку ж ти могла б мені зробити несподіванку, коли ти сама для мене є таким несподіваним небесним даром, що про нього не лиш я, а взагалі людина не могла би навіть найбуйнішою уявою мріяти?

— Ти сильно перебільшуєш. Я щойно думаю стати тим, за що ти вже тепер мене маєш. І для того щось таке зроблю, з чого, як думаю, ти будеш задоволений. Чи ти сказав усе своєму батькові, що ти здав матуру?

— Ще ні. Я вважаю своїм обов'язком поділитися тією вісткою з тобою перше.

— Чи пізно вже? Сонце ще досить високо, оскільки його тут видно поміж гущею сосон.

Іван поглянув на годинник: шоста година.

За радою мавки обое постановили ще сьогодні піти до Іванового батька.

XXVI

Перший раз мавка йде разом з Іваном у село.

Хоч Іван чується в її товаристві гордий, як цар, і щасливий, як само щастя, та проте деякі хмарки отінюють його думки. Він не може затаїти їх і щиро каже мавці:

— Знаєш, моя музо, я боюся двох речей...

— Яких? — питає мавка.

— По-перше: коли твоя рідня довідається, що ти йдеш селом зі мною разом, можеш мати неприємності...

— Смійся з того, Іване. Мені тільки залежить на тому, щоб моя бабуся все була зі мною в згоді. Я радію, що вона мене розуміє. Нічого я не затаювала перед нею і не думаю затаювати.

Іван подумав:

«Невже графиня знає все? Невже вона потакає всьому, що її внучка робить?..»

Уже хотів спитати про це мавку, та в останній хвилі змовк.

— Яка ж це друга річ, котрої ти боїшся?

— Ти, моя весно, ввійшовши у селянську хату, розчаруєшся...

— Чому?..

— Знаєш... ти дитина, вихована у виставності, серед гарної та блискучої обстановки. А що побачиш у селянській хаті?

— Не кажи так, Іване. Мені не першина зайти до хати селянина. Простота селянського життя мені подобається. А щодо вдачі селянина, то чи знаєш, яка різниця між аристократом і між селянином? Селянин забруджує свою одержу, пан ховає бруд у свою душу.

Тепер обоє вийшли на доріжку, що вела в село.

Вся доріжка встелилася чатинням, з-поміж котрого ледве було видно слід коліс. Над мавкою й Іваном поспліталось гілля молодих сосон, неначе дерева простерли рамена над ними і благословили їх.

Із усіх усюдів сосни посиляли молодятм пахощі живиці, від якої груди розширялися і радувалась душа.

Недалеко видно було кінець лісу і у тому місці, на долині, вільний отвір над доріжкою, залитий променисто, мінливо-золотою смугою палкого сонячного дня.

Коли обоє вийшли з лісу, побачили малу, зі старості похилену хатину, а перед нею гралися на вигоні маленькі діти.

Як лиш побачили мавку і Івана, перелізли скоро через пліт і поховалися в коноплях.

Мавка, сміючися, приблизилась разом з Іваном до тину та побачила, як із конопель дивилась на неї боязко цікава пара великих, синіх дитячих очей. Вона почала кликати дитину до себе, однак дитя устроило палець в уста й показувало охоту пірнути глибше в коноплі.

Іван дав мавці в руки бублик і поволі мавці вдалося довести до того, що дитина перелізла через тин і стала перед нею. Була це, може, чотирилітня дівчинка з руським, майже сиво-білим волоссям, одягнута тільки в довгу сорочинку, повну плям.

Коли мавка подала дитині бублик, дівчинка знов скочила на пліт, аби утікати в коноплі.

Іван її поставив знов на землю і сказав до неї:

— Бачиш, дитино, панна така добра з тобою, а ти втікаєш. Це не гарно. Стидайся!

Коли другі діти побачили, що нема чого панів боятися, вийшли з конопель, і кожне дістало по бублику.

— А де тато й мама? — запитав Іван дівчинку, що перестала соромитися.

— Пішли на панське, — відповіла дівчинка.

— А хто хату пильнує?

— Я, — відказала дитина.

Мавка погладила малу господиню по голівці і заглянула до хати.

Побачила глиняну долівку з вибоями, стару скриню замість стола, в куті нужденне ліжко, під стелею кілька старих образів, на котрих святі аж очі примружили та уста повикривляли, так їх довкруги обсіли мухи. На лавці під печею стояв горнець і так розпер боки, неначеб бозна-які скарби зберігав. Мавка глянула всередину та побачила лиш кілька варених бульб із лушпайками. Вся хатина запалася одним боком у землю та нагадувала жебрака, що в найближчій хвилині впаде. Мавка шепнула щось Іванові, котрий зараз вийшов з дітьми з хати і лишив її саму. Тоді вона зняла образ божої матері, вложила щось позаду межі цвяшок і образ і повісила малюнок на давнє місце. Опісля закликала Івана з дітьми до хати і сказала:

— Діточки, коли прийде тато й мама додому, то скажіть їм так: «Тату, подивіться добре за образи, й вони вам щось дадуть».

— Ну, як ти, маленька господине, скажеш татові?.. Дитина повторила:

— Тату, подивіться на образи, а пані щось дадуть.

Накінці вдалося мавці вивчити дитину, що і як говорити.

Коли обоє пустилися в дальшу дорогу, мавка обізвалася:

— Не перший раз доводиться мені бачити бідних людей і їх життя. Однак сама не знаю чому сьогодні перший раз якась добра сила спонукує мене до наміру добро зробити людям у селі?

Тут мавка глянула на вечірнє сонце, якого золоті проміння злилися з її кучерями в мерехтливо-самоцвітну, чарівну мережанку.

Іван глядів збоку на її осяяне лице з почуттям великої пошани і зворушення, не наважився докинути від себе слова.

Обоє увійшли між два ряди струнких тополь, яких листки зашелестіли ледве чутно, так, немов собі пере-

давали якусь радісну новину. Мавка узяла за руку Івана й сказала:

— Передовсім мені важко дивитися на те, що бідні люди у селі живуть у таких марних, напіврозвалених хатках. Для того перша річ, яку я думаю зробити, буде: я дам людям частину лісу, щоб вони могли собі поставити нові хати.

У відповідь Іван мовчки поцілував мавку в руку.

За тополями переступили перелаз та увійшли на леваду, за якою виринула хата Іванового батька, схована між яблунями й грушами.

XXVII

Коли переходили стежкою, що вела крізь город, наглянула їх обоїх Іванова сестра Маруся.

Сховалася за угол комори і з-поза яблуні, що притикала до угла, придивлялася хвилинку. Пізнала відразу мавку, а брата не могла пізнати, так його змінило нове, чорне убрання. Коли ж набрала певності, що це Іван, вийшла із-за угла та побігла їм назустріч. Була така схвильована, що не знала, як до обоїх заговорити і як поводитися. Всі трое вийшли на подвір'я й тихо станули за старим Куценком, який сидів на колоді і клепає косу. Хвилину всі трое стояли мовчки та чекали, аж старий обернеться. По кількох хвилинах батько перестав клепати, глянув перед себе на грушу, що палахкотіла в золотім вечірнім сяйві сонця, і на ластівки, які кружляли понад грушею. Хвилину так дивився, опісля зітхнув і вимовив:

— Великий боже!

Потому глянув знов на сине небо, що рожевіло докола сонця, й запитав:

— Як там погода на завтра показує?..

— Добра буде косовиця...— обізвався несподівано Іван.

Батько обернувся і з великого зачудування відчинив широко очі та дивився мовчки з косою у руках на сина й мавку. Коли ж Іван йому сказав, що здав матуру, й мавка прочитала йому свідоцтво, старий Куценко положив косу на клепало, підвівся поволі на ноги і тільки кліпав очима, якби щось собі нагадував. Опісля закликав:

— Хай з мене жидівський кінь, як я щось тут розчовпаю...

— Ось маєте,— сміялася мавка,— ви, батьку, того тільки все собі бажали, щоб ваш син скінчив гімназію, а тепер, як він матуру здав, ви не розумієте нічого...

— Ясновельможна панно граф'янку, яким же ладом се можливо?..— дивувався батько та додав: — Або мене з пам'яті вже викинуло, або в голові мені щось по-псувалося...

На запевнювання мавки старий відповів:

— Прошу ясної панни граф'янки, я простий хлоп, але вибачте, я розумію, що матуру здати — це не те, що косу виклепати.

— То ви, тату, не вірите? — сміявся Іван.

— Сину! — закликав старий з вибухом батьківських почувань,— дай тобі боже, щоб ти навіть римським папою зістав. Але вибач, що неможливе, то неможливе...

Мавка усміхнулася:

— Батьку, адже це правда. Тут на тім папері стоїть чорне на білім.

— Прошу ясної панни,— мужик і папір подібні до себе, бо що лише на світі найтяжче й неможливе, все те мусить і мужик, і папір на собі двигати...

Мавці та мужицька думка так подобалася, що вона вхопила радісно старого батька за руку і закликала:

— Батьку! Чому ж ви не вірите?

— Прошу пані, нині світ такий, що нема ніде чуда. Як же мій простий селянський розум може у моїй голові якусь розpartiцію зробити, коли я тепер, наприклад, мушу дивитися аж на три чуда...

— Які?..— дивувалася мавка й Іван.

Батько викладав:

— От, наприклад, перше чудо: мій син Іван то тепер не мій син, бо я його не пізнаю... Це, рахувати, якийсь ковнірований пан з чужої парафії... А друге: ясновельможна панна граф'янка завдають собі труда й роблять нам ласку, що приходять до нас подивитися на нашу мужицьку біду... Хіба це не чудо?.. А вже третє чудо — то таке велике, що не знати, чи навіть сам святий Микола його втяв би...

— Яке ж це чудо?..— чудувалася мавка.

— Таке, що ніби мій син Іван матуру здав...

Іван мусив докладно розказати, як і коли він поїхав

до Львова, як він затаїв мету своєї поїздки перед усіма людьми, і яка то велика комісія при maturі взяла його розум в обертаси. Але батько весь час слухав синового оповідання з недовір'ям. Аж коли Іван згадав, як-то професори посадили його за великий зелений стіл, батько стрепенувся, начеби прочунав із важкого сну та запитав з ознаками великого зачудування:

— Зелений стіл, кажеш?.. Аж тепер мені у голові щось розвидняється... Воно щось ніби так, якби в тому всьому було зерно правди...

Коли ж Іван додав, що він по виступі з гімназії майже ніколи не розлучався з книжками й, сидячи самотньо в лісі, думав і читав, батько пригадав собі, як його застав там з книжкою в руках. Ця пригадка розвіяла в нім останки сумніву. Він узяв ще раз свідоцтво в руки і, тримаючи його догори ногами проти сонця, обмацав пальцями папір, опісля у святочному настрої і з глибоким переконанням промовив:

— Печатка є... як має бути... Ну, хоч я темний хлоп, але, мабуть, цей папір не бреше.

В тій хвилині на подвір'я в'їхала, немов гора, велика фіра сіна, на котрій сидів Іванів брат Микола. У проїзді попід ясінь Микола приляг до сіна, щоб його не зачепило гілля ясеня. Батько закликав до Миколи:

— Злізай, сину, зараз і сюди ходи!

Микола, побачивши мавку, сказав:

— Слава Ісусу Христу!

Потім до батька:

— Хай тільки сіно завезу на тік.

Старий Куценко попадав у чимраз більше зворушення. На його обличчі виступало почуття вдовolenня і гордості.

Та над усіма тими почуваннями брало верх каяття за важку кривду, заподіяну ним синові. Коли Микола заїжджав з сіном до стодоли, старий обізвався схвильованим голосом:

— Вибачте, ясновельможна граф'яно, я бачу, що замість бути ті три роки синові батьком, я був для нього ворогом.

Та заки мавка й Іван могли відповісти, надійшов Микола, а старий закликав до нього:

— Миколо, чи ти знаєш, що ти нічого не знаєш?..

Коли Микола дивувався тим питанням, батько знов закликав:

— Ясна панно, Іване, Миколо, Марусю, ви і все село знаєте, що і як було. Тепер хай ціле село знає, як є і як буде. Миколо, збери хлопців і зараз мені біжи на дзвіницю і в усі дзвони вдар! Хай світ знає, що мій син Іван матуру здав! А як люди збіжаться, то скажи їм, що, як і куди. І скажи їм, що за три дні, в неділю, по службі божій, я запрошую ціле село на празник.

— Тату,— обізвався Микола,— може б, то воно якось інакше... Люди будуть думати, що то якийсь похорон або десь горить...

— Як? Похорон? А нащо тобі язик вертиться в роті? На те, щоб ти все людям розтовкмачив, що до того, що ти сказав «горить», то воно справедливе! Так має бути! Хай горить! Бо правду сказати: або ж то серце й душа не горить із такої великої радості?..

Микола зауважив:

— Але панотець буде сердитися...

— Хіба жаль йому дзвонів? Дзвони так, щоб дзвони трісли! Я справляю нові! Як мій син матуру здав, то на те мене стати! Зараз біжи! Раз, два, три!

— Пожди трошки, Миколо,— обізвався Іван.— Тату, я вам раджу: не робіть того. Село і так довідається. Дзвонити, тривожити людей — це не добрий спосіб.

Батько зробив заперечуючий рух рукою.

— Сину, це, розумієш, такий інтерес, що дзвони мусять бути у роботі. Бо скажіть мені самі, ясна панно граф'янку, для чого дзвони мають лиш тоді дзвонити, як горить, або коли хтось умре?.. А як мужик у своїй тяжкій маркотності раз лиш у житті впаде в таку кунтентність, якби нагло хтось його вхопив за чуб і кинув аж на сам верх неба — то дзвони мають мовчати?.. Га?..

Іван і мавка тішилися мовчки радощами батька, який сказав тепер Іванові:

— Ти, сину, справив мені таку велику, несподівану радість, що моє серце до мене кричить: «Не може бути інакше!»

— Бо те, сину, що ти зробив — то божа й людська хвала. Це, розумійте, добрі діти, щось таке, що, уважайте, я, простий хлоп, не вмію того словами сказати. Для того хай за мене дзвони скажуть! Ну, біжи, біжи, Миколо, ан, цвай, драй!

Аж коли мавка сказала, щоби Микола послухав батька, він побіг на дзвіницю.

Тепер старий Куценко почав дякувати граф'янці і сказав, що Іван вийшов в люди завдяки їй. Коли мавка це перечила, старий відповів:

— Уважайте, ясна панно граф'янку, як це було — от, хай сам Іван скаже. Він не хотів слухати нікого, ні директора гімназії, ні професорів, ні мене, ні матері, лиш вас послухав. Та й не диво, бо ви, ясна панно граф'янку, подібні, вибачте, до молоденької божої матері на образі в моїй хаті.

Мавка засміялась і вже мала відповісти, але батько й Іван запросили її до хати.

Мати ще не вернула з поля, тільки сама Маруся поралася в хаті і була в розпуці, як панну граф'янку прийняти. Коли мавка ввійшла всередину, Маруся вхопила її за руку, поцілувала, посадила її біля стола і, станувши перед кухнею, закрила запаскою очі та почала плакати. На питання мавки Маруся відповіла:

— Я не знаю, паннунцю, чим і як вас прийняти... Не маю ні одної золотої ложечки для вас, ані...

Мавка закликала радісно:

— Але ж, Марусю! І через те плакати?

XXVIII

Нараз — крізь відчинене вікно вдарив усіх у хаті нагальний, ревучий, а проте мелодійний і могутній, голос дзвонів. Так потряс повітрям, що листки каллини, яка росла перед вікном, захиталися легенько. Чим довше тривав їхній гомін, тим більше змінюлася постать старого Куценка. Його голова, досі все похилена, почала поволі підноситись догори, на його обличчі розливалася ясними хвилями радість, яка переходила у захоплення. Він кілька хвилин слухав поважно, опісля показав пальцем у напрямі вікна, глянув на Івана і на мавку і прошептав таємно:

— Чуєте?..

Звернув очі на образ божої матері й перехрестився тричі. Глянув на мавку й на Івана з найбільшою пошаною та подивом. Перед його душею промайнули блискавицею три роки важкої долі батька й сина, й батько запитав тепер радше себе, ніж других:

— І звідкіля те все прийшло?.. І що далі буде?.. Великий боже!

Іван і мавка зауважили зворушення батька і дивилися на нього самі схвильовані, тим більше що голос дзвонів заточував чимраз голосніші кола і торкав душу нагальним і сердечним, а при тому загадковим голосом, неначе походив від дзвона неznаної майбутності...

Нараз батько, глянувши на образи, став кулаком, неначе тараном, бити себе в груди і, звернувшись до Івана і до мавки, закликав розкаяним голосом:

— Сину... і ви, ясна панно... вибачте мені, бо я великий грішник...

Іван обняв батька, легенько його поклепав по плечах і говорив до нього м'яко:

— Тату, ми всі грішні. Не згадуйте того, що ми всі вже давно забули.

Вже сонце заходило, як Іван вийшов з мавкою, щоб одвести її додому. На прохання старого мавка обіцяла прийти на празник, який старий задумував справити з приводу матури сина.

Батько ходив тепер сам по подвір'ю, заслуханий у гомін дзвонів. Здавалося йому, що їхній голос котиться до нього зі щораз більшою силою і сколихує не тільки його душу, але торгає за чуби дерева, б'є землю, будить небо. Від того гомону ішли старому мурашки по спині, і він чув, що якісь могутні крила поривають його, щоб кинути його бозна-куди. В таку хвилину батько приставав у ході й говорив сам до себе:

— Нема що казати. Микола добре дзвонить.

А коли повітря принесло йому всю силу голосу і батькові здавалося, що металевий гомін навіть і мертвих розбудить, тоді захоплено він кликав:

— А нехай же його!.. Добре дзвонить!

Кінець першої частини

Частина II

I

Празник, що його сьогодні старий Куценко справляє з приводу матури свого сина, стався подією в селі. По-перше, все село не могло вийти з дива, яким це

чином старий Куценко, що зі скупості вигнав сина з хати, тепер так розщедрився, що цілу громаду запросив на празник? По-друге: де і як він помістить, і як та чим прийме всіх гостей?

Адже це, мовляв, не такі собі звичайні-от хрестини чи весілля, поминки або толока, на котрі зійдеться трошки людей, трошки собі вип'ють, трошки з'їдять або ні, трошки забавляться, та й на тім кінець. Тут, пане добродію, велика гонорова справа. Як же ж ту гонорову справу поладнати навіть такому багачеві, як старий Куценко, коли на його обійстя увалиться тьменна тьма людей, наставиться до нього тьменна тьма ротів? Йй-богу, замість гонору готова з того всього вийти якась нова халепа, замість паради — сміх і хрія.

Всі ті сумніви, питання й зацікавлення мали такий наслідок, що до старого Куценка по богослуженні почав сунути народ, як вода, що прорвала греблю. Рідко котрий селянин був ласий на «оказію», чи пак на хатню. Майже всі вони міркували, що це не буде справжній празник, але якась нова комедія, яких уже стільки Куценко показав людям.

Навіть вїйт Луць Саган іде до старого Куценка з мішаними почуваннями. Та все-таки з його поважного обличчя так і видно, що його думки силкуються розплутати той дивний вузол, у який перемінилася душа старого Куценка. Вїйтові величезні вуса, бачиться, також попали у задуму. Вони тепер подібні до двох свіжо виправлених віників, що намагаються вимести з вїйтової душі всі тіні загадковості, неясності й непевності.

— Здорові були, пане начальнику, куди так бог веде? — спитав його заступник вїйта, господар Кость Єгомость.

— Ніби ви не знаєте, Костю? Куди люди, туди й вїйт.

— Значить, ідете до Куценка на баль?.. — усміхнувся Кость.

— Аякже, — відсміхнувся вїйт.

Оба порівнялись і йдуть разом.

— Що таке до того старого Куценка знов приступило, пане начальнику? Бо я ані в зуб не розберу нічого. Здав йому син матуру — ну гаразд. Але скажіть самі: нашо у дзвони бити та людей лякати?

Вїйт викладав:

— Ви нагадали дзвони. Го-го! Це неабияка історія. Бо подумати тільки: як палиця, устромлена у муравлище, або як та нагла громовиця, так те небувале бамкання ударило на спокійну громаду. Люди з хат вискакують, сусіди сусідів питаються, що сталося?.. Рух, біг, метушня, крик, переляк. Навіть хати так, якби ожили і витріщеними вікнами, немов очима, одна одну питає:

— Що це таке?.. Війна, зараза чи страшний суд?..

Я палицю в руки та й біжу до дзвіниці. Видряпуюсь наверх і що там бачу? То не хмара мух прилипла до ниток, замочених у меді, то так густо до дзвонів шарудіть, а до великих парубки, ба навіть вусаті старигани. Я станув серед них, палицею у підлогу гримаю й до них кричу:

— В ім'я закону — тихо!

Але де-де! Вони всі, якби їх якийсь пристрій найшов, навіть не бачать мене. Ціла дзвіниця стогне, хитається, ось-ось перевернеться й гримне — чиста руйнація буде! А Куценків Микола з другими парубками так шарпає за шнур, що найбільший дзвін раз у раз перекидається догори серцем, цілу дзвіницю розгойдує і вже, знаєте, не дзвонить, а захлистується. Я Миколу за карчило та кричу:

— Хто вмер?

Ледве-ледве я довідався від нього, що це його батько видзвонює світові матуру свого сина. Тоді, знаєте, щось таке приємне мене кольнуло у грудях, і я зараз подумав:

— Хоч я, рахувати, війт, але... ех! Нехай я собі молоді літа пригадаю...

Але якраз тоді, як я розмахав найбільший дзвін, — бий тебе божа сила! — нагло на дзвіницю якийсь вітер привіяв до мене нашого панотчика... Як мене наглянув, так і скам'янів.

— Хто ж це такий умер, що аж війт власноручно дзвонить? — запитав по хвилі панотець.

— Хлопський цар... — кажу я.

— Що за хлопський цар?..

— Смуток вмер, панотче!

— Не розумію...

Я лишив людей, хай далі дзвонять, а сам з священиком зійшов з дзвіниці на долину й вияснив йому,

в чім діло... Він спершу сердився, хитав головою, та вкінці подобрів і каже:

— Це справді чудо, що Іван матуру здав. Я вважав його пропащою людиною.

— Так думала ціла громада. А тепер той блудний син навернувся. І скажіть самі, панотче, чи ж не варт він трошки того бамбаламкання?

— Ну, хай уже буде,— відказав священик і пішов додому.

Тепер обидва йдуть вузькою стежкою через пшеничний лан.

Війт поглянув угору:

— Небо ясне й сине, аж за очі хапає.

Кость додав:

— Ледве кілька білих хмаринок. Лежать на небі, як ті божі подушки. Дощу не буде.

— Так не треба. Незадовго можна буде братися до серпа.

Хвилину йдуть мовчки.

— Пане начальнику,— обіззався Кость Єгомость,— мені здається, уважаєте, що з тим старим Куценком річ так мається: з нього був глитай, непотріб, він, як недюд, марнував життя свого сина, а тепер той боляк у ньому нагло тріс, і він хоче показати, що він людина. Чоловік, мовляв, качається в болоті день, рік, десятками літ, аж несподівано щось у ньому закричить:

«Досить уже! Обхаюч душу й вийди на божу стежку».

II

Коли війт і заступник увійшли на подвір'я, старий Куценко завів їх у сад, у котрому вони побачили таку картину: безліч народу сідала за стіл, який мав подобу великанської підкови. На ту величезну трапезу складалися частинно столи й лавки, позичені Куценком у сусідів, а другу частину стола штудерно змайстрував майстер Луць Семенюк з дошок і терлиць. Приємно вражало те, що весь той довжелезний стіл був накритий білими, як яблуневий цвіт, настільниками.

Старий Куценко завів війта й заступника туди, де сходились оба рамена стола-підкови. Це було почесне місце, на котрому вже сидів парох, панотець Стоць-

кий, учитель Швед і Іван Куценко. Костя Єгомостя посадили біля пароха, а війт зауважив:

— Тепер маємо при столі двох єгомостів...

Серед загальної розмови, вибухів веселості та гамору, що подобав на бриніння та жужжіння бджіл в улію, напливали щораз то свіжі гості, яких старий Куценко й син Микола та помічники сусіди намагались порозсаджувати, як бог приказав. Одночасно звивалися біля стола господині, над котрими верх водив Омелян Рокита, що був кухарем при війську, а давніше теж кухарював на панському дворі.

Ходили чутки, що він одночасно пік, варив і у Куценка, і в сусідніх печах, аби при постачанні страв нічого не забракло. Також розказували, що де лише в сусідстві були які великі баняки, пузаті горщики, білесенькі тарелі, полив'яні миски та череваті макітри — все те кухар звербував, асентерував до служби на празнику в Куценка.

Здається, легше діло йшло з напитками. Тут було просто так.

Старий Куценко сказав сільському корчмареві:

— Мошку, на мій празник треба мені горілки й пива на кількасот людей.

Мошко, знаючи вдачу Куценка, остовпів і очі витріщив:

— Пане Куценку, ай-ай, що з вами сталося?.. ну?..

— Яке вам до того діло, що зі мною сталося? Ви, Мошку, доставите мені на мій празник для кількохсот людей пива й горілки. Розумієте?

— Вибачте, пане Куценку, я вас не розумію...

— Маєте, Мошку, п'ятьдесять корон завдатку.

Мошко довго з недовір'ям позирав на гроші, опісля сховав їх, уклонився Куценкові аж до землі й закликав:

— Пане Куценку, тепер я вас розумію...

— Але мусите, Мошку, теж доставити чарок, склянок, дзбанків на пиво і так далі...

— Пане Куценку, я не знаю, скільки, що, як і куди?..

— Стільки, Мошку, щоб кожний гість міг випити...

— Ну, скільки має випити?..

— Е, ви, Мошку, до нічого. Стільки випити, щоб на ціле життя запам'ятав собі мій празник...

Щойно тепер Мошко зрозумів.

Розпочалася гостина. Але майже всі гості, посаджені перший раз у житті за такий довжезний стіл, заставлений щедро напінками та їдою, були заскочені та збентежені тією незвичайною гостинністю. Перед їх очима виринали в незатертих барвах образи минулого життя старого Куценка і його сина Івана. Вони не могли собі розтовкмачити, як цей батько, що з ненависті до сина готов був його віку збавити, тепер нараз ладен півмаєтку стратити на празник у його честь. Те, що Іван матуру здав, не всім селянам промовляло до переконання, тим більше, що багато селян навіть не розуміли, що таке та матура... Так, наприклад, коли гості почали пити та їсти, Онітро Мовчан, що був громадським чабаном, обвів очима всіх гостей і неспокійно запитав сусідів:

— Як-то?.. Гостимося самі?..

— Чому самі?

— А де ж та Матура!..

— Сидить, куме, в Івановій голові,— пояснив йому Панько Гавриш.

На те відповів пастух ображено:

— Ви, Паньку, думаєте, що як я вівці пасу, то в мене вже овечий розум. «Матура в голові сидить»,— каже. Ото вигадав! Ні, ні, не здурите мене, Паньку...

Коли старий Куценко зміркував, що гостям щось не конче їсться та п'ється, обійшов весь стіл та припрошував, та заохочував, як міг. Окрім того, прохав найповажнішу особу в гуртках по 10—12 людей, щоб узяла на себе завдання господаря і припрошувала. Так само Куценко прохав господині, які usługували при столі, щоб припрошували гостей не тільки словами, але й жартами та сміхом дбали про їхнє задоволення.

Поволі настрій підносився. Лиш один Іван Куценко був спершу неспокійний, опісля бентежився щораз — то більше. Розмова з священником, учителем і другими людьми шкутильгала, не клеїлася. У міру того, як бенкет продовжувався, Іван Куценко сидів, як на грані. Лиш одна думка хвилювала раз у раз його свідомість: «Прийде, чи ні?..»

Найближчі хвилини здавались йому такими довгими, немов ті каламутні струмочки, що сонливо течуть-сльозять у сіру вічність. Думав, що уже минуло десять

хвилини. Глипнув крадькома на годинник: дві хвилини.

Нараз почувся за хатами туркіт коліс, і зараз же на Куценкове подвір'я в'їхав фаєтон. Ледве мавка висіла, фаєтон миттю протуркотів назад до двора. На подвір'я вибіг Іван і попросив мавку між гості у садок. Всі гості позривалися з своїх місць і нерухомо вдивилися в мавку. Лиш один пастух Онітро не міг витримати й сіпнув сусіда за рукав:

— А що, Паньку, не вийшло на мое? Панна Матура приїхала.

Тут Панько, пірваний у вир нестримних почувань, не зважав, чи це лицює, чи ні та голосно закликав:

— Наша ясна панна граф'янка за те, що не гордує нами, бідними селянами, за те, що вона наш ангел-хоронитель, наша добродійка і спасителька — хай нам живе сто літ!

І зараз же затагнув високим голосом «Многая літа».

Другі підхопили мелодію, і з грудей кількохсот людей загомоніла настрічу зеленим садкам, золотим ланам, темному лісові й блакитним небесам пісня вдяки, сердечного побажання, пошани й любові.

Тут гармонія всіх голосів була така чиста і така могутня, що аж дивно було, як цей народ, який майже ніколи не співав у такому великому хорі, був у силі заспівати пісню по всіх приписах хоральної гармонії.

Мавка подякувала за побажання й подала руку найближчим особам біля себе. Іван Куценко попросив її сісти. На її бажання сів біля неї з одного боку Іван, а з другого його батько. Важко описати всю ніжність, заклопотання, бентежність і тривогу, з якою Маруся, Іванова сестра, і господиня заходились коло того, щоб якнайкраще прийняти граф'янку.

Селяни дивилися на неї, як на божество, що нагло з казкових країн зійшло між них та полонило, заворожило і вчарувало їх своєю незвичайною красою, простою і добротою.

Навіть липнева природа була захоплена тією дівчино-мавкою. З своїх темних, незглибимих джерел вічної краси вона вчарувала сьогодні всі найкращі шати, всі найшляхетніші почування радощів і молодості, щоб ними одягнути, причепурити та захопити всіх людей, що тут засіли дружно круг великого стола. Тут, при цьому дивному столі сьогодні щезли бідні та багаті. Горе,

нужда, зависть, заздрощі й ненависть повтікали нині від людей та ховалися, неначе звірі по хащах, тернях і в підземеллі. Може, перший раз усі ті люди тут почули нині, що вони зичливістю з'єдинені брати й любов'ю опромінені сини великого народу.

Здавалося хвилинами, що сонце, осередок світу та життя, сховалося сьогодні між мереживо гілок і листя яблунь, груш і черешень, щоб зробити осередком справжнього духовного життя і людяності та душевного тепла і молодечого захоплення цю русяву істоту, яка себе назвала мавкою. Все у мавки тішило й захоплювало тих людей: її ніжна подoba, її обличчя, на якому мерехтливо грала кров з молоком, її срібний голос, а навіть те, як вона їла. Іван Куценко споглядав на неї і думав:

«То не волосся на її голові: це якесь понадсвітне, казкове проміння, що замешкало у тім естві та сіє довкруги добро, любов і радощі життя».

III

У величний святочний настрій при великому столі в садку Куценка всунулася тінь. Однак ніхто її не бачив, ні не відчував її.

Управитель Пенкальський, котрого мавка викинула зі служби за те, що хотів убити Івана Куценка, найнявся на службу у пана Гаєвича і став повірником його намірів і тайн. Це було тим легше, що вони обидва виступили завзято проти хлопських симпатій граф'янки Олени. Крім того, пан Гаєвич поборював граф'янку з маєткових причин. Він уже тепер терпів значні матеріальні втрати тому, що його селяни-робітники, підбадьорені великою зарібковою підвишкою, яку дала граф'янка своїм людям, розпочали страйк, домагаючись такої самої платні, як у панни граф'янки. Та на тім не кінець. Пан Гаєвич був переконаний, що «пострілена» граф'янка Олена готова кожної хвили пальнути дурницю й відступити частину свого лісу або поля навіть цілком задармо селянам. А що тоді буде на його добрах? Або доведеться йому для заспокоєння збунтованої юрби, наслідуючи злочасний приклад Олени та зійти на жєбри, або бути днями й ночами непевним життя. Іншого виходу зі свого положення пан Гаєвич не бачив. Тому ходив, неначе зварений, прок-

линав на кожному кроці «хлопську» граф'янку та все промишляв над тим, як вибити їй з голови анархістичні, як він казав, витребеньки.

Тому-то він доручив своєму новому управителеві Пенкальському стежити якнайдокладніше всі кроки Олени й Івана Куценка та підслухувати їх розмову. Пан Пенкальський взяв на себе це завдання якнайохотніше, тим більше, що після видалення з служби його дика пристрасть до граф'янки розгорілася ще більше.

Він довідався, що старий Куценко в день св. Івана справлятиме великий празник з приводу матури сина. Пенкальський міркував, що на цьому празнику буде справжня облава на цікаві вісті для нього і для пана Гаєвича. Для того він постановив узяти участь у цьому празнику, але, розуміється, в такий спосіб, аби ніхто його не бачив, а він бачив усіх, передовсім Івана Куценка, та міг усе підслухати, що на цьому празнику буде говоритися.

Пенкальський перешукував у пам'яті усіх, кого б міг вислати з тією метою на празник до Куценків, але не був у силі винайти нікого. Один задурний, другий глухий, третій непевний, четвертий не схоче, п'ятий візьме гроші й нічого не зробить, шостий уп'ється, сьомий все випапляє Куценкові.

* * *

Коли мавка їхала четвірнею до Івана Куценка, в половині дороги, межі двором і його хатою, якраз посередині села спинила бричку, бо побачила на дорозі жебрака, з двома торбами, в білій гуні і білими вусами та бородою, як у святого Миколи. Жебрак уклонився їй майже до землі і благав її шепелявим голосом:

— Ясновельможна царівно! Змилюйтеся над бідним, нещасним старцем на його останній дорозі до царства, ідіже ність болізнi, ні печалі, но жизнь безконечная...

Мавка спитала його співчутливо:

— Відкіля ви, старче божий?

— Я, прошу вашої вельможності, іду з колиски до могили...

Мавка, на яку та відповідь зробила вражіння, дала йому милостиню й готова була їхати далі.

Жебрак одну монету сховав у кишеню, а другу наставив до неї і сказав:

— Спасибі... але ту другу монету прошу затримати для себе... бо ану ж... колись нещастя спаде на вас так, як на мене...

Мавка злякалася жебрака й закликала до візника:

— Ідь скоро!

Коли бричка щезла на закруті вулиці, жебрак Пенкальський погрозив у той бік палицею.

* * *

Коли жебрак увійшов на Куценкове подвір'я, якраз тоді переходила Маруся. Вона винесла йому бохоня хліба і, приглядаючись йому ближче, сказала:

— Я скажу татові, то, може, вони запросять вас на наш празник...

— Пожди, пожди, добра душе,— обізвався жебрак,— скажи мені, будь ласка, чи це правда, що ціле село на празнику?..

— Так, є дуже багато людей...

— І егомость є?

— Є.

— І пан учитель є?

— Є.

— І панна граф'янка є?

— Є.

Після того слова жебрак нагло почув, як йому правий вус почав одклеюватися від губи. Миттю закрив уста, та зараз винісся з подвір'я і звернув на стежку, що ішла поза Куценкову стодолу. Як тільки переліз через перелаз, обізвався до себе з найбільшою лютістю:

— Ах прокляті вуса! Нікчемний клей! Нині на світі все фальшиве: душі і псякревський клей!

Оглянувся довкола.

Праворуч нього Куценкова стодола, ліворуч коноплі. Глянув позад себе. Ніхто не йде. Пішов кілька кроків наперед і з-поза угла стодоли глянув на стежку. Під платвою стодоли було вільне місце задля браку одного опілку у стіні. Жебрак вийняв з торби бохоня хліба і кинув його у коноплі. Опісля зі стіни вийняв одну вужчу опілку, котру теж кинув у коноплі, й через те отвір під платвою став настільки широкий, що можна було протиснутися досередини. Ще раз простежив стежку спереду й ззаду, а коли впевнився, що в най-

ближчій хвилині ніхто не прийде, видряпався по стіні стодоли з швидкістю kota під платву й миттю пропхався всередину. Але там було повно густо набитого сіна. Здавалося йому, що аж тепер пропаде, бо неможливо було йому ні пірнути в сіно, ні підлізти вгору, ні спуститися у стодолі в долину. Значить, коли хто-небудь тепер надійде, побачить жебрака-зłodія на виставі у стодолі. Розпука додала йому сили, й він з найбільшою напругою почав пропихатися межи стріхою та сіном шораз вище, аж доліз до банти, при котрій найбільніше відітхнув. Тут уже він безпечний. Тільки темно, що хоч у писок дай! Він добре уважав, щоб у пільмі не переміняти стріх, і почав під солом'яним насадом стріхи обережно підгинати, розбирати сніпок та робити й розпихати рукою й палицею діру. Робота йшла доволі пиняво, тому що мусила відбуватися без помітного шелесту. Здолу, у садку до нього доходив голосний, веселий гамір гостей, наслідком чого Пенкальський час до часу міг і голосніше шелеснути без страху, що зраз хтось його почує. При кінці роботи треба було уважати, щоби хто не наглянув, як там на стодолі стріха рухається. Адже з кількохсот очей може хтось у кожній хвильці зауважити той рух, а тоді Пенкальському кінець.

Нараз він мало не крикнув з радості: промінь світла вкрався через зроблену ним дірку до стодоли, й зараз же він побачив частину стола, за яким сиділа граф'янка і всі найближчі особи. Мавка й Іван були обернуті до нього плечима. Він приглянувся докладно і скривився з досади та обурення:

— Слово гонору... вона хлопський борщ хлече!.. Сид і ганьба! Тьху!

Жебрак плюнув у свою діру так сильно, що на хвилю заступив собі світло власною слиною.

Розсівся в сіні вигідно, намацав у кишені револьвер і, тримаючи його в руці, став безупинно позирати на Івана й мавку й ссати вухом кожне слово й кожний шелест, який до нього йшов з долини...

IV

Якраз тоді, коли Пенкальський став дивитися з-під стріхи на долину і громада забавлялась якнайкраще, Старий Куценко шепнув Іванові:

— Сину, я хотів би сказати слово до людей... Але боюся... Так багато гостей... Напевно забуду язика в роті... Може б, так ти сказав гостям кілька слів... за себе й за мене...

Іван послухав батька. Та заки почав говорити, мавка нахилилася йому до вуха й шепнула:

— Прошу нічого не згадувати про мене... Рішуче прошу...

Коли Іван з видимим жалем на те згодився, мавка знов йому сказала тихо:

— Після тебе я говоритиму. Але перше всього обіцяй мені сказати «так» на все, що я скажу.

Іван одповів шепотом:

— І без того попередження будь вічно певна мого «так» на все, що ти скажеш і зробиш.

Іван устав і дав знак. Усе втихло.

— Чесна громадо, дорогі гості! — говорив Іван. — Нинішній празник — це великий день у житті нашого села. Цей день великий не через мою матуру, бо то мій іспит — це моя приватна, особиста річ, замала, щоб через неї спрошувати все село в гостину. Нинішній день святочний також не через ті страви й напитки, що стоять на столі. Бо тілесна пожива, хоч би й найліпша, — це марна, нужденна річ у порівнянні з душевною поживою. Зараз я про це скажу. Я був проти того, щоб мою матуру оголошували дзвонами, бо навіщо непотрібно лякати людей, та наражатись на докори і на смішність? Але мій батько перший раз у своїм житті почув у своїм серці таку велику радість, що не знав, як її інакше висловити. Мій батько три роки мав тяжку гризоту через мене. І через ту гризоту, як самі бачите, його волос побілів, як сніг...

У тому місці Іванів батько закрив собі очі хустинкою, а жінки здебільша з розжаління прослезилися.

Іван говорив далі:

— В сьомому класі здавалося мені, що я не скінчу гімназії. Я виступив з школи та хотів господарювати. Але батько сказав мені:

«Або вертай до гімназії, або я не хочу тебе знати».

І хто знає, чи сьогодні ми сиділи б тут так гарно разом, якби батько не уперся при своїм? Я в житті хитався та ломився, загубив дорогу. А мій батько просто йшов, був неподатний і твердий, як та скала.

Каже приповідка: нема зла, щоб на добро не вийшло. І якраз через ту його твердість, а навіть жорстокість зі мною, я не змарнувався, не пропав. Тому нинішній празник це передовсім перемога мого батька, це його велике свято, так, дорогі громадяни, коли батько свою мету досягнув, його тверде серце розтопилося, як віск, і він почав радіти, як мала дитина, і з радості велів у дзвони бити та готов частину майна віддати, щоб ціла громада могла тішитися разом з ним.

Сьогоднішній празник — це велике громадське свято, бо перший раз у житті села громадяни засіли тут разом як зичливі приятелі, як брати і як діти великого українського народу.

Коли Іван подякував граф'янці, парохіві й учителям та всім громадянам за їхній прихід на празник, піднялася з місця мавка.

— Дорогі громадяни!

Я не вмію говорити так гарно, як пан Куценко, але так само щиро, як він говорив до вас, так само щиро і я вам скажу усе, що моя душа відчуває. Я прийшла поміж вас, бо мої предки належали колись до українського народу, і я тепер хочу направити їхній промах. А на доказ того, що я хочу любити український народ не словами, але ділами, я на початок постановила зробити ось що: пан Іван Куценко буде так добрий завтра списати бідних селян, котрі або не мають хат або їхні хати перестарілі, спорохнявілі, а я відступлю їм безплатно частину свого лісу, щоб вони поставили собі гарні хати. Це на початок. Пізніше я допоможу землею безземельним і малоземельним селянам. А перше всього з мого дерева збудуєте нову, велику читальню.

Гості, котрі привикли до того, що їм ніхто у житті ніколи нічого не дав, але всяка біда дерла з них не раз останню свиту, а взаміну за те давала штовханці й наругу, почувши такі слова, сиділи, як оторопілі, й позирали на ту русяву, сонцем озолочену істоту, що балакала їм такі дивні речі...

І мавка говорила:

— А тепер вам виявлю свою найбільшу тайну, якої досі я нікому не зрадила. Отже, я бажаю вам усім добро творити, бо люблю вас усіх з найглибшої любові до одного з-поміж вас Івана Куценка, за якого хочу вийти заміж.

Мов колоски пшеничного лану, погладжені неждано супротивним подувом вітрів, так людські голови хилилися в один, то другий бік, то знов докупи стулювалися під несподіваним розкішним тягарем усіх тих чародійних слів. При тім всі мовчали, наче зачаровані, та лиш на мавку споглядали, мов на казкову, світляну з'яву, то знов допитливими, недовірливими очима кидали одні на других. Тільки Юрко Шумський, той, що у Канаді був п'ятнадцять літ, пошепки озвався до сусіда:

— Куме... мені видиться, що я у білий день маячу...

— Я теж,— одшепнув Прокіп Шкряба, його швагер.

Тут піднявся Кость Єгомость і промовив:

— Ясновельможна панно граф'янка й дорогий Іване!

Дивлюся я, старий, на вас обое, та й мені молоді літа нагадуються. Ей, давні то часи! Бувало, пам'ятаю так, як нині, моя небіжка-мати, нехай з богом спочиває, кужіль пряде та й мені, маленькому, розказує казку про лицаря, що пнявся на коні на скляну гору, бо там наверху сиділа прегарна царівна. Сто разів лицар з скляної гори з конем на землю скотився, аж сто першим разом виїхав на вершок гори і здобув собі ту царівну за жінку. Отже, чесні гості, проти чого я це говорю? Така-то та напрочуд гарна, світловолоса, ангельсько добра царівна на вершку скляної гори, це, панове громада, маєте знати, ніхто другий, тільки наша славна ясна панна граф'янка.

— Славно! — заgrimіла вся громада.

— А той славний лицар, котрий сто разів упав, а за сто першим разом вершку гори діпняв і соняшноволосу царівну собі придбав, це наш пан Іван Куценко.

Знов оклики захоплення: «Славно!»

Після успокоєння мавка обізвалася:

— Ви, Костю, геть мене перехвалили. Але, прошу вас, скажіть мені: відкіля ви впали на таку цікаву думку розказати нам про оту скляну гору?

Кость одповів:

— Ясна панночко, кожна людина має перед собою казкову скляну гору, та не кожна на неї пнеться.

Мавка кликнула, захоплена:

— Дядьку Костю! Чи ви теж маєте скляну гору перед собою?

— Маю теж.

— Чи ви пнялися на неї?

— Так.

Зачудована мавка кинула цікаво й живо:

— Невже ж?

На те Кость відповів самопевно:

— Авжеж.

— Прошу вас, пане Костю,— прохала мавка,— розкажіть нам це.

— Прошу ясної панночки граф'янки,— відмовився Кость,— я дуже радо розказав би, та це дуже нецікаве...

— Чому?..

— Бо це лише мій приватний антерес...

— Дядьку Костю,— настоювала мавка,— приватні справи звичайно найцікавіші.

Кость, який часом любив, щоб його просити трошки, став розказувати так:

— І з мене був колись теж лицар, пане добродію. Було це так.

Бачу перед собою скляну гору та й так собі думаю: «Давай, будемо пнятись на неї, до тої царівни, що на вершку мене чекає». Але відкіля узяти коня вороного? Одні не мають, другі не хочуть позичити. Тоді я думаю: «Мій кінь гнідий, малий, але має те до себе, що мій власний». Усів я на нього, розігнався, як бог приказав, і на скляну гору саджу, як сатана. За першим разом я назад упав на землю та й собі боки обтовк. За другим разом знову скотився на долину. За третім те ж саме. За четвертим разом звихнув ногу і ребро зломив, і так далі. Досить, лежу з моїм гнідим на землі й від усіх потовчень і поломань не можемо рушитися ні вперед, ні взад, ні вгору. Щойно за одинадцятим разом я вибіг на вершок гори. Серце в мене дзвонить, гейби великодній дзвін, бо це, рахувати, не яка-небудь історія: таж за хвилину найкраща царівна буде моя навіки! З розкоші і перевтоми аж якась тьма мені очі заступила. Я ледве слабенько побачив царівну й упав перед нею чолом до землі та кажу:

— Найкраща ти моя царівно! Прийми мене, свого лицаря Костя Єгомостя, за свого чоловіка.

Відчиняю очі і — побий мене божя сило! — хто це такий? Замість царівни — переді мною стоїть моя стара з кописткою в руках!.. Я роззявив рота, а вона до мене кричить:

— А, ти сякий-такий! Чого ти кобилі копита підбив? Зараз веди коняку до стайні та підкинь їй вівса!

— Відчепися від мене, сатано!

А вона сміється, та й до мене кличе:

— О, небоже, так не буде. Ти мене звоював на скляній горі, то я тепер буду твоя жінка навіки.

При останньому слові Костя обізвався з-поміж гостей гнівний голос:

— І що ти вже не вигадуєш, старий!..

Коли сміх ущух, Кость одповів:

— Ну, ну, не гнівайся, стара. Ти тому невинна, що ти не царівна.

V

Коли досі гості слухали всього, що говорив Іван, мавка, Кость Єгомость і другі особи при головному столі, то тепер розмова стала розростатися, немов гілки, що виділяються із головного пня. Через те не можна було чути ні одного слова кожному, що трохи збоку слухав. Він тільки чув перемішані і злиті разом голоси, які нагадували клекіт хвиль і різнобарвний шум дерев, кущів і трав.

У тому місці, де старезна яблуня приперлась до стола та кидала на стіл і на людей мистецько вирізьблену світлотінь, ішла така розмова:

— Приходжу з панського до хати, а моє мале чудило, Маруся, знаєте? — до мене:

— Тату,— каже,— в нас була пані й пан, і пані сказала: «Скажи татові, хай дивиться на образ, а цей образ татові щось дасть».

— Що за пані й пан?..— питаю.

Але що ж? Воно мале, дурне, не знає.

— На котрий образ дивитися? — питаю.

А дитина:

— Не знаю,— каже.

Ну, що робити? Я беру й дивлюсь на кожний образ. Дивлюсь на образ, а образ на мене, та й нічого. Образ німий, а я дурний. Тоді я шпикулюю так:

— Ти, свята Параско, не даси мені нічого, бо ти бідна. Ти, святий Миколаю, вже усе роздав, що мав. Ти, Сусе Христе, не даси мені також нічого, бо ти висиш, на хресті розп'ятий. Але ти, Пречиста Діво, в одній руці ти Сусика тримаєш, але другою таки щось можеш дати... Мати божа, ой змилося наді мною бідним.

— І змилосярдилася?..— спитав Микола Шумський, швець.

— Чекайте. Я молюся, ба нічого. Тоді я, знаєте, здіймаю образ з стіни й під сподом — матінко божа — нахожду 50 корон! Ну, тепер скажіть мені самі: хто ті гроші дав?

— Куме,— обізвався Семен Мадрига, той, що має найкращі коні у селі,— та пані тикнула за образ, і вже.

— Ба, але що за пані?..— допитувався Панько.

— Панна граф'янка.

На те Панько:

— Знаєте, я теж так думаю. Ну, ба: але чого ж пан Іван сказав, що ані він, ані панна граф'янка не були в моїй хаті?

— Вони були, були, я сам видів, як вони з вашої хати виходили,— сказав Михалко Шарко, котрий на старість своїм дітям гуси пас.

— Чого ж таке добро затаювати? — запитав Панько.

На те Семен Мадрига:

— Як-то казали наш егомось? Права рука дай, а ліва не знай.

Цю думку доповнив Павло Шморгун, що торгував коровами, ось як:

— За це буде більший процент у небі.

* * *

Там, де черешня нахилила через стіл свою найдовшу бічну гілляку, люди подивлялися вроду мавки.

Гандзя молодичка, жінка Василя Казанівського, того, що торік до Пруса на роботу їздив, раз у раз дивилася на мавку й не могла на неї надивитися.

— Я сиділа б так не знать як довго,— говорила,— і вдивлялася би у цю ясну панночку.

— Та бо ж є й на кого подивитися,— притакувала Настя, та, що з нею мешкала лиш через перелаз.

— Але ж бо й Іван собі нівроку вдався,— обізвалась молодичка Гандзя.

— Вони обое так допарувалися до себе, як дуб і береза,— так захоплювалася Яцинова Маруся.

Настин чоловік Семен зітхнув:

— Ех, якби така панночка граф'янка тільки раз мене поцілувала, їй-богу, я б теж матуру здав...

— Цікава я,— заговорила Гандзя молодичка,— чи такі делікатні пани, як панночка граф'янка, любля-

ться, кохаються й так само цілюються, як ми, люди?..

У тому місці, де стіл ішов попри комору у садку, гурток гостей оповідав собі про Івана Куценка. Юрко Шумський розказував:

— Я був капралом при 80 полку у Львові, як Іван нарокував до служби. Робимо ми маневри далеко поза Львовом. А Іван,— щоб не забути,— служив у тім самім цугу, що я. Знаєте, мені так було прикро, що я, простий чоловік, мушу над ним старшувати, бо він, хоч, рахувати, вчений, але був простим фантеристом. Ну, робимо ми маневри і, як це, знаєте, при війську буває: рів не рів, баюра не баюра, шкода не шкода — просто марш! Аж тут перед нами пшениця, та така вам буйна, що аж розкіш дивитися. Але що! Як бефель, то бефель! І ціла моя компанія просто валить через пшеницю. А Іван вибігає вам наперед компанію і кричить «гальт»! І вже ціла компанія стоїть у пшениці. Я підбігаю до нього й: «Іване,— кажу,— бійтеся бога, адже це військо! Що ви робите?» Підбігає до нього фельдфебель і як не крикне:

«Хто тобі казав загальтувати компанію?»

А він, пам'ятаю так, як нині, каже:

«Гріх топтати людську працю».

Фельдфебель видвинув руку та й тарах його в лице!.. А Іван — сьогодні ще мороз по мені йде — як не трасне фельдфебеля межи очі! Фельдфебель упав на землю, й аж його юха залляла. Прискочив на коні капітан. Що, куди, як? І зараз дав йому кару «анбіден». Потім застромили Івана до криміналу в гарнізоні на три місяці. Але по двох місяцях йому сказали:

«При війську не треба таких сицілістів, як ти. Забирай свої манатки і з війська — марш!»

* * *

Іванова мати розказувала про те, як її Іван любив учитися і книжки читати.

— Бувало, як приїде на вакації, то тільки порозмовляє трошки з нами і трошки розглянеться по божому світі — ого! Вже бере книжку в руки й наставляється кудись.

— Куди ти йдеш, Івасю? — я його питаю.

— Іду, буду читати,— каже він.

— А не забудь на обід прийти.

— Прийду, мамо.

На обід я йому зварила курочку й вареників з сиром та й вичікую його. Вже сонце геть перехилилося з полудня, а його нема й нема. Що ж тут робити? Все повистигало, хоч бери та й другий раз вари. Виходжу я на двір, шукаю його в садку, в городі: ніде нема. Кличу його раз, другий, третій:

«Івасю, де ти?»

Аж чую його голос і думайте, що він обзивається де зі stodoli, чи комори, або з конопель?.. Відкись так, якби з неба кличе:

«Я тут, мамо».

Я дивлюся на небо: падоньку ж ти мій! А він, знаєте, на крислатому ясені, що бачите перед собою, звив собі ніби гніздо, ніби клітку, як на щигла, і там сидить між гіллям і собі книжки читає! Я до нього:

«Івасику, бійся бога! Таж упадеш, і нещастя буде». Але він сміється та й до мене:

«Не бійтеся, мамо,— каже,— моє гніздо кріпко тримається».

А знов часом, як туча йде, а збіжжя в копах іше на полі стоїть, то ми його не тягнем до роботи. Але він сам так вам снопи кладе на фіру, так хутенько порастається та звивається, що вам виручив і десятиох робітників.

— Кумо, ваш Іван то чудо-диво, не дитина,— так його прихвалювала тітка Хима, та, що жила у Глухім Куті, з котрого перший раз по дев'яти літах прийшла сюди на празник.

— А скільки мій Іван тих різних книжок має, коби ви бачили, кумо! Це якісь книжки з цілого світу: великі, малі, грубі, тонкі, з образками, без образків, білі, чорні, сині, жовті,— кажу вам: де яку книжку на світі змайстрували,— кожна в нього є.

Тітка Хима дивувалась чимраз більше та питала:

— Кумо, скажіть мені: і всі ті книжки мусив Іван уміти при тій своїй матурі?

— Аякже, кумо. Все те питали його геть напам'ять.

— Геть напам'ять, кажете?

— Геть напам'ять, кажу вам, аякже?..

А щоб ви знали, кумо, яку купу тих своїх книжок мій Іван має, то я вам таке скажу: кумо, якби у вас

було стільки дров, скільки у мого Івана книжок, то ви мали б цілу зиму чим палити.

Тепер тітка Хима з подиву та остовпіння не була вже в силі опанувати своїх почувань. Вона підійшла до того місця, де сидів Іван, станула напроти нього, заломила руки й, дивлячись на нього, мовби на яке велике чудо світу, голосно закликала:

— Тож-то ти, Івасунцю, десь тепер умієш читати й писати!

VI

Там, де тінь од великанського ясеня поклалась на стіл, ішла мова про Пенкальського. Мабуть, у зв'язку з тим, що той пан одного разу зацькував собаками робітників, які допоминалися від нього залеглої заплати, Прокіп Шкраба розказав ось яку притичину:

— Мав я, знаєте, невеличкого пса й охрестив його на ім'я Босий. Був це не такий звичайний пес, як людський, лиш якийсь інакший. Так міркувати по його фігурі, то мусив він походити з якоїсь панської породи псів. Такий був, знаєте, форемний, добре вихований і делікатний. Я того песика так полюбив, як рідного сина. Беру його з собою скрізь у поле, в ліс, у луг, і всюди він мені приємно гавкає і хвостиком по-панському вимахує, ну, словом, то не песик — тільки чиста радість, так мені він душу звеселяє. Але, як мені раз уночі злодії вкрали колесо від воза, я взяв і прив'язав його. Та це не допомогло, бо хтось мені почав щоночі кури красти. Уночі пес гавкає, а кури тягом пропадають. Протягом двох тижнів щезло вже мені аж десять тих курей. Жінка гвалт, аж руки ломить, бо то, знаєте, так на жіночий господарський розум, то це величезна страта. Аж я перехожу попри буду і що бачу? Перед будою лежать два курячі маленькі пір'ячка. Заглядаю я до буди і — паларуш би тебе нарушив! — знаєте?.. а мій Босий, як який вельможний пан барон, розлігся й розвернувся на перині з курячого пір'я!

— Як же це?.. То ваш пес вам кури крав?..

— Ну, а хто крав? — сказав Прокіп.

— Як же ж він ловив ті кури, коли був прив'язаний? — спитав Микола Пукас.

— Зараз я скажу вам, як він показав свій незвичайний псячий розум. Пес, як знаєте, вилизує дочиста миску. Я, наприклад, чув, що є такі жінки на світі,

котрі замість миски вимити, дають їх псам вилизувати й через те не треба тим жінкам помийниці. Отже, мій пес був такий хитрун, що миски не вилизував тоді, як лапав кури. Робив він це для того, щоб курку заманити перед будоу, щоб курка мала коло буди, знаєте, що дзьобати.

На те зауважив Юрко Шумський:

— Звірина має часом більший розум від людини.

Прокіп Шкраба запитав:

— А тепер скажіть мені, чому мій пес так любив кури їсти?

— Бо був голодний.

— Але ж де голодний? Я ж його годував, як бог приказав. Я, знаєте, чув таку історію: грішна душа не йде по смерті відразу до чистилища, тільки входить найперше в якусь дуже паскудну звірину, наприклад, у блощицю. Там та душа має своє чистилище й відбуває покуту. І як позбудеться трохи тих своїх гріхів, то входить у трохи делікатнішу тварину, наприклад, у блоху. З блохи входить у вовка, потім у kota, у пса, в вівцю, коли це бабська душа, а в барана, коли хлопська. А з вівці чи барана та душа вже просто йде до неба.

— Напроти чого ж ви так балакаєте, куме,— запитав Луць Семенюк.

— Напроти того, що в моїй собаці, коли він кури їв, не сиділа його власна собача душа, тільки чиясь інша: може, якого економа або піддячого...

На другому кінці стола розмовляли про що інше:

— Тепер людям трошки легше дихається, а знаєте чому? — говорив Прокіп Шкраба, — зарібки у Пруса і в Америці рятують народ.

— Але що буде, як той Прус і Америка, не дай боже, урвуться?

— Що прийде? Нужда, війна, революція, кінець світу,— віщував Андрух Дідух.

Юрко Шумський оглянувся, чи хто його не підслухує та обізвався до сусідів таємничим шепотом:

— А я вже бачу наперед революцію в нашій селі...

— Не може бути! Що ви кажете?..

— Дивіться,— говорив Шумський,— на нашу граф'янку й на Івана, як вони любо сидять біля себе. І дай боже їм найбільше щастя на землі. Але згадаєте моє слово: через ту пару буде революція в селі...

— Ей, куме, ви маячите. Для чого так говорите?

— Я вам кажу: революція розпочнеться вже від завтра. Що ви гадаєте? Адже за таку вродливу панну, як паша граф'янка, напевне, різні графи, барони, князі, а може, й навіть королевичі б'ються. І ви думаєте, що вони спокійні будуть, як довідаються, може, навіть нині, так, напевно нині, що та прекрасна панна граф'янка відбуває нині заручини з хлопським сином? Я певний, що тут близько коло нас один або кілька шпіонів підслухують усе, що тут говориться. А той страйк у пана Гаєвича? Що ви думаєте?.. Це ж початок революції. Го-го! Хто знає пана Гаєвича, а я його добре знаю, пане добродію, той собі всю ту заперенцію з його страйком так розміркує: пан Гаєвич дасть себе живцем порізати та посікти, ніж мав би на макове зерно поступитися й дати робітникам більшу платню.

— Ваша правда, шваgre,— сказав Прокіп Шкраба та додав від себе:

— Але не забувайте такого пункту: у пана Гаєвича така натура, що перше всього він буде старатися порізати й посікти других.

— Ей, куме, наприклад? — затривожився Хведько Мельник, той, що мав вітряк на греблі під селом.

— Він усю свою жовч оберне на панну граф'янку й на Івана Куценка.

— Ніби за що, наприклад? — питав Мельник.

— Ей, куме, вам так мало розпартиції у голові! Хто ж підніс робітникам платню?

— Панна граф'янка, знаю.

— А хто їй поміч дав у тім інтересі?

— Пан Іван Куценко.

— Отож бачите. Тепер я набрав пари в рот і більше не говорю ні мур-мур. Хай ваші голови самі далі штудірують.

— Хай буде, що хоче,— обіззався Панько Дідух,— але я тільки те одно знаю: якби через того пана Гаєвича чи через його посіпаку Пенкальського один волосок упав панні граф'янці або Іванові з голови, то... то... я не знаю, що я зроблю...

— Зробимо всі те саме! — аж крикнув Семен Незаривай.

На те Юрко Шумський:

— Ну, що ж тоді буде? Революція.

VII

Ще сонце стояло з-над два хлопа понад лісом, як мавка вертала додому у товаристві Івана. Обое ішли не селом, а пастівниками, що великанським півколесом зі сходу входили в село та очаровували око соковитою, буйною зеленню ярин і трав. Обое хотіли бути самі, щоби могли без перешкоди розказати собі вражіння з сьогоднішніх переживань і висловити, виспівати одне другому чародійну, величаву пісню радості життя й кохання. І дійсно, куди оком не кинь, ніде ні живої душі, бо майже всі люди ще зісталися на празнику. Обое чули за собою празниковий гамір людей і звуки музики, що невтомно грала й душі веселила. В міру того, як Іван і мавка тонули у зелені, людський голос і музика щораз більше тихли й лиш тоді, як війнув південний вітер і пестливий легіт дунув бадьоріше, радісні оклики людей, голоси скрипок і задоволене простогнування баса нагло ударяли в їхні вуха з старою силою. Та здавалося при тому одночасно, начеб ті щораз то дальші голоси доходили до них із-поза загадкового, примарного серпанку і будили почування, що переносили душу поза межі дійсності, в таємну понаддійсність, у якій душа є в силі в мільйонній частці хвилики пережити невислівні радощі існування. Тоді людина відчувається безмежно малою й безмежно великою, несвідомою й одночасно всевідучою, дрібнесеньким атомом і всесильною істотою, що в собі лучить супротивні кінці безконечності.

І неначе білий, таємний голуб-дух пливе по срібнім океані вічності.

Отак мавці та Іванові здавалося тепер, що вони обое два малесенькі метелики, що мерехтять над квітами буття.

Одночасно бачилось їм, що море синяви небес над морем зелені землі, хвилі золотого сонячного світла, у якому світ утонув, жайворонки, що крильцями гладили блакитне небо, сонце, що сміялося з-поза топіль,— весь цей ясний світ — це чародійне, непонятне й величне проміння, що з їх душ виходить і до них солодко кличе:

— Радуйтеся, діти, радістю кохання й щастя.

Обое станули й понад зелений луг, понад хати, що поховалися у гіллі черешень і яблунь, дивилися на

сонце, що за хатами примостилося у верховітті лип і скупаними в зелені проміннями пестилось кучерями мавки та їх золото ще більше золотило.

Дивилися мовчки, втонуті в зеленому і у блакитно-золотому сяйві світу.

Іван оглянувся немовби з острахом довкола, взяв у руки руку мавки й, дивлячись на неї з почуванням боготворення, озвався тихим голосом:

— Ні... Це не дійсність. Так мені здається: я живу у казці... Мені сниться дивний, понадземний сон із раю, що його на цій землі немає.

Веселкою на небі мавка усміхнулась і сказала:

— Я тебе збуджу з твого сну, Іване.

Закинула обидві руки, мов дві лебедині шиї, Іванові на шию. Іван стрепенувся. Обняв мавку сильними руками, і їх уста злучилися в одно жагуче полум'я.

Мавка, заливаючи Івана світлом радісного сміху, закликала:

— А що? Невже збудила я тебе з твого сну недійсності?

— Ні, моя весно...

— Чому? — сміялася та дивувалася мавка і сказала: — Мені здається: хоч би ти вмер, то я тебе збудила б до життя. Давай спробую ще раз і тепер я певна, що збуджу тебе.

Тепер цілунок був ще довший і ще гарячіший, так, що від його вогню Іван поблід, а груди мавки неспокійно хвилювали. На її яблуневоцвітнім, білим личку раз у раз перетягали густо-рожеві хмарочки кохання, пристрасті, здоров'я. Була така чудова, що сам найвищий мистець, творець людської краси, зійшовши з неба на землю, мусив би в ній закохатися.

— Я думаю, — сміялась мавка, — що тепер мені вдалося вже тебе стягнути з казкових висот на землю дійсності.

— Ні!.. — сказав Іван з допитливим усміхом.

Мавка глянула з почуттям ніяковості на Івана.

— В таким випадку це значить, Іванчику, що немає в мене сили довести тебе до того, щоб з неба ти зійшов на землю...

— Ні, немає в тебе сили... — відказав Іван.

Мавка нахмарилася, а її малі уста такий прибрали вигляд, як у маленької дитини, коли її уста складаються щораз то більше до плачу. Іван це бачив, але

не питав її, яка причина цьому, тільки мовчки усміхався. Тоді мавка сказала:

— Коли так, то нічого я не варта.

З тими словами вона стала звільня стежкою йти далі, та лишила Івана за собою. Іван забіг їй стежку травою, станув кілька кроків напроти неї і закликав:

— Прошу стати.

Мавка обізвалася:

— Я гніваюсь на себе й на весь світ... Я нічого не варта...

Іван дивувався:

— Для чого так говориш?

Мавка відповіла:

— Або я не маю сили над тобою, або ти замало мене любиш. Це я стверджую тепер. Одно і друге так мене болить, що прошу мені уступитися з стежки...

Іван засміявся голосно й закликав:

— Але ж, дитино! Ти мене й себе не зрозуміла...

— Чому не зрозуміла?

— Слухай, моя весно. Себе ти тим не зрозуміла, що посунула до крайності свою жіночу скромність, коли сказала двічі, що ти нічого не варта. Твоя краса і твоя душа такі великі та чудові, що ти варта не мене, хлопського сина, не графа й не князя, а якогось казково гарного і казково мудрого лицаря! Царевич закохався би на смерть у тобі.

— Ти, Іване,— обізвалась мавка тихо,— є моїм тим лицарем. Та що з того? Ти мене не кохаєш на життя і смерть...

— Чому?..— чудувався Іван.

— Адже ти сам сказав, що мої цілунки не мають сили збудити тебе зі сну до дійсності...

— Так, це правда,— відповів Іван.

— А бачиш?.. Отже, що це значить? Що ти мене не любиш над усе...

Після тих слів мавка уступилася Іванові зі стежки та хотіла далі йти сама. Однак Іван узяв її за руку, засміявся голосно й закликав:

— Послухай, в чім діло. Отже, те, що я сказав, ти мусиш не інакше розуміти, тільки так!

Ти, мавочко моя, ніколи не будеш мати сили стягнути мене з неба на землю, тільки навпаки: ти з землі та з життя усе для мене небо створиєш і створювати будеш.

..І хоч би стала ти навіть бідною, а я бездомним жебраком, то з тобою разом і найбільша нужда перестане бути нуждою і стане сном, і казкою, і світляною дійсністю для мене.

Коли мавка вислухала до кінця тих слів Івана, кликнула захоплено:

— Ох, яка я глупа й недогадлива була сьогодні! Мій Іване! Прости мені, що я на тебе сердилась. Я тебе перепрошу гарненько...

Мавка кинулась Іванові на шию, а Іван взяв її на руки, як дитину, і тримав її, причому мавка оплела руками шию Івана і свої уста злучила з устами Івана. Цілувались так гаряче, наче би одно одному забажало вицілувати серце й душу з тіла.

Коли мавка з рук Івана знову станула на землю, вся рум'яна, розгорячена закликала:

— Ох, яка солодка втома! Аж уста мені чогось пашать, горять. Іваночку, що це таке?.. Невже тобі так само?

— Так,— відповів Іван.

— Яка тому причина, Іване?

— Така, що ми обое цілувались дуже пристрасно. Коли й надалі будемо кохатися з таким огнем, то нам загрозить небезпека.

— Яка? — цікаво й живо запитала мавка.

— Обое ми станемо білими муринами...

— Що це значить, Іване?..

Іван відповів:

— Дістанемо тоді обое муринські товсті уста...

Мавка заходила від сміху і закликала:

— Це нічого. Будемо мати чим цілуватися...

Обое раділи, як діти. Від їхнього сміху, кохання і щастя небесна блакить іще більше синіла, а сонячне світло ставало ще більше світляним і небо ще більше небесним.

Взялися за руки і стежкою далі йшли.

Тепер мавка почала розмову про свої вражіння з нинішнього празника. Розказувала про своє захоплення усім, що бачила та чула. Подивляла всі укриті скарби вдачі й духа українського народу. Дивувалася оригінальності характеру у простолюддя і стихійній силі таланту, який дрімає у селянських душах і марніє, невідкритий і занедбаний.

— Візьмим, наприклад, під увагу перше всього твого батька, Іване,— говорила мавка.— Не можу собі уявити більш оригінальної людини. Він був скупий, жорстокий, неблаганний супроти тебе, Іване. Ти чудово нині висвітлив характер свого батька. Так. Він був скупий не для самої скупості, жорстокий не для жорстокості. Чи він жалів тобі матеріальних засобів, коли ти ще був у гімназії?

— Ні, мавко,— батько тоді давав мені більше грошей на утримання, ніж було треба.

— Невже ж? — дивувалася мавка.— Отже, бачиш: він такий неуступливий був пізніше, як ти виступив з гімназії, тому, що ти знищив, як йому здавалось, його честолобність і його усю надію, не тому, що через тебе він мав грошову втрату. Коли ж ти цілком несподівано матуру здав, яка страшенна зміна сталася з тим чоловіком! Ти пригадуєш, Іване, що твій батько сказав тобі, коли хотів у дзвони дзвонити?

— Так, мавко, батько висловив тоді таку цікаву думку:

«Я не вмію сказати, яка радість і контентність мені груди розпирає. Для того хай те все, що в моїм серці діється, за мене дзвони скажуть».

— Так, Іване. Ці слова твого батька вияснюють якнайкраще силу та оригінальність його вдачі. Так само празник, який він справив. Отже, в цілості про твого батька слід сказати ось що: людина, котра навіть рідній дитині скаже: «Коли ти схибив мету, то гинь!»

Коли ж його дитина мету досягнула, тоді цей жорстокий батько з радості сам став дитиною! Знаєш, Іване, мене тому зацікавила вдача твого батька, що — ану вгадай, чому?..

— Тому,— сказав Іван,— що якби не безоглядність мого батька, то тепер я працював би на ріллі, і ми обоє були би собі цілком незнані.

— Так, Іване. А тепер Кость Єгомость. Ах, яка це оригінальна постать! Яка стихія таланту неосвідомленого генія! Іване, я дивуюся, чому український народ, такий чисельно великий, такий душевно й тілесно здоровий і такий геніально талановитий, не має своєї власної держави і уже сотками літ свою здорову й сильну шию гне в ярмі неволі? Що це за причина? Можна собі з'ясувати політичну залежність поляків.

Це народ, якого географічне положення дуже некорисне. Крім того, поляки численно заслабі межі двома могутніми сусідами, німцями та москалями. Але того всього не можна сказати про нас, українців. Адже вони мають бодай із найважливішого боку природну границю: Карпати, Чорне море, Кавказ. Отже, як пояснити вікову політичну неволю українського народу?

Іван відповів:

— Причини політичної залежності українського народу слід шукати у його душевному роздвоєнні.

— Як це зрозуміти? — цікавилася мавка.

— Душевне роздвоєння треба так розуміти, що на витворення української національної вдачі у збірнім понятті склалися дві душі: геройська і невільнича душа.

— Чому прапредки українців були в силі здобути для свого політичного життя найбагатшу, медом і молоком текучу землю в Європі? Знаємо з історії, що, почавши від мандрівки народів за посідання пізнішої української землі боролися найрізномродніші племена, як гуни, болгари, авари, мадяри, печеніги, половці і другі. Чому ж тільки прапредки українців здобули буйну українську землю? Відкіля взялася у них сила прогнати з України інші могутні племена або знищити їх або зукраїнчити? Очевидно, тому тільки, що прапредки українців визначалися душевними і фізичними прикметами, якими в тій поставили всі другі племена. Значить, удачу українських прапредків мусила знаменувати одчайдушна відвага, почуття племінної єдності, спільного ідеалу і боротьби за нього і погорда смерті та життя у боротьбі. Всі ті прикмети разом утворили цю геройську душу, завдяки котрій прапредки українців стали панами на найбагатшій землі в Європі і заснували могутню Київську державу. Геройську душу витворили предки українців і зберегли її в собі доти, доки мусили в багнах, пісках та мочарищах боротись важко за щоденний прожиток. За те потомки тих геройських предків не потребували на багатій українській землі, здобутій для них батьками, так тяжко боротись за існування, як їхні прапредки, бо буйна земля від них не вимагала вкладу усієї сили. Наслідком того ослабла в українських потомках первісна енергія батьків і їхня зачіпна й відпорна сила. А тому, що земельна самовистачальність

кожного українського потомка витворила почуття особистої відмеженості від сусіда й окремішності, ослабло, затерлося, а то й затратилося почуття племінної й народної спільності і змагання до єдиної спільної мети. Значить, наслідком багатства славного українського чорнозему витворилася у потомків героїських батьків слаба, шкідлива, зіндивідуалізована, затомізована душа, котра не була вже в силі вдержати Київської держави й підлягла татарам, хоча предки дали собі раду і з більшими ворогами. Це й була ця друга, невірливіша душа, що собою наперствувала первісну героїську душу предків. Ця невірливіша душа потомків повсталася наслідком багатства українського чорнозему, котрий у визначній частині увісвав у себе, усмоктав, поглинув первісну тверду, завзяту, героїську душу прапредків на підставі ось якого біологічного закону: чим бідніша земля, яку народ замешкує, тим більша його життєва енергія й державно-творча сила. І навпаки: чим багатіша хліборобськими засобами земля, тим слабша життєва й державно-творча сила народу.

— Відкіля такий закон? — дивувалася мавка.

— Я так думаю, — сказав Іван і говорив далі: — Цей закон я висновую з таких явищ: народи, що живуть на бідних, мочаристих, піскових, скелистих землях, як, наприклад, фінляндці, скандинавці, німці, давні греки і римляни, створили самостійні держави і вміли або вміють їх боронити та розвивати. А знов не тільки українці, але, наприклад, інди, яких земля така буйна й багата, як Україна, теж утратили свою державну самостійність.

— Як же ж це, Іване? З того виходило би, що доля українського народу безнадійна.

— Ні, мавко. Не забудьмо, що багатство, буйність і краса української природи створили теж незвичайно цінні скарби української душі, а саме: глибокопоетичну українську вдачу, яка дала світові найкращу народну поезію з найкращими мелодіями. Далі: українська мова своєю гармонійною красою звуків, м'яккістю та рівночасно енергією вислову, своїм мелодійним повноголосом та милозвучністю перевищує під деяким оглядом навіть найкращу мову в Європі: італійську.

— Так, це правда, я сама це зауважила, — потакувала мавка.

Іван докінчував свої думки ось як:

— Держава — річ практичної організації. А що український народ визначається глибокопоетичною вдачею, то практичного, життєвого зміслу в нього обмаль. І це теж причина, крім ізгаданих, чому український народ по утраті незалежності ще досі не здобув своєї давньої держави.

— Невже душа всіх потомків славних українських прапредків невіленьича? — запитала мавка.

— О, ні. Стрічаємо у них геройські душі предків, але їх є небагато. В сучасності найбільше бачимо м'яких, перечулених, сентиментальних і пасивних душ, які я називаю невіленьичими. Є також багато українців, у котрих геройська душа предків і невіленьича потомків перемішалася разом і витворила оригінальну, та не цілком органічну вдачу. Таку вдачу мали запорозькі козаки. З одного боку, бачимо у козаків геройську вдачу прапредків, себто небувалу на світі відвагу й одчайдушність і радість життя та вмирання. З другого боку, пасивність у державно-творчій напрямку. Адже мусимо сказати, що козацька держава під ніяким оглядом не дорівняла давній Київській державі. Чому це так було? Тому, що розхитана й гедоністична, значить, невіленьича душа паралізувала в українських козаках геройську душу. Якби не те, то українці мали би сьогодні найбільшу державу та й наймогутнішу армію в Європі для її оборони.

— Знаєш, Іване, тепер я тебе цілком розумію. Твої виводи незвичайно цікаві і переконуючі. Але відповідж мені на це питання: — Коли український чорнозем став причиною національного лихоліття, то з того виходить, що треба його позбутися?

— Ні, мавочко. Тепер із чорноземом справа так стоїть: саме багатство без освіти — купа навозу без користі. Діло в тому, щоби виховати в національній українській школі якнайбільше інтелігентних одиниць, які були би в силі повести народ у бій за волю. Вороги це розуміють і тому на російській Україні школу цілком знищили, а в Австрії шкіл маємо дуже мало. Для виборення незалежності ми мусимо найперш вибороти національну українську школу.

Отак розмовляючи, мавка й Іван увійшли у великий парк, серед якого з-поміж гілля платанів і лип проблискували слабо білі стіни палати, що в ній жила мавка. Вона спитала з усміхом:

— А яка душа сидить у мене, Іване?

Іван відповів:

— В тобі, мавочко, живе геройська душа українських прапредків.

— Чому?

— Ти ще питаєш? Адже треба мати геройську відвагу, щоб любити мене, хлопського сина, та одверто заявити це перед цілим селом, а далі: стільки добра творити селянам і просто йти до мети.

— Іване, я не хочу більше чути з твоїх уст тих слів. «граф'янка», «хлопський син». Тепер прошу йти зі мною до моєї бабці.

Іван трошки збентежився і сказав:

— Знаєш, мавочко, мушу благодіяти цього найвищого митця, що створив тебе і твою красу, щоби він вийняв з мене мою українську невольничу душу й дав мені геройську душу українських предків. Адже боротьба за тебе вимагатиме, може, якнайбільших геройських зусиль.

— Чому, як я твоя, а ти мій? — сміялась мавка.

Заходяче сонце сипнуло на них останню в'язанку проміння, як обое увійшли в палату.

VIII

Графиня Воронська не була сьогодні сама, як бувало звичайно, коли її внучка Олена виходила з дому. Від кількох годин вона розмовляла зі своєю донькою Степанією, що була жінкою пана Гаєвича. Коли сьогодні по обіді довідалася, що граф'янка Олена поїхала на празник до Івана Куценка, була так тим згіршена, що постановила поїхати до матері та виказати їй усю невластивість і невідповідність поступовання сестрінки. Вона не тільки поділяла погляди свого чоловіка, але навіть підбадьорювала його до рішучих кроків супроти граф'янки Олени. Робила вона це з причини тих самих пересудів, якими жив пан Гаєвич, а крім того, кермувалася вона ще чисто жіночою рисою, а саме: вона не злюбила сестрінки тому, що Олена притемнювала та осліплювала її своєю незвичайною красою. Степанія уважала себе кращою від кожної жінки, яку де-небудь досі стрінула. З тієї причини тим більше дивувалася, сердилася та хвилювала-

ся, чому у прияві сестрінки вперта думка безупинно їй шептала:

«Подивися добре на сестрінку й порівняй себе до неї... Правда, що вона від тебе краща?..»

Степанія не була в силі зрозуміти того дивного, чужого та ненависного голосу й хотіла його в собі вбити всяким способом. Але ні найбільше вишукані сукні, ані крайньо рафіновані способи косметики, ні паризькі шмінки й пудри, що робили з її лиця копальню рижу — не спонукали дзеркала сказати їй: «Тепер ти краща від сестрінки».

Пан Гаєвич, її чоловік, сказав їй раз, коли вона сміялася тоді, як йому було не до сміху, несправедливо так:

— Як ти смієшся, то твої уста стають такі широкі, що можеш ними сама шептати до свого вуха...

Відтоді вона зненавиділа сестрінку і свого чоловіка.

Степанія убралася сьогодні в чудну червоняву сукню. З рукавів тієї сукні звисала ніби пелерина, ніби крила. Зі заду від шиї на саму долину сукня була зашпінута довжезним рядом гудзиків, які були так густо попришивані, неначе би один хотів вилізти на другий. А так багато їх було, що треба б іспитованого математика, щоб міг їх почислити.

Вдачу Степанії знаменувала ось яка основна риса: хоч їй було вже тридцять п'ять літ, то вона за весь час подружжя виявляла страшенну охоту зрадити свого чоловіка з переконання, бо думала, що він одружився з нею для її маєтку, не задля краси її душі та й тіла. Та проте Степанія осталась вірною, чесотною та непорочною жінкою тому, що їй важко було досі найти відповідну нагоду в душі сперефразованої німецької приповідки:

«Gelegenheit macht Diebe und — Liebe»¹.

Хоча Степанія була вродлива, то проте ні нагоди не мала, ані щастя, незважаючи на всі свої любовні залицяння, намагання та покуси. От і тому вона часто нарікала, що, мовляв, не тільки чоловік, а взагалі її ніхто не розуміє. Та все-таки вона не закидала ще надій на зрозуміння й на солодкий гріх, а в міжчасі вона прославилася на цілу околицю як оборонниця

¹ Випадок породжує злочинство і любов (нім.).

церковної моралі, подружньої вірності та аристократичної традиції.

Щоб надати своїм словам великої ваги і зробити тим більше вражіння на матір, Степанія прибрала штучно таємничий вираз обличчя і придушеним голо-
сом, неначеби боялася, щоб стіни її не почули, за-
питала:

— Мамо, чи знаєте, що сталося?..

— Що таке?..— збентежилася мати.

Степанія дивилася на матір довший час з співчут-
тям, як на ество, котрого очі й вуха надаремно в голо-
ві сидять.

— Кажі ж бо, не тривож мене...— сказала мати.

— Де ваша внучка?..

— Поїхала на празник з приводу матури Куценка.
Ну, скажи, що сталося?..

Степанія повторила насмішливо слова матері та
запитала:

— І ви, мамо, так супокійно про це говорите?..

— Чому ж би говорити неспокійно?.. Чого мене ля-
каєш? Чи здорова Галя?..

— Аж занадто здорова...— насміхалася Степанія.

Графиня успокоїлася:

— Богу дякувати. А я думала, що, може, що ста-
лося з нею.

Степанія настоювала:

— Сталось, мамо, сталось...

Графиня крикнула з переляком:

— Кажі, що з нею?.. Бійся бога!

— Те сталося, що панна граф'янка з хлопами си-
дить і з ними їсть і п'є та забавляється...

— Це все, що ти мені сказати маєш?..

— Поки що усе. Невже це вам замало, мамо?

— Чого ж ти, доню, так мене, стару, тривожиш? Я не
бачу в тім нічого страшного, коли моя внучка тішиться
разом з селянами матурою селянського сина.

Ті слова графині вдарили на Степанію, як якась
велика ересь. Вона мовчки позирала на матір і жак-
нулася, бо нагло через її голову майнула думка, котру
вона все від себе відганяла, як ту настирливу муху:
її мати теж походить з хлопського роду... Однак ця
думка не спрямувала її на дорогу ліберального помір-
кування навіть супроти своєї матері. Навпаки, вона з
ревністю й завзяттям новоспеченої апостатки й нео-

фітки намагалась боронити ту суспільну піраміду, на вершку котрої станула вона без огляду на те, куди належала своїм походженням її мати. Ось тому вона почала:

— Мамо, невже ви думаєте, що забав Галі з мужиками, це лише така собі великопанська химера й цікавість? Хіба ви не знаєте того, над чим боліємо не тільки ми, аристократи, але навіть поважніші хлопці з того сміються?

— Над чим боліють? Із чого сміються?..

— Адже ви, мамо, повинні знати, що Галя днями й вечорами ходить з Куценком по лісах і, бозна по яких там нетрах. Чи ж лицює панні граф'янці, навіть тоді, якби той, з яким вона ходить, був не хлопським сином, але графом? Вибачте, мамо, але як ви в тім не бачите нічого злого, ну... то хіба вже світ кінчиться...

— Вибач, доню, через те світ не скінчиться. На тому світ стоїть. І я так робила, як була молода, й ти теж...

— О, я вас, мамо, дуже перепрошую. Як я колись і перейшлась по лісі, то або сама, або з таким мужчиною, що був мені рівня...

— А я,— вкинула графиня,— проходилася з мужчиною, який мені був нерівня...

— Як-то?..— вирвалось у Степанії.

— Так,— відповіла графиня,— що мій мужчина був граф, а я... селянка...

Степанія сиділа хвилику, начеб ті слова матері ударили молотом об неї. По хвилині схаменулася й закликала:

— Коли нижчий з вищим пристає, то це здорово, і природно, і в порядку. Але це нерозум і безглуздя, коли діється навиворіт.

Графиня усміхнулася:

— Значить, доню, з мого боку все було здорово і в порядку, але з твого боку ні...

— Чому, мамо?

— Адже ти, граф'янка, вийшла заміж за неграфа...

— Тому, мамо, нема справжнього життя між ним і мною...

— Чому нема?..

— Він мене рідко коли розуміє...

— Отже, тут не титул винен, доню, тільки недостача зрозуміння. Це щось інше.

— Я певна, мамо, що Галя любиться у тім Куценку й він у ній. І я поб'юся об заклад, що вона з ним прийде до вас і представить вам його, як свого нареченого. Го-го, я її знаю. А що ви тоді, мамо, зробите?

— Що ж мені зробити?

— Ви, мамо, мусите якнайрішучіше спротивитися такому подружжю.

— Я не потребую протівитися, доню...

— Чому?..— зачудувалася Степанія.

— Тому, бо уважаю мою внучку занадто розумною панною, щоб вона могла навіть думати про подружжя з Куценком.

— Це дуже гарно, мамо, що ви так думаєте. Нарешті ми обі одної думки. Однак сьогодні все можливе. Не те, що Галя нині на хлопському празнику, але її майже безупинне ходження з Куценком по лісі викликає підозріння, що великий розум, котрий ви, мамо, так у Галі подивляєте, не так-то дуже в неї у порядку.

— Ні, доню, це лише її зацікавлення оригінальною людиною тягне її в його товариство. Але, щоб вона в нім закохалася аж до бажання вийти за нього за муж, про те не може, по-моєму, бути й мови.

— Мамо, дай боже, щоб я була фальшивим пророком, але побачите, що мої здогади сповняться. А що тоді?

— Не можу в це повірити. А втім... якби і сталося так, як ти міркуєш, то будемо спільними силами старатися вибити їй з голови таке подружжя.

— Я дуже радо поможу вам, мамо. Поки що я мушу ось що заявити: ми, аристократи, всі без винятку запротестуємо проти можливості подружжя Галі з хлопським сином. Адже Галя може навіть принца мати за чоловіка. Правда, вона сильно підірвала свою добру славу через приставання з хлопським сином, але все ж таки не один граф чи князь уважався би найщасливішою людиною, коли б міг назвати Галю своєю дружиною. Я особисто дуже є за тим, щоб Галя вийшла за муж за графа Адольфа Козицького. Він має за собою ті прикмети, що пристійний і розумний, з нього добрий господар і має великі впливи в міродатних урядових колах.

— Галя не може його й на очі знести, доню.

— Чому?

— Він в її очах неосвічена, тупа людина, а Галя, як сама знаєш, пропадає за наукою.

— На мудрість час ніколи не запізній. Чого він не знає, того ще навчиться сам або від Галі...

— Доню, нещасне подружжя, в котрому чоловік учиться мудрості від жінки, а не навпаки.

— Якось-то, мамо, зробиться. Не забудьте, що граф Козицький рішений на все. Він сказав, що якби Галя звінчалася з тим хлопським сином, то він готов ціле село пустити з димом... Так шалено він кохає Галю. І що думаєте, мамо? Можна напевно сказати, що його любовний шал спонукає його дотримати слова, якби Галя стратила цілком розум з тим хлопським сином.

— Не бійся, доню. Моя внучка — це найрозумніша й найкраща на світі дівчина. Що тільки вона зробить, усе те буде розумне.

IX

При останніх словах графині відчинилися двері й до кімнати ввійшла мавка, а за нею Іван Куценко. Коли побачили, що бабуня не сама, тіль невдоволення майнула по її обличчі. Та в найближчій хвилині вона набрала самопевності й рішучості людини, котра думає самостійно, вміє собі миттю дати раду навіть у важкім положенні та у своїй сильній особовості знає, що і як робити. Вся рум'яна зі зворушення, осяяна світлом великого та судьбоносного рішення, мавка дзвінким, поважним, непохитним голосом, який загомонів, як невідкличний вирок посланника долі, сказала:

— Маю честь представити: пан Іван Куценко, мій наречений.

Мовби обернулися у дві камінні статуї, так мати та дочка сиділи непорушно, а їх очі поглядали остовпіло на Івана і на мавку. Тим часом мавка обернулася до Івана, усміхнулася до нього, узяла його за руку та обое сіли на фотелях так, що мавка сиділа напроти бабці, а Іван напроти тітки. Наступила мовчанка, яка, здавалося, тягнулася у вічність. Під час тої тиші відбувалася німо тільки дивна гра на чотирьох обличчях. Мавка позирала на бабуню з виразом щораз то більшої цікавості та певності, що бабця

згодиться на волю внучки. На тітку мавка поглядала так, начеби хотіла не цілком виразно їй сказати:

«Хоч-не-хоч, так мусить бути: я так хочу».

Іван дивився на графиню та на пані Гаєвичеву спочатку спокійно, та пізніше, як мовчання вже стало щораз більш несамовитим, він почав бентежитися, бо здавалося йому, що дивні обличчя і уста пані Гаєвичевої втуплюються в нього щораз більше... як якась примарна, сатанічна загадка... Він підбадьорював себе такою думкою:

«Тримайся добре, Іване... Покажи геройську душу українських предків...»

На лиці графині важко було розпізнати спочатку, які хмари думок по ньому плывуть. Та поволі було видно, як із-поза зчудовання й остовпіння щораз більше виринає велика, безкрая любов бабці до внучки та несміливий тихий закид, для чого вона рішається так нагло й несподівано, без попередньої поради з нею?...

Та найрізномірніші почування хвилювали душу пані Гаєвичевої. Перше всього, поза початковим остовпінням затріумфувала в ній та горда думка, що у неї неабиякий хист передбачування, себто розуму та мудрості. Адже те, у чім вона підозрювала граф'янку та впевняла матір, наступило навіть хутше, ніж вона сама поміркувала. Та над її усіми почуваннями узяв відразу верх дивний чар, який тепер спливав на неї від особи Івана Куценка. Чим більше вона вдивлялася у нього, тим більше їй здавалося, що вона ніколи ще не бачила такого гарного чоловіка, як цей молодий селянський син. Вона поволі почувала, що її всі наміри, класові пересуди й ненависть — усе те топиться, мов сніг під теплим леготом весняної краси та сили молодості, під могутнім і таємним сяйвом небуденної особовості Івана. Після слів Олени «мій наречений» Степанія спершу хотіла, на знак спротиву, зробити так, як це часто робиться у великопанських жінок: зімліти. Але те її хотіння було б її відібрало змогу дивитись на Івана. З тієї причини вона воліла не зімліти, щоб могла дивитись на нього безупинно і щоби її запальна душа могла хоча б часочок пити той огонь, який її запалював, коли дивилась на Івана. Протягом кількох хвилин отого дивного, напруженого мовчання, Степанія переживала довгий роман. Вона чула, що,

будучи на місці Олени, не зробила би інакше. Що більше. Вона нагло запалала бажанням одібрати їй Івана для себе бодай на хвилинку, якби це не вдалось їй на довший час, ах, на все...

Коли всі три жінки мовчали, наче зачаровані і вже здавалося, що цьому мовчанню не буде ні кінця ні краю, Іван, заохочений німим і теплим та вимовним поглядом мавки, уважав своїм обов'язком перебити цю несамовиту тишу і став говорити ось якими словами:

— Я розумію ваше мовчання, достойна пані графине. Воно надихане вашим сумнівом, чи зможу я, чужа вам людина із низького, як-то кажуть, роду, дати вашій внучці, яку ви любите над усе, те щастя, на яке вона заслуговує своїм походженням, шляхетністю, красою й мудрістю. Однак найбільше щастя, не високий або низький рід, не багатство, герби та титули, лиш наймогутніша й одинока сила, ім'я якій: любов. Заява панни граф'янки нагла й несподівана для вас, достойна пані графине, тим більше свідчить про те, що вона мене любить так само, як я її. Я все був того свідомий, яка широка суспільна прірва викопана між вашою внучкою і мною. Тому, хоч я люблю її безтямно, я спершу не уважав себе достойним її та хотів лишитись по тім боці прірви й нести найтяжчий хрест, який людина двигнути може: добровільно зректися єдиного могого щастя на землі — спільної долі з вашою внучкою. Та коли я побачив, що любов вашої внучки до мене — це не перелетна пташка химерної дитини, випещеної долею, тільки стихійна і тривала сила, котра обняла усе її невинне єство, тоді я, піднесений нею до її вершин і сам також душевно виріс у своїх власних очах і прийшов до переконання, що доля і щастя вашої внучки нерозривно й невідклично зв'язані зі мною. В цім переконанні мене скріпила ваша внучка думкою, що справжній аристократизм полягає не в гербах, не в скиртах збіжжя, не в тисячках десятин поля і мір грошей, лиш в аристократизмі духа. Я не є ні одним, ні другим аристократом, та проте, осяяний коханням вашої внучки, я чую в собі силу стати незадовго вже аристократом духа. І хоч би ваша внучка мала стати бідною, як найбільша сирота, то все таки я непохитно рішений ділити з нею вічно спільну долю, як її чоловік, і вона як моя жінка. Ми

обоє непохитно віримо, що під сонцем нашого кохання нам засяє найбільше щастя на землі, а через те ми будемо багаті, бо справжнє багатство випливає з щастя спільної любові.

Слова Івана Куценка, висказані з спокійною, поважною, достойною вимовністю, рішучістю та силою обдуманой й безвідкличної конечності, зробили на всі три жінки незвичайно глибоке вражіння. Та найсильніше схвилювали ті слова Степанію, хоч вона й не уважала докладно на їхній зміст. Вона головню упоювалася, неначе музикою, лагідним, м'яким і переконуючим голосом Івана й одночасно любиалася тим дивним, чародійним сяйвом, що ішло на неї від Івана та її розтоплювало, наче віск. І в такому настрої Степанія забула всю мету, задля котрої приїхала до матері, й викинула з голови своє безперестанне «ми аристократи» та почала жити й дихати одним лише бажанням, що її палило, як огонь:

«Я мушу зараз... невідклично... за всяку ціну його поцілувати!..»

Але ж як виконати цю божевільну думку у присутності граф'янки і графині?.. А втім... якби вона і знайшлася сама з Іваном у кімнаті, то що скаже її жіноча соромливість?

Але так неспокійно побивалася Степанія лише хвилинку. В найближчому часі вона з жіночою бистроумністю в такому випадку мала вже готовий план, а саме: вона намовить графиню, щоб зараз же згодилась на подружжя сестрінки з Іваном, а потім... що? Потому вона буде уважати, щоб акт і церемонія благословення наречених одбувалась по всім приписам традиції, значить, не тільки стара графиня, але й теж вона як тітка буде мати право не лише поцілувати Івана, але й вицілувати його досхочу...

Коли Іван скінчив свою коротку мову, графиня, оголомшена спершу словами внучки, опісля зворушена й піднесена думками Івана, обізвалась до Олени:

— Чи справді, дитино, кохаєш так дуже пана Куценка?

— Так, бабцю,— відповіла мавка й усміхнулась до Івана.

— Чи ти переконана, що в любові з ним найдеш щастя?

— Я вже найшла, бабцю,— сміялась мавка,— і я переконана, що те щастя буде вічне.

Графиня звернулась тепер до Івана Куценка:

— Чи ви будете в силі, пане Іване, вчинити мою внучку все щасливою?..

Іван відповів:

— Так. Відповідь вашої внучки є моєю відповіддю.

Графиня думала хвилину. Опісля звернулась до доньки Степанії словами:

— Що ж мені зробити, доню?..

Степанія відповіла з дивним поспіхом:

— Прошу згодитися на їх подружжя й гарно, дуже гарно їх поблагословити, як наречених...

Графиня розкрила широко очі:

— Як-то, доню?.. Адже ти...

Степанія впала у слова матері і покvapно сказала:

— Так... так, я колись... Тепер я думаю цілком інакше: нові часи, поступ... демократія горою...

— Значить, доню, ти не маєш нічого проти пана Куценка як чоловіка моєї внучки?..

— Борони боже, мамцю! Навпаки: я бачу, що пан Іван Куценко — це мужчина.

— Значить, доню, можна їх обоє поблагословити?..

Степанія заохочувала гарячково:

— Можна, можна, мамцю, не лиш можна, але треба і лицює... Мамо, поблагословім обидві їх обоє гарно... дуже гарно...

Степанія звернулась до сестрінки:

— Галюсенько і ви, пане Іване... Ви заручаетесь перший раз... Не знаєте, яка має бути поведенція при тому святі... Зараз... я навчу вас... Підступіть обоє до бабці... так... Поцілуйте бабцю в руку... так... А ви, бабцю, вже забули заручинові звичаї... Давні часи... Поцілуйте Галю в голову... в уста... де хочете... а міцно... міцно... так... Так само пана Івана... о, не так... сердечно... кріпко... Е, не вмієте... забули...

Графиня цілувала внучку та Івана і при тому пригадала молоді літа, які вже так давно утонули у морі вічності. Прослезилася і сказала:

— Благословлю вас, діти. Кохайтесь навіки й будьте щасливі.

Тепер обоє приступили до Степанії й поцілували її в руку. Степанія вхопила голову граф'янки в руки з досі небувалою сердечністю та цілувала її міцно.

Опісля з серцем, що гриміло в ній, як на ковадлі молот, обхопила обома руками шию Івана, накрила його лелековими крилами своєї сукні й, майже звисившись на ньому, цілувала його пристрасно в чоло, тому що їй не лицювало так, як би хотіла, припасти відразу до його уст. Щойно після вогняного вступу на Івановім чолі вона припала устами до уст Івана. І була б лишилася в такій поставі поза належно довгий час, якби Іван, немилу вражений слизьким холодом її уст і за довгим триванням її благословення, не був одвернув непомітно обличчя. Тоді Степанія його поцілувала ще раз у чоло, щоб дати доказ, що його уста й чоло усе одно для неї і, зісвогнувшись ще раз губами по його устах, так закінчила своє благословення:

— Ми забули найважливішу річ: адже ви, молоденькі наречені, не поцілувалися...

Мавка засміялась:

— Бабцю, того нам не треба пригадувати...

Мавка й Іван поцілувалися, а мавка кликнула:

— Бабцю, це нам не першина...

Графиня звернулась до Степанії з заміткою:

— Яка моя внучка щира!

А потім до обох:

— Скільки ж разів ви обоє вже поцілувалися?..

На те мавка:

— Бабцю, дай вам боже стільки літ прожити, скільки ми обоє вже цілунків пережили...

— Не можна, дитинко, цілуватися перед заручинами...

— Бабцю,— усміхнулась мавка,— якби так усе питати, що можна та чого не можна, то ніколи не було б кохання.

Х

Пізнім вечером верталася Степанія критим повозом додому. Повний місяць заглядав цікаво, до середини повозу, щоб довідатися, чи вона сама сидить? Але ні, з нею разом сидів у повозі Іван Куценко. Попрощавшись з графинею та мавкою, хотів Іван іти додому пішки й сам. Одначе Степанія наперлася, щоб він її трошки підвіз, бо вона боїться їхати сама поночі. Це одно. Друге: їй приємно буде побалакати ще трошки з Іваном по дорозі. Коли ж до того мавка і графиня

просили його, щоб не відмовив проханню Степанії, він згодився та сів разом з нею до повозу.

Коли коні ударили жваво копитами землю та серед рівного тупоту повіз котився дорогою і підносився та гойдався, ніби той лебідь на озері, по цілм естві Степанії розлилося якесь розкішне, їй уже давно не знане, тільки у снах вимріяне почуття, яке не говорило, а кричало до її душі: «Я так їхала би з ним і на край світу!..»

Від першого погляду вона закохалася в Івана, і його цілунок, який він віддав їй при заручинах з мавкою, котився жаром з її уст по всьому тілі і справляв їй невимовні радощі та одночасно пік і спалював її до дна душі. Вона хотіла клякнути перед Іваном і визнати йому все: яка вона нещасна з своїм чоловіком, як вона днями і ночами все тужить і тужить бодай за окрушиною кохання і зрозуміння, як у безсонних ночах подушки зливала сльозами несповнених надій і невтишимої туги за кохання, як у своїм житті ще не найшла ні одного мужчини, який би відчув її горе й самоту та її зрозумів би.

«Іване, ти чудовий хлопче,— так думала вона,— як ти мене сьогодні не зрозумієш, то я зроблю кінець моему любовному сирітству та нещасному життю».

Але вона була певна, що такою сповіддю вона себе лиш осмішить перед Іваном і його відстрашить. Адже він шойно після заручин, а вона його майбутня тітка. Треба вжити інших засобів, щоб Іван міг її зрозуміти. Вона бачила своє положення супроти Івана і думала, що тільки якимись незвичайними жіночими хитрощами зможе підійти до мети, про яку Іван і поняття не має. І якраз з причини тих великих труднощів Степанія рішила всіма силами змагати до того, щоб Іван належав лиш до неї. Їй була байдужа доля сестрінки, старої графині, Івана і її власна. Вона стала тепер огнем, котрий хотів примусити яким-небудь чином Івана бути для нього оливою.

Степанія взяла Івана за руку і тремтючим од зворушення голосом заговорила:

— Вибач, Іване... можна до вас говорити «ти»?..

— Прошу дуже, адже ви, пані, моя тітка,— усміхнувся Іван.

— Так, Іванчику... хоча сказати... правда, я замолода тобі на тітку... Як гадаєш, скільки мені літ?..

Іван глянув на її обличчя, освітлене місяцем і відповів так, аби через прибільшення бодай одного року не образити жінки:

— Я думаю... вам тепер двадцять три роки...

— Одним роком помилився,— закликала Степанія з кокетливою вдячністю за те, що Іван уважає її такою молодою.

Іван, який припускав, що їй найменше тридцять п'ять літ, запитав з непомітною іронією:

— Отже, двадцять чотири роки, так?..

Коли Степанія притакнула, Іван подумав:

«Яка вона правдомовна у своїй неправдомовності!..»

— А скільки тобі, любий Іване?..

— Мені теж двадцять чотири.

— Ах, то ми однолітки! — кликнула захоплено Степанія й додала з святочною таємністю: — Знаєш, Іване, це має велике й рішуче значення...

— Яке? — дивувався Іван.

— Ми можемо закохатися одно в одному...— вимовила пані Гаєвичева, сміючись і важко дихаючи одночасно.

Іван на то спокійно і тактовно:

— Значить, я вас, пані, вже люблю, як свою тітку, а пані мене любитимуть, як свояка.

— Любий мій Іване, якби я тебе кохала... не як свояка... лиш як чоловіку?..

— Так не можна, прошу пані.

Степанія закликала, немов ломила всякі перепони на своїй дорозі:

— Хто мені заборонить кохати когось так, як мені серце велить?..

Коли Іван мовчав, Степанія спитала:

— Іванчику... що ти зробив би, якби на дорозі твого життя станула ще краща, ще миліша і ще багатіша жінка, ніж моя сестрінка Галя?..

— Прошу пані, у моїй любові до Галі та її до мене багатство не має найменшого значення.

— Розумію, розумію, так воно справді! Так не забувай, Іване, що з любов'ю так річ мається: багатство для кохання — так, як паливо для печі. Холод руйнує здоров'я, убогість — кохання. Але не в тім діло. Відповідь же мені на моє питання з виключенням точки про багатство...

— Неможливо, прошу пані, щоб на дорозі мого життя станула краща і миліша дівчина від Галі...

— Чому неможливо, Іване?..

— Тому, прошу пані, що кращої й любішої дівчини від Галі немає на світі.

— Кожний наречений вважає свою наречену найкращою й найліпшою на світі. Це лиш хвилеве засліплення, Іване.

Іван одчинив широко очі й запитав:

— Що значить «хвилеве засліплення»?..

— Іване, і в найпалкішому коханні все прийде отверезіння. Так само буде і з тобою. Тоді ти побачиш, що поза твоїм ідеалом, яким для тебе є Галя, ходять по землі жіночі ества, що визначаються ще ціннішими прикметами...

— Пані, я тих жіночих істот ніколи не побачу й не хочу їх бачити.

Степанія засміялась:

— Чи схочеш, чи не схочеш, Іване, то такі жінки ходять по світі, і я їх навіть особисто знаю. Особливо одну з них я знаю наскрізь...

Тут пані Гаєвичева нахилилася Іванові до вуха й шепнула:

— Вона так шалено закохалася у тебе, Іване, що сказала мені так:

«Коли Іван відкине мою любов, то мені життя так остогидне, що я скочу у став».

— Хто ж це такий?..— дивувався Іван.

Степанія закликала радісно:

— А бачиш, Іване?.. Ти вже зацікавився тією жінкою!.. Чекай, я тобі назву її ім'я. Та найперше опишу тобі її. Отже, вона теж аристократка... з графського роду... Незвичайно багата... але в тебе це не грає ролі... Найкраще буде, як її порівняю з Галею... Вона красою може майже міряться з Галею... Кажу «майже», бо хочу бути справедлива і під оглядом краси поставлю Галю на першому місці, а вона йде зараз після Галі... Тому кілька літ вона була ще краща від Галі... Але тому, що вона декілька літ старша, то хай Галя й зістане на своєму місці. Та зате у неї інші скарби, якими вона бере верх над Галею.

Перший скарб: вона незвичайно освічена та мудра... Всю французьку літературу вона напам'ять вистудювала... Та найбільший її скарб — її глибоке, як безо-

дня, чуття. Ох, її чуття — не озеро, не море, ні, це — океан, Іване... І подумай, Іванчику: весь цей океан її душі горить, кипить, шумить, шаліє, відколи вона тебе пізнала, Іване... Мені жаль, ах, як мені жаль тієї бідної, душею так багатої людини! Змилося над нею, Іване...

Іван не знав, чи йому при тому оповіданні сміятися з Степанії, чи спочувати комусь. Він запитав Степанію:

— Як же мені милосердитися над нею?..

Степанія стиснула пристрасно Іванові руку й застогнала:

— Іване, ти мусиш кохати ту жінку!..

— Ніколи, пані, за ніщо у світі. Мені дивно, як так може говорити недалеко моя тітка, котра щойно поблагословила мое нареченство з своєю сестрінкою?!

— Ах, Іванчику, якби ти знав, якими лабіринтами блукає жіноча душа в погоні за щастям! Ця жінка ще мені рідніша, ніж моя сестрінка. Я так її люблю й вона мене так любить, що сказати можна: вона і я — усе одно.

— Вибачте, пані, я вас не розумію... Хто ж це ця жінка?

— Зараз я тобі скажу, Іване. Та перше всього я тобі обов'язана зрадити ось яку тайну: коли ти не кохатимеш цієї жінки, візьмеш великий гріх на себе, Іване...

— Для чого?.. — чудувався Іван.

— Вона мені дала слово честі, Іване, що без твоєї взаємної любові заподіє собі смерть... У став скочить і — кінець...

Іван на те озвався:

— Шкода людини... Зрештою, не розумію, як може через мене скакати у став людина, котрої я не знаю й котра ніколи зо мною не балакала?..

— Вона прийде до тебе, Іване, і я хочу тебе приготувити на її прихід... Вона тебе питає: «Чи кохаєш мене, Іване?..» Отже, уважай, Іванчику: одно твоє «ні» буде причиною її негайної смерті... Для того ти не смієш так їй відповісти...

Іван дивувався щораз більше:

— Що ж мені зробити?.. Адже я не можу зрадити своєї нареченої.

— Пожди, Іване, я щось видумаю, щоб не було зради і не було смерті...

Степанія сховала своє обличчя в долонях і хвилику важко думала. Опісля обізвалася з повагою, достроєною до питання зради й смерті:

— Я вже маю спосіб на рятунок...

— Який?..— цікавився Іван.

— Мусиш, мій коханий Іване, для відвернення її самогубства їй сказати, що її кохаєш теж...

— Неможливо, пані, це ж буде зрада та неправда.

— Іване, ти балакаєш, як непрактичний молодий ідеаліст. У житті так мусить бути: коли неправда й зрада в силі вирятувати життя шляхетної людини, то хай живе неправда й зрада!

— Пані, я не можу поклонитися такій засаді, бо зрадою уб'ю життя моєї нареченої.

— Отже, ти, Іване, як розв'язуєш оце важке питання?..

— Ось як, пані: коли б мала згинутися або моя мила, або ця дивна ваша приятелька, то хай живе моя мила й хай гине ваша приятелька.

— Іване, ти жорстокий, ох, ти жорстокий!..

Тепер Степанія знов затулила своє обличчя руками і хвилину так сиділа нерухомо, задумана глибоко. Опісля глянула на Івана з блисками таємного вогню в очах і з виразом непохитної рішучості та знов промовила:

— Іване, тепер я подам останній і єдиний спосіб, як вирятувати оцю людину, це моє друге «я» від заглади. Але мусиш мені обіцяти словом честі, що послухаєш моєї ради...

— Послухаю, наскільки цей ваш спосіб виключить зраду на особі моєї милої.

— Запевняю тебе, Іване, що тут не буде ніякої зради...

— Отже: давай слово честі!

— Даю слово честі,— вимовив Іван.

— Знаєш, Іване, ця шляхетна та нещасна аристократка дуже скромна, що є рідкістю у нас, аристократів. Крім того, я її ще намовлю, щоб вона задовольнилася не пожежею, а тільки дрібнесенькою іскрою кохання...

— Що це за іскра кохання?..— чудувався Іван.

— Ти, Іване, спасеш її життя найдешевішим способом на світі...

— Яким?..— запитав Іван.

Степанія кинула на Івана блудні вогники своїх очей і застогнала:

— Ти даш їй один, одинокий, гарячий цілунок...

— Це теж буде зрада,— відповів Іван.

— Ні, любий хлопче. Та коли б ти дійсно уважав спасення доброї людини одним лиш поцілунком зрадою, то хіба ти був би божевільний. Але з тебе мудра людина. Це одно. Друге: ти дав слово честі...

— І ви переконані, пані, що той цілунок вирятую вашу приятельку від смерті?..

— Цілком певна, Іване. Твій цілунок буде для неї сонцем, яке аж до могильної дошки освітлюватиме холодну темінь її життя.

— А як вона, прошу пані, не задовольниться тим одним сонцем, а тільки схоче їх десять, тисячу й так далі?.. Бо іскра й цілунок подібні до себе: одно і друге викликає вогонь: вогонь-пожар, а пожар росте й хотів би навіть весь світ запалити.

Степанія закликала захоплено:

— Так-так, Іваничку мій любий, але під умовою, коли іскра впаде на запальну матерію, а поцілунок на запальні уста... Отже, згода, Іване?..

— Мушу, прошу пані, тільки хай знаю, хто ця ваша приятелька?..

Груди пані Гаєвичевої захвилювали, й вона хрипло простогнала:

— Я...

Іван жахнувся й витріщеними очима позирав на паню Гаєвичеву. Мимоволі відсунувся від неї в кут повозу й, мов одеревілий, дивився, як вона присувалася до нього.

«Це несамовита істеричка... мушу з нею обійтися, наче з хворою людиною», — блиснуло йому крізь мозок.

Нагло йому здавалося, що сперед нього щезла пані Гаєвичева, а до нього суне якийсь потворний лилик з крокодилячим ротом... у найближчій хвилині той лилик з окликом: «Іваночку, мое кохання!» накрив його крилами, стиснув за шию пазурами і всмоктався з дикою жагою у його уста... Іван зірвався на ноги і вдарив головою в накриття повозу, але лилик обмотав його та не пускав від себе... З важким зусиллям Іван одірвав цю дивну істоту від себе, посадив її в повозі, глянув крізь вікно й побачив, як на небі місяць

сміється й сіє срібне світло по спокійнім та широкім дзеркалі ставу... У найближчій хвилині Іван почув за собою захриплі слова:

— Води! Води!

Одчинив дверцята повозу, затримав його та побіг до ставу. Приніс води у пригорщі, станув перед Степанією, що сиділа сперта на стінку повозу й мала заплющені очі. Він силкувався влити у її уста бодай кілька краплинок води. Нараз пані Гаєвичева вхопила його за рамена й тягнула до себе. Вся вода виллялася на її обличчя і на сукню. Та не зважаючи на те, Степанія тримала Івана й не пускала. Він увільнився з її рук, вискочив з повозу і сказав до візника:

— Пані трошки заслабла. Тепер уже добре. Ідьте далі. Я вже йду додому.

Іван не здобувся на відвагу їхати далі з панею Гаєвичевою. Він станув за кущем біля ставу та споглядав за повозом, бо, хоча сповнив дане слово, то проте не знав небезпечно, чи вона не вернеться й не кинеється у став?..

А пані Степанія обтирала в повозі з обличчя й з сукні й, розгорячена та люта на весь світ, біла головою стіну повозу і стогнала:

— Ох, ніхто мене не розуміє!

XI

Того самого вечора пан Гаєвич ходив по салону своєї палати, у присілку Бабині, й попахкував люлькою на цибусі, довгим, як палиця. Він очікував своєї жінки й вістей від управителя Пенкальського. При столі сидів колишній товариш його молодості граф Залуський, світовий бувалець, який у переїзді з Парижу до своїх посіlostей вступив по дорозі до Гаєвича. Граф Залуський бубнив легенько й нечутно пальцями об стіл і в розмові з Гаєвичем мав такий вираз обличчя, начеб на його нарікання на нові, важкі й нечувані часи відповідав з філософічним спокоєм:

— Немає нічого нового під сонцем.

Нараз роздер повітря нагальний та заїлий гавкіт і гаркіт собак. Пан Гаєвич вийняв люльку з уст і наслухував уважно. Опісля запитав:

— Мої собаки не сповняли ще ніколи свого обов'язку так завзято, як сьогодні. Що це може бути?..

— Хлопський бунт... нова гайдамащина...— зауважив з спокійним усміхом граф Залуський.

Увійшов лакей і сказав, що якийсь жебрак наперся конче бачитися з ясновельможним паном поміщиком у салоні.

— Чому ж ти його не прогнав? — гримнув на нього пан Гаєвич.

— Він каже, що має для ясновельможного пана дуже важні й добрі вісті.

Пан Гаєвич обернувся до графа Залуського:

— Бачиш, пане-товаришу, які тут у нас відносини?.. Жебраки й діводи за пан-брат собі з поміщиками...

— Воля, рівність і братерство...— сміявся граф Залуський.

— Чи пустити його сюди?..— радився Гаєвич.

— Пустити, буде емоція...— жартував граф Залуський.

Увійшов старезний, сивий жебрак із грубою та суковатою палицею, уклонився аж до пояса й, піднісши праву руку вгору, закликав пророчим голосом:

— Слава во вишніх богу, а на землі війна та революція! Покайтеся, панове шляхта, купи тримайтеся й камінним муром станьте, а то з'їдять вас, пожеруть вас і стереблять двоногі миші та безхвості щурі, безштаньки, гольтіпаки, хлопи й жебраки.

На той чудний заклик не знав пан Гаєвич знайти зараз відповіді, а граф Залуський аж за боки взявся з сміху й закликав:

— Чудово! Знаменито! Пане жебраку, прошу далі...

Тоді жебрак покійно обіззався:

— Вибачте, панове шляхта, графи, барони... Але я утомлений з далекої дороги... Прийшов я з празнику, голодний, як жебрак...

— Як-то? — сміявся граф Залуський,— був на празнику й голодний?..

Жебрак зітхнув тяжко:

— Так, ясновельможні панове:

На заручинах сидів,
Мед, горівку й пиво пив,
Все по бороді текло,
Але в роті не було...

— На яких заручинах ти сидів?..— аж крикнув пан Гаєвич.

Жебрак відповів знов пророчим голосом:

— Покайтеся, панове шляхта! Страшний суд іде! Ясновельможна панна граф'янка Галя нині на хлопському празнику заручилася з хлопським сином Іваном Куценком. Амінь!

Немов планети вдарили об землю, так та вістка збурила думки пана Гаєвича. Люлька випала йому з рук на підлогу. Він прискочив до жебрака, вхопив його за барки, струснув ним і крикнув:

— Брешеш, гаспидський сину! Я тебе зацькую собаками!

— Зацькуйте, пане,— застогнав жебрак,— хай цей грішний світ дістане ще одного мученика за правду...

Граф Залуський приступив до жебрака й велів йому сісти на крісло, а до Гаєвича обізвався:

— Пане-товаришу, спокійно, спокійно, вислухайте все. Він же ж нам розказує цікаві речі...

Пан Гаєвич велів жебраківі подати шматок хліба з маслом, але жебрак не прийняв його.

— Дякую. Я не скажу більше та й не буду їсти. Бувайте здорові.

Граф Залуський і Гаєвич затримали жебрака з бажанням, щоб він далі розказав, що знає.

— Добре, — відповів жебрак, — але під одною умовою...

— Під якою? — запитав пан Гаєвич.

— Дасте мені на вечерю великий, як верета, віденський шніцель з капустою та бомбу чорного пива...

— Оригінальний жебрак-смакун...— сміявся граф Залуський.

Пан Гаєвич обіцяв йому таку вечерю. В тій хвили увійшла в салон пані Гаєвичева в білій сукні. Коли чоловік представив їй графа Залуського і сказав, для чого пустив жебрака в салон, запитав жебрака:

— А не бачив ти на празнику пана Пенкальського?..

— Бачив, бачив, він був теж.

— Де ж він тепер?..

— Не знаю. Він іще прийде, як його не вбили...

— Що ти верзеш?..— крикнув знову Гаєвич.

Жебрак оповідав:

— Я бачив, як за ним гналися молоді гайдамаки та собаки і кричали: «Бий, забий!»

— І що сталося? — непокоївся Гаєвич.

— Нічого. Він утік їм з рук, бо мав у руках револьвер.

— Чому ж його досі нема? — спитав Гаєвич і глянув на годинник.

— Він небезпечно сховався й десь пізно уночі прийде...

— Розкажуй, що бачив і чув.

Жебрак розказував:

— Я чув, що панна граф'янка буде на хлопському празнику і знав, що вона з тим парубком Куценком ходить по лісах. І я собі думаю: «Старче божий, чоловік живе не тільки хлібом, але й божим словом. Значить так: не дадуть мені на празнику їсти й пити, то хай я насичу бодай свою жебрацьку цікавість». Важко було мені дістатись до стола. Тому я збоку приглядався і все бачив, і все чув. Знаєте, панове шляхта, хоч я жебрак, але той хлопський празник — це була чиста Содома й Гомора. Подумайте: панна граф'янка їсть з хлопами борщ, якого навіть я, жебрак, не взяв би до рота, а потому, мабуть, із дяки за той борщ, устає і каже:

«Знайте всі, дорогі гості, що я кохаю Івана Куценка й хочу за нього вийти заможж».

— Неможливо! — крикнула пані Гаєвичева.

— Ясновельможна пані, я це чув на власні вуха, — запевнив жебрак і розказував далі ось як:

— Це страшно, нечуване. Це так, якби гарна й багата панна шляхтянка, не граф'янка, поцілувала мене, жебрака, й мені так шепотом сказала: «Мій сивенький, солоденький жебрачиську: я за тебе вийду заможж..»

А потім, ясновельможні пані й панове, друга, не менше страшна річ, а для декого то, може, ще страшніша: панна граф'янка сказала всім хлопам так:

«На знак і доказ, що я з паном Куценком не жартую, лиш на правду його люблю, я завтра відступлю безплатно частину мого лісу на читальню «Просвіти» й на хати всім тим бідним селянам, яких хати старі, розвалені чи спорохнявілі, або тим, які не мають хат і живуть, як комірники».

Пан Гаєвич ухопився за голову, ходив великими кроками по салону та кричав:

— Ця божевільна граф'янка мене знищить, мене знищить! Чуєте, пане графе Залуський, які страшні часи й відносини тепер у нас?

Граф Залуський слухав спокійно та мовчав, а жебрак розказував:

— Вибачте, ясновельможні панство, як я найперше так... для прикладу поставлю вам таке в історії нечуване питання: «Що ви думали б, що здавалося би вам, якби,— говорю так для прикладу,— якби ясновельможна пані Степанія Гаєвичева мене, жебрака, в руку поцілувала?..»

— Та що ти верзякаєш, дурний дідоводє?..— гримнув пан Гаєвич, а його дружина обізвалася з обуренням:

— Що ти собі тут дозволяєш, негіднику!..

Жебрак закликав радісно:

— Правда? На саму таку потворну думку вам, ясновельможні панство, кров у жилах буриться. Але що ви скажете на те, коли я вам розкажу, що таке щось подібне сталося не в моїй хорій фантазії, а в потворній дійсності...

— Що сталося?..— нетерпеливився Гаєвич.

Жебрак одповів стишеним, могильним голосом:

— Панна граф'янка поцілувала в руку хлопа Костя Єгомостя, того, знаєте, блазня, з котрого все село сміється!

Пані Степанія пригадала собі в тій хвилині дуже живо, як вона цілувала хлопського сина Івана Куценка, й зараз же звернулась до графа Залуського й до нього застогнала:

— Чуєте, пане графе? Мабуть, од наших околиць починається кінець світу...

На те граф Залуський відповів з усміхом:

— Не бійтесь, пані. Для одних це початок кінця світу, для других початок небесного царства...

Пані Степанія, котра ще чула на устах поцілунок Івана Куценка, зітхнула зі словами:

— Все можливе... пане графе...

Жебрак розказував:

— Потім була музика, танці, одним словом, справжнє бісове весілля без вінчання. А якби ви побачили, як уся та сільська гайдамацька юрба викрикувала панні граф'янці «славно!», як ревіла та ричала з радощів, як той сільський сміхун Кость Єгомость бажав панні

граф'янці, щоб вона з Іваном Куценком породила дванадцять синів, гайдамаків! Ах, серце мені тріскає з болю й чоло мені лупається зі стыду, що така гарна граф'янка запропащує шляхетський світ, багном обтраскує великопанську славу й силу і на ноги зводить заялзених хлопів, голопупенків та обірванців і жебраків, таких, як я...

Граф Залуський усміхнувся філософічно і сказав до жебрака:

— Коли зближаються до влади такі, як ви, то ви повинні тим радіти, пане жебраку...

— Як же мені радіти,— крикнув з дна душі жебрак,— коли я — не я!..

— Хто ж ти такий?..— спитав Гаєвич.

Жебрак нагло скинув з себе вуси, бороду й перуку, і в тій хвилі пан Гаєвич і його дружина впізнали в ньому свого управителя Пенкальського. Роль жебрака так розвеселила паню Степанію, що вона закликала:

— Ах, які ж ви потішні!

На питання графа Залуського, чому він був на празнику перебраний за жебрака, Пенкальський відповів, що не можна було інакше. Його, як вірного та безпощадного оборонця великопанської традиції, сільська юрба так ненавидить, що небезпечно було б йому показатися в селі, так розгайдамачилось тепер те хлопство.

— А що воно зробить,— говорив він,— як завтра панна граф'янка наділить безплатно хлопів лісом? Про те страшно навіть говорити. Післязавтра ми, наприклад, сидимо при вечері. Аж тут нараз затрясся дім, валяться двері, до покоїв упаковується п'яна сільська галайстра, хапає нас за горла та реве: «Давай гроші, давай поле, давай ліси й пасовиська!»

— Це напевно буде, як допустимо до того божевільного подружжя панни граф'янки з хлопським сином і до безплатного наділення сільської голоти лісом. А потім я і всі ми тут приявні не передягнемось за жебраків так, як я сьогодні, тільки як справжні жебраки будемо ту голоту в руки цілувати й благати: «Дайте нам шматочок чорного хліба».

З дивним спокоем і рішучістю пан Гаєвич сів при столі, поклав на нього кулаки, як довбні, й заявив:

— Хай пропаду, як пес, однак не вільно нам піддатися в ніяких навіть дрібничках тій хлопській масі.

Через страйк завдяки постріленій граф'янці, в мене збіжжя на пні висихає. Пане управителю, даю вам я ось який розподіл праці: ви вженете завтра 200 моїх корів і волів у мій найбільший і найкращий лан пшениці, хай його спасуть і витовчуть. Коли задрипані ті страйкарі думають, що я злякався їхнього страйку, та впаду ниць перед ними, то нехай вони побачать, що я чхаю на їхній страйк, на них всіх і на своє збіжжя, без котрого я ще не збіднію.

— Це чудесна ідея! — крикнув управитель.

— Вибачте, пане-товаришу,— вмішався до розмови граф Залуський,— чи не краще буде заспокоїти страйкарів підвишкою платні і все ж таки мати значну користь з жнив?..

— Неможливо,— відповів пан Гаєвич.— А неможливо тому, що через перше упокорення пана перед хлопом прийде в кінечності друге, третє й сотне упокорення й так далі без кінця. Вислід буде такий, що через таке безупинне упокорення хлопа стане паном, а пан навіть не хлопом, тільки жебраком. Для того панська політика може бути лиш одна: або пан мусить хлопа зігнути, або панові не бути...

Граф Залуський на те сказав:

— Позвольте собі на те відповісти, пане-товаришу, що це дуже нездорова й небезпечна політика. Вона все скінчиться для пана тим другим «панові не бути». Ви думаєте, пане-товаришу, категоріями панщизняних часів. Так тепер не може бути. Не забувайте, що й в цілому світі йде повільна й затяжна суспільна боротьба, з котрою треба рахуватися. Всяке насильне протиставлення себе отому суспільному розвиткові зводить боротьбу з спокійної дороги на революційний шлях. Рівновагу можна зберегти тільки шляхом компромісу. Я скажу, що все сучасне життя полягає лиш на компромісі супротивних сил. Ба, що більше! Взагалі все органічне життя — це рівновага, себто компроміс межі процесами будови і розпаду. Отже, в ім'я того компромісу, яким дихає усе життя, я раджу вам, пане-товаришу: не протиставте себе нагально духові часу, котрий іде з силою кінечності.

Ми мусимо зійти з арени життя. Це певне. Але робім це спокійно, тактовно, не викликуймо вогненних пристрастей і кермуймося ось яким найздоровішим принципом: жий і другому дай жити.

На ті слова пан Гаєвич одповів:

— Пане-товаришу, моя засада цілком інша, а саме ось така:

Хай тебе б'є весь світ,
Усе будь, мов граніт.
Хай тебе зломить грім —
Твердо стій при своїм.

— Це дуже гарні слова,— усміхнувся граф Залуський,— але що вам прийде з вашого твердого стояння при своїм, як вас зломить грім?

— Це є ця, так звана, геройська смерть, якої тепер майже ніде не бачимо,— відповів Гаєвич.

— Ваша думка,— сказав граф Залуський,— це знов чимале непорозуміння. Інакші були часи колись, інакші тепер... Колись геройство вимагало ірраціональної бравури й одчайдушності. Теперішнє геройство полягає в розвазі, поміркуванні й передбачуванні. І хто знає, чи сучасне геройство не є вище від давнішнього...

— Рішуче ні,— відказав з переконанням пан Гаєвич і додав: — Не гнівайтесь, пане-товаришу, але сучасне геройство у вашім освітленні нагадує мені людину, котра каже так:

«Чи я дурний іти на війну, коли там кулі свищуть...»

Після того пан Гаєвич говорив:

— Воно сьогодні дійсно так, як ви кажете, пане-товаришу. Тому я волю давню одчайдушність, яка мені нагадує нечувану відвагу звірів. Ану, чи сучасна людина була би здібна до такої погорди життя і смерті, як, наприклад, мій малий пес, ямник? Коли він, наприклад, побачить десять разів більшого чужого пса на подвір'ї, кидається на нього, мов скажений, не питаючи й не обмірковуючи розважно, як сучасна ваша людина, чи бій з тою звірюкою скінчиться для нього перемогою чи смертю. Оце є те геройство, яке я визнаю, пане-товаришу. Я є й хочу лишитися героєм-звіром,— закінчив свої думки пан Гаєвич.

— А я волю героя-людину,— усміхнувся граф Залуський.

При вечері управитель звернув розмову на можливе подружжя граф'янки з хлопським сином і радив усіма силами не допустити до такого сорому в аристократичному світі. Те саме становище зайняла пані Гаєвичева. Однак і в управителя, і в пані Степанії

головно чуттєві справи тут рішали, а не станові. Пані Гаєвичева, котра запалала шаленою пристрасстю до пана Івана Куценка, згодилася хвилю в часі своїх одвідин у графині Воронської на подружжя граф'янки з Іваном, щоб мати нагоду цілувати Івана. Тепер, коли вона на основі досвіду прийшла до переконання, що Іван для неї страчений, як довго він кохатиме граф'янку, вона змагала до двоякої мети: або через розбиття цього подружжя з'єднати Івана для себе, або, коли б це було неможливе, помститися на нім таким чином за холод, який він виявив на її гаряче залицяння. Всі станули на тому, що те подружжя треба за всяку ціну розбити, за винятком графа Залуського, який, довідавшись від пані Степанії, що той хлопський син здав матуру і є незвичайно гарний та здібний, вказав на численні приклади таких подруж у західній Європі та був тієї думки, щоб не руйнувати граф'янці щастя, яке вона бачить у подружжі з тим селянським сином. Коли ж пані Степанія на те відповіла графові Залуському, що його оборона граф'янки й Куценка викликає вражіння, начеб він говорив, як їх адвокат, граф Залуський образився та покинув дім Гаєвичів.

Після відходу графа пан Гаєвич, його жінка й управитель постановили не допустити завтра до того, щоби граф'янка наділила бідних селян безплатно частиною лісу. До тієї мети пан Гаєвич рішив використати череду волів і корів у своїй пшениці та сільських багачів, які, певно, будуть незадоволені з того, що при наділі вони вийшли би з порожніми руками.

XII

На другий день рано струснула селом нечувана вістка: панська череда пасеться в панській пшениці!

Вістка хапала людей, як огонь щораз то свіжу солому, і в кількох хвилинах майже все село вибігло з хат або кинуло роботу в полі, щоб дивитись на те невидане видовище. Коли прибігли люди, задихані, схвильовані, обурені, побачили ось яку картину: серед лану стояли корови та розкошувалися пшеничним божим даром і позирали на людей заживно, поважно й достойно, як які графині. Навіть не видно їх було добре в золотій високій гущі, тільки їхні роги здіймалися понад пшеницею, немов чудні серпи. Довкола череди сиділи на

конях панські слуги й уважали, щоб ніхто з людей не кинувся на череду й не пробував її прогнати з пшениці або щоб не вижав хоч би й оберемка пшениці для себе.

Пан Гаєвич сидів дома і звелів присилати собі, як він казав, звідомлення з пшенично-коров'ячого боевища, щоб докладно прослідити настроїй народу. Коли ж уже переконався, що його пшеничне пасовисько зробило сильне вражіння на селян і що даліше пашення може дати привід до кривавої сутички між його службою й між сільськими бідняками, звелів вигнати череду з пшениці, щоб заощадити людський інстинкт войовничості на кращу ціль, себто при наділюванні селян лісом.

Опісля він зібрав у себе кількох селянських багачів і середняків і доручив їм сказати всім багачам і середнякам у селі, що він не пастиме далі череди у пшениці, тільки розділить її між тих усіх селян, які перепруть у громаді й поставлять до граф'янки ось яке домагання: або вона наділить соснами всіх громадян без винятку, або село не допустить до розділу дерева між кого-небудь. У своїх міркуваннях пан Гаєвич виходив із такого założення: щоб дати кожному селянинові дерево на хату, на це треба би вирубати ліс, вартості найменше чверть мільйона корон. Це таке велике майно, що навіть така багата й така пострілена особа, як граф'янка Олена не посуне аж до такої границі своєї безкорисної добродійності. Значить, силою конечності граф'янка буде приневолена обмежити своє безглузде хлополюбство до кількох, а найвище до кільканадцятьох найбільшніх селян. З другого боку, пан Гаєвич припускав, що при всяких даровизнах розбуджується в тих, які мали б вийти з порожніми руками, нездоровий апетит, зависть, жадоба і пристрасть, яку можна змобілізувати дуже легко навіть до насильного виступу. Наслідки того будуть такі, що в лісі настане заколот, метушня, а як буде треба, то й бійка, ну й з чоловіколюбства граф'янки вийде така хрія, сміх, плач і скандал, що їй відхочеться раз на все бавитися, як він думав, у безплатний соціалізм, а хлопам відпаде раз на все охота лакомитися на панське добро.

Крім того, він, пан Гаєвич, викличе в сільській юрбі дешевим способом почування, ніби він хотів людям зробити добро, з якого однак без його вини нічого не

вийшло. Через те «гайдамацькі інстинкти» юрби при-
тупляться й він матиме в сільській бідності, як доне-
давна, покірних і невибагливих чорноробів.

Захоплений таким планом, пан Гаєвич узявся при
помочі своєї служби й кількох сільських багатців дуже
енергійно до переведення відповідної підготовки й по-
полудні вже був у своїм лісі, що межував з лісом
граф'янки, та вижидав приходу селян і Куценка. За
короткий час після його приходу прийшов Іван Куцен-
ко, а за ним почала збиратися щораз більша кількість
селян. На краю поляни під крилатим дубом сів Іван
Куценко при столі, принесенім йому селянами, й роз-
почав урядування. Біля нього сів громадський писар
з маєтковим виказом усіх селян і заступник вільта
Кость Єгомость. Те місце знаходилось зараз при рові,
який відділював ліс Гаєвича від лісу граф'янки. Цю
близькість використав пан Гаєвич, який разом із Пен-
кальським підсунувся непомітно в гушавині під рів
так, що міг чути кожне слово, яке говорилося при столі.
Пенкальський був зв'язковим між ним і його службою
та людьми, які уважали подальше в його лісі на від-
повідні вказівки.

Писар Михайло Турянський радив Іванові Куценкові
означити найбідніших селян на основі громадського
катастру, через що вся процедура буде дуже проста
і ясна. Однак Іван Куценко сказав, що він поступить
інакше, бо катастро — мертва річ. Не той багатий або
бідний, хто має стільки або стільки поля, тільки той,
що вважає себе багатим або бідним, незалежно від
кількості поля. Це так само, говорив Куценко, як і з
людським віком, а саме: не той старий, що йому ба-
гато літ життя, а той, що себе почуває старим. Після
тих слів глянув писар на зібраний народ, а переконав-
шись, що майже вся громада заповнила поляну, шеп-
нув до Івана:

— В таких випадку кожний селянин скаже, що він
бідний...

— Ми на це найдемо спосіб...— відшепнув Іван
Куценко.

Опісля Іван Куценко устав і, коли гамір ущух, обі-
ззався:

— Панове громадо! Ми будемо всіх вас викликува-
ти по черзі, і кожний селянин буде нам відповідати со-
вісно, чи він має себе за бідного, чи за багатого.

Кожний, котрого ми признаємо бідним, одержить від ясновельможної панни граф'янки дерево на хату. Пане секретарю, прошу починати відчитувати.

Аж нараз виступив перед стіл муж довір'я пана Гаєвича, багач Шмендрик, і закликав:

— Пане Іване, як дарунок, то хай він буде для всіх в громаді. Ми, багачі, потребуєм дерева, може, більше, ніж бідні...

Пан Гаєвич затирав у кушах руки злорадно та підморгував надійно до Пенкальського. Іван Куценко відповів супокійно Шмендрикові:

— Пане Шмендрику, а відкіля ви знаєте, чи ми вас не впишемо, як бідного?..

Шмендрик остовпів від тієї відповіді Куценка й по надумі відказав:

— Та властиво... так рахувати... не такі-то гаразди у мене, щоб себе аж називати багачем...

— Отже, спокійно чекайте на свою чергу й не перебивайте...

Слова Куценка і Шмендрика збентежили Гаєвича, тим більше, що багачі, яких він зорганізував, стали в кушах висмикатися з-під його опіки й переходити на поляну. Але він зараз успокоївся в тій певності, що вони незабаром перейдуть знов на його бік. Адже виключена річ, аби Куценко Шмендрика і йому подібних признав бідними....

Всі викликані селяни, бідні й багачі без винятку уважали себе бідними. Так, наприклад, Семен Мандрига, у котрого було двадцять моргів поля, мав себе за бідного тому, що він сам старий, його жінка тридцять літ молодша від нього, він має з нею шестеро маленьких дітей і не має вже у нього сили ні до господарки, ні до праці.

На те крикнув комірник Атанас Криворучка:

— Дядьку, прийміть мене за наймита.

Двох подало за причину своєї вбогості недостатчу дітей, а найбільша кількість заможніших селян уважала себе бідними з тієї причини, що мали від 8 до 12 дітей. Микита Проць подав себе за бідного тому, що довги має, другий знов, що податки тиснуть, третій, що не може нічого їсти, бо все його всередині болить, четвертий, що жінка вередлива, п'ятий, що жінка все хорує й так далі.

А коли прийшла черга на Костя Єгомостя, він сказав:

— Я бідний і багатий в одній особі...

— Це цікаве. Поясніть нам це, дядьку,— сказав Іван Куценко.

— Це вже говорить моє ім'я і прізвище. Бідний — Кость, багатий — Єгомость...

— Не жартуйте, дядьку, тут поважна справа,— пригадав писар.

— Не знаю, з котрого кінця зачати?.. Зачну від того, як я воював з пруссаком... То було так: я, значить, Австрія, маршируємо на пруссака під Кенігрецом. Дош, сніг, болото по коліна, грузнемо в ньому, місимо його і так нам страшно, що не знати, що робити: чи втопитися у тім липкім чортовім тісті, чи виліпити з нього колачі для пруссака? Аж тут нараз у тому місці, де багно було вище колін, приходить команда «гальт!». Стоїмо так у багні півгодини, годину, ба дві, і вже здається нам, що стоятимемо так аж до суду віку. Зимно, хай бог боронить! Навіть не можна з холоду по людському трястися, бо ноги в болоті. Тільки зубами дзвонимо, як на страшний суд. Ноги вже деревіють із зимна, і я так собі міркую: не хочу ні їсти ні пити, тільки дай мені, боже, найбільше багатство на світі: трошки тепла в мої закостенілі ноги! Аж нараз прийшов наказ розпалити вогонь. То, знаєте, як я витягнув ті свої ножиська понад полум'я, як почув, що вони від тепла починають оживати, тоді я мав себе за такого багача, що хай сам граф сховається у кут переді мною. Як тільки я забув холод, ого, вже чоловік нещасливий, бо їсти хоче. Їм—чуюся багатий, наївся—бідний, бо хочеться курити, а нема тютюну. Курю — багатий, накурився — бідний, бо моя Гандзя так далеко від мене! Але на те є спосіб. Я багатий, бо найшов собі іншу Гандзю, чеську Маріянку.

— Дядьку Костю, то з тією Маріянкою ви звели бій під Кенігрецом?..— питав Іван Куценко.

— Ні, це була лиш така мала сутичка перед головною битвою...

— Не дурно Австрія програла війну під Кенігрецом,— зауважив Гриць Безрукий, той, що стратив там руку.

Кость говорив:

— Налюбувався я Маріянкою і знов я бідний, бо немає ні сотика їй на подарунок. Це одно. Друге: сумління мене гризе, що я забув свою Гандзю. Вистріляю

я пруссаків, як зайців і чуюся багатий, програю з пруссаками війну — я бідний. Виходжу з війни живцем — я багатий, вертаю додому — бідний, бо у мене ані поля, ні хатинки, ані дітей, ані жінки. Придбав я п'ять моргів поля, поставив хату, оженився, ну, і проти якого комірника я, рахувати, багатий. Але поля замало, жінка постарілася і споганіла — я бідний. Та що з того? Хоч би чоловік мав не п'ять, не п'ятдесят, а тисячі моргів, хоч би й цілий світ упав йому на долоню, як та стигла грушка, то він буде багатий і бідний в одній особі, бо все йому буде замало. Для того я так міркую: чи дасте мені що, панове, з того дерева, чи ні, мені все одно.

— Дядьку Костю,— сміявся писар,— панна граф'янка бідному Костеві дерево дасть, а багатому Єгомостеві відбере...

Тепер Іван Куценко промовив ось як:

— Тому, що, за винятком дядька Костя Єгомостя, всі люди в селі мають себе за бідних, буде дуже важко всіх обділити деревом на хати. Для того тепер так буде: ті одержать дерева, котрі тут нам заявлять, що вони найбільші багатчі в селі...

При тих словах багачам засвітилися очі, а бідні остовпіли та хотіли вже піднести спротив. Іван Куценко рахувався з тим, тому він мерщій викликав найбіднішого комірника в селі Панька Гавриша й запитав його:

— Паньку, скажіть нам, але мудро, чи ви маєте себе за багача?

Панько стояв перед столом у грубій полотняній сорочці і в таких самих штанях, які під кістками босих ніг були зв'язані шнурками. Великі пальці його порепаних, позсіданих ніг були загнуті досередини і здавалося, ніби один великий палець з презирством позирав на другий і до нього кликав:

«Ти дідоводе!...»

На Куценкове питання, чи Панько багач, він хвилину думав, потім відповів:

— Так, пане...

Багатчі засміялися заживно, а Іван Куценко спитав Панька:

— Яке ж ваше багатство?..

Панько відказав:

— Мое багатство, гм... діра в кишені і блоха у жмені.

Народ рикнув зі сміху, а Іван Куценко звернувся до писаря:

— Пане секретарю, запишіть: Панько Гавриш — десять сосон.

Панько дякував, а Кость його навчав:

— Поставите собі, Паньку, хату і клітку на блохи...

Всі дальші бідаки назвали себе багачами з різних причин: один сказав, що здоровий, другий дужий, як дубчак, третій має добру жінку, четвертий умів навіть хоптою наїстися, п'ятий був у силі цілий тиждень витримати без їди й так далі. А Андрух Дідух так балакав:

— Я багач, бо мої здорові зуби можуть навіть цілий світ розкусити, а мій шлунок — то така собі потвора, що все витримає і все йому смакує: клак не клак, вовна не вовна, аби кишка була повна...

Василь Терновський, що мав тільки морг поля, назвав себе багатим тому, що має дванадцятьоро дітей.

Коли Іван Куценко уже поладнав справу з багатими бідняками, почав викликувати бідних багачів.

Дмитро Семенюк, найбільший політик у селі, знав, що йому важко буде дістати бодай кілька сосонок. Тому він, наслідуючи дотепні думки деяких бідаків, роздумував над тим, яким би способом доказати, що він теж бідак. Викликаний Куценком він сказав:

— Я, правда, маю п'ятнадцять моргів поля. Але, хоч би я мав і 15 000 моргів, то все-таки я й кожна людина бідніші від слимака й черепахи.

На питання чому, Семенюк відповів:

— Слимак і черепаха багатіші від людини, бо вони свої хати носять зі собою за життя й по смерті. Але що інше коли б я дістав сосни, як безплатний дарунок: тоді я був би подібний до черепахи.

На те йому відповів Кость Єгомость:

— Ви дістанете замість чотирьох сосон чотири тонкі легенькі дошки і з них змайструєте собі таку хатинку, що носитимете її з собою й будете подібні до черепахи...

— Ні,— вкинув Іван Куценко,— вас, пане Семенюку, шкода на черепаху. Ми волимо, щоб ви були подібні до людини. Для того ви не дістанете нічого.

Дмитро Семенюк, який досі жив на військовій стопі з паном Гаєвичем, але в нинішній справі порозумівся з ним, крикнув голосно:

— Протестую! Як дарунок, то для всіх або для нікого!

Кількадесят багачів перехопили Семенюкові слова:

— Протестуємо! Або для всіх, або для нікого!

Іван Куценко успокоїв їх і запитав бідаків:

— Панове, чи хочете дещо з дерев, призначених для вас, відступити багачам?..

— Ні, ні, ні, не хочемо!

— Хай багачі нам одступлять дещо з своїх моргів!

— Запхаємо їм пельку гілляками! Хай наситять свою хапчивість!

Багачі, з Шмендриком і Купчинським на чолі, піднесли палиці разом з гайдуками під проводом Пенкальського і стали викрикувати:

— Жебрачня! Дідоводи! вас наділити торбами, не соснами.

XIII

Іван Куценко силкувався разом з секретарем і Костем надаремне прийти до слова. Серед розогнених пристрастей, під'юджуваних з укриття паном Гаєвичем, усі три втратили вплив на юрбу багачів і бідаків, які підступали щораз грізніше одні до других. На поляні нагло виріс живий ліс палиць над людськими головами серед лісу дерев. А коли Шмендрик крикнув до Панька Гавриша: «Ти, голотнику!», а Панько Гавриш відповів йому ударом у лице, почався справжній бій між багачами й бідаками. Тихий досі ліс перестав мовчати, перехоплював людські дикі крики, верески, прокльони, стогони й на крилах гомону ніс їх од дерева до дерева, наче дивувався та хотів закликати: «Люди, люди! Які ви всі бідні!»

А пан Гаєвич придивлявся з гушавини несамовитій метушні і з розкоші обидвома руками виривав ягідник з землі. На поляні хвилями здавалося, що пощезали люди і вростає в землю або виростає з землі якесь потворне одноцільне тіло, що котиться, перевертається, товчється, корчиться, сопе і стогне і, хрипучи, знов паде на діл, щоб десь запастися у глибинах. А на цьому великанському тілищі видніють білі плями — людські сорочки, вгору злітають пороздирані шматки та стріпти одежі, як мацавки, підносяться палиці, ще-зають руки, пнуться вгору ноги, то знов судорожно

кривляться уста, шкіряться зуби, дико блискають очі. Вся та велика звірюка борсається, шарпається, звальюється сама на себе, паде, повзе, дере, гризе землю під собою і випльовує з слиною кров.

Аж ось те одноцільне тіло серед тремтіння, реву й судорогів розрубало себе на двоє, трое, четверо та розпадається на щораз більше купок. Кожна купка ділиться на багату й бідну частину. Палиці поламані, поторощені, валяються по землі, а в рух ідуть кулаки, ноги, руки й зуби. Купки вертаються, крутяться, повзуть, перевертаються окремо, самостійно, як гадюка, порозтинана на багато частин. Хвилями всі тіла роздирають ліс і небо біснуетим криком, то знов хвилями душать взаємно тихо з такою повагою, неначеб не шаліла боротьба, а розгравалася якась велика та чудна містерія життя.

Як гомерівський Нестор, так і Кость Єгомость, який опинився там, де вир борні крутився та метушився найбільш головокружно, зняв руки над обома розвоєваними сторонами і силкувався втихомирити їх словами:

— Люди, бійтесь бога! Чи ви показались?

Нараз прибіг до нього Шмендрик і захриплим голосом до нього крикнув:

— Чи ти багач, чи бідний?

— Відчепись од мене, сатано. Я ж уже усім сказав, що я бідний і багатий в одній особі,— відповів Кость.

— Як ти бідний,— ревноу Шмендрик,— то на тобі від багача...

З тими словами Шмендрик штовхнув Костя кулаком у груди. Кость заточився дрібними скорими кроками взад і впав задом на хребет Панька Гавриша, котрий привалив собою Дмитра Семенюка й виправляв йому лице долонями. Коли він хвилинку так лежав, надбіг багач Іван Проць і, думаючи, що Кость разом з Паньком хоче задушити його свояка Шмендрика, вхопив його за волосся і стягав на землю з Панька. Кость крикнув до Проця:

— Не шарпай, бісів сину, я ж багач!..

Коли це вчув Панько, на котрого спині лежав Кость, лежачи, штовхнув його ногою в зад з словами:

— Марш до багачів!

Кость летів мимоволі знов до багачів і впав по дорозі між багача Петра Купчинського й бідака Василя

Терновського, які мняцкалися на траві, зчіплені до купи.

— Ух, ти дідоводі! — крикнув праворуч Костя Купчинський і почав обробляти його кулаками, де попало.

— Ти багацький глитаю! — кричав ліворуч Василь Терновський і, впахуючи йому силоміць в уста траву, гримав до нього:

— На, пасися і вдався!

Кость випльовував траву і кричав до обох:

— Пустіть мене ви, багацько-бідняцькі сучі сини. Я не багач і не бідний!

Аж тоді, коли Кость перед ударом зігнув голову вдолину і кулак Купчинського попав у чоло Терновського, Терновський і Купчинський пустили з рук Костя й відновили перерваний бій між собою.

Тепер Кость, може, перший раз у життю так розлютився, що набрав теж великого бойового духа. Він розглянувся, як той ранений лев по пустині, кого б тут проковтнути. Аж навинувся йому під руки Шмендрик, який був причиною його побоїв і гніву. З словами: «Га, маю тебе, пташку!» Кость замахнувся з усієї сили, щоб заїхати йому кулаком межи очі. Але в тій же хвили Шмендрик упав на землю, повалений Семеном Волошиним, а замість Шмендрика Костів кулак гримнув у лице Пенкальського, котрий надбіг на місце Шмендрика.

Бій тривав уже кілька хвилин і не хилився ні в один, ні в другий бік. Іван Куценко приглядався з великим болем бійці і спершу думав, що йому не лицює мішатися до нього, наскільки його слова будуть даремні. Аж нараз Іван побачив ось яку картину: Кость Єгомость лежав між панськими наймитами на землі, а йому на грудях сидів Пенкальський та добирався до його горла. Іван Куценко кинувся в той бік, ухопив Пенкальського попід рамена у свої руки, підніс його лицем догори і, розмахнувши його, як мачугу або як косу, в одній хвилі поклав покотом на землю наймитів, котрі позривалися зараз з землі та почали втікати, биті ногами свого пана. Цей момент незвичайної сили Івана Куценка рішив боротьбу на користь бідаків. Багачі, позбавлені помочі від панських слуг, не важилися ставити опір Куценкові, котрий мав в руках таку гармату, як Пенкальський. Вони під напором бідаків кинулися на край поляни, щоби втікати в ліс разом

з панськими гайдуками. Але бідаки заступили їм дорогу, відперли назад на поляну і, взявши їх, так би сказати, в полон, оточили їх на поляні довкола й берегли їх, як яку воєнну добычу.

Те, що служба пана Гаєвича брала участь у бійці з бідаками, було для Івана доказом, що весь той виступ підготував у порозумінні з багачами пан Гаєвич. Тепер Куценкові ішло про те, чи Гаєвич особисто був у лісі, чи ні. Іван знав, що коли спитає Пенкальського в тій справі, то він йому відповість, що його пана взагалі тут не було. Тому він, замість запитати, чи пан Гаєвич є в лісі? — спитав несподівано і скоро Пенкальського:

— Чи пана Гаєвича нема вже тут?..

Заскочений та переляканий Пенкальський одповів:

— Нема вже!

Те «вже» доказувало, що Гаєвич дійсно у лісі був і zorganizував та вів напад на бідаків. Тепер Гаєвича вже не було, бо, як тільки він побачив, що бідняки під проводом Куценка беруть верх над багачами, з остраху за свою власну шкуру мерщій чкурнув з лісу. Іван запитав з тривогою, чи є які жертви в людях, чи всі держаться на ногах, чи, може, дехто лежить важко поранений. Після перешукання боевища стверджено, що жертви були невеликі. Іван був дуже задоволений таким лагідним вислідом боротьби й запитав, хто в бою стратив ухо? Коли ніхто не обзивався, Іван обкинув очима людей, і в тій же хвилині Панько Гавриш приніс кусок уха з великою церемонією на листку з папороті та наставив його до Пенкальського з словами:

— Пане, беріть назад, це ваше...

Іван прогнав Пенкальського з службою з лісу і вже хотів громаді сказати кілька слів, коли нараз явилася мавка. Після привітання з Іваном вона глянула на людей і спитала:

— Що це таке?.. Попідбивані очі... напучнявілі уста... подерте убрання... Дядьку Костю, що вашому носові?..

Кость Єгомость одкашлянув легенько і сказав:

— Прошу ясновельможної панночки... між нами було маленьке непорозуміння...

— «Маленьке непорозуміння», кажете?.. А чого ж ваш ніс такий великий?..

— Воно, прошу ясної панночки, все так на світі буває: великі речі виростають з маленьких початків...

Мавка мусила засміятись, а за нею сотки напухлих уст судорожно розтяглися до сміху. Іван розказав мавці все, що сталося в лісі, та висловив свої здогади щодо намірів пана Гаєвича. Мавка довго дивувалася, опісля запитала:

— Пане Шмендрику, для чого ви зв'язалися з паном Гаєвичем? Чому ви не прийшли з своїми жалями до мене? Чому ви не подумали над тим, що пан Гаєвич хотів обернути мое діло в сором і ганьбу і всіх вас ошукати?

Мавка обернулася до Івана і сказала:

— Адже це справжнє чудо, що та війна між багатішими й бідакami не скінчилась проливом крові, каліцтвом, а навіть смертю людей! Видно, що добрі сили на небі мене не забувають, і їх воля така, щоби з добра виростало добро. Отже, пане Шмендрику, і всі йому подібні, скажіть: для чого ви повелися так негарно?

Шмендрик одповів:

— Ясновельможна панночко... вибачте мені... Я сам тепер не знаю, чому я так зробив... Або щось до мене приступило, або мене, вибачте, паляруш нарушив...

— Я вам вибачу тоді,— сказала мавка,— як ви всі перепросите дядька Костя Єгомостя і всіх бідних...

Шмендрик і багачі були загорді штуки, щоб просити вибачення у тієї жебрачні, яка їх і побила, й поборола. Але лагідні слова мавки розбудили в них надію, що на випадок чемності вони, може, теж не вийдуть відсіля з порожніми руками?.. Тому Шмендрик не хитався довго. Приступив до Костя, торкнув ліктем його ліктя і промимрив:

— Куме Костю Єгомостю... я не хотів вас, знаєте?.. Але я маю в городі добре зілля... Воно вам витягне всю біль з носа...

Кость Єгомость глянув на нього спідлоба й відповів:

— У, ти роззяво... іди в мирі й більше не согрішай...

Коли ж мавка побачила, що Василь Терновський і другі бідаки теж Костя перепрошують, тим дуже зацікавилася й запитала, для чого це роблять. Тоді Кость розказав, що він, як бідний і багатий в одній особі, мусив боротися один з усім селом і зносити удари з усіх усюдів на обох фронтах. Мавка і все село при Костевім оповіданні заходилися з сміху, з таким

гумором Кость оповідав про свої геройські подвиги. З свого оповідання Кость витягнув ось такий висновок:

— Якийсь пилосоп каже, що, мовляв, середина дороги золота. Ану, якби той пилосоп був ішов серединою дороги, так, як я нині, то я цікавий, чи така мудрість була б йому вискочила з голови? Йй-богу, той пилосоп сказав би так:

— Ти, Костю Єгомостю, мудріший від мене, коли ти кажеш:

— Середина дороги не золота, бо посередині дороги найбільше болото.

Лагідність мавки й оповідання Костя увели всіх селян у такий лагідний настрій, мовби забулися важкі боеві переживання з-перед хвили. Мавка промовила:

— За подвійну біль дядько Кость Єгомость одержить подвійну кількість будівельного матеріалу. Тепер так: я уважаю всіх мешканців нашого села бідними, й моя воля ось яка: я хочу показати всім ворогам, що їх лиха воля, облуда й підступи безсильні супроти добрих діл. Далі я хочу, щоб з приводу мого недалекого вінчання з паном Іваном Куценком ніхто з селян не мав причини нарікати, що при наділюванні найбідніших деревом хто-небудь з них потерпів слушно чи не слушно яку-небудь найменшу кривду. З тієї причини я наділю всіх селян деревом на хати.

Після тих слів мавки ліс, який тому кілька хвилин у далечинь стогони і прокльони, тепер тисячами дерев, ніби тисячами горл, довго розносив радісний голос і гомін:

— Славно! Многая літа!

XIV

Пенкальський, викинутий Іваном Куценком після борні з лісу, не йшов, а снувався, мов блудний вогонь манівцями. В його ногах, якими мимоволі бив своїх парубків, пік і сіпав гострий біль, так, що його хід подобав на хромання старця-каліки. Хоч завинув собі надірване ліве вухо, то проте безупинне щеміння нагадувало йому раз у раз, яка нещасна доля його переслідує на кожному кроці. Ніколи він не думав супокійно. Але тепер його пристрасть і його важкі невдачі обернули його свідомість у розпалений кущ вогню.

Сам не вповні того свідомий, де знаходиться, плутався і швендяв межами буйного збіжжя, а полум'я, котре облизувало його думання, викидало з його нутра ось які іскри:

— Ганьба!.. Чи ще мало?.. Тепер кінець!.. Мусить бути кінець!.. Хай мене собаки роздеруть! Ні?.. Добре... Ох, я їм покажу!.. Я їм покажу!.. Пекло злякається!.. Смерть!.. Кому?.. Га?.. Кому ж?.. Як-то кому?.. Чи ти божевільний?.. Ще питаєш?.. Вистріляю, вивішаю всіх!.. Сплю весь світ!.. Зачинаю відсіля... Сірники?.. Є. Сплю збіжжя, ліси... Гаснеш, драбе?.. З Куценком тримаєш?.. Другий згас... Ух, малий сірник, а дивіться: яка велика зволоч... Ні, ні...

Добре... Так має бути... Що ти винен, бідний колосе?.. А ти, лісе?.. Невже твоя вина, що хлопське гайвороння тебе роздзьобує?.. Хати... ціле село пустити з димом! Там сидить твій сором, чоловіче!.. дай спокій!.. Не село... не хати... Іван Куценко... Га, хлопський лицарю! Сповідайся! Сповідайся! Страшний суд іде!.. Гого, чи ж я піп?.. Я не пішлю тебе до неба... На самий спід пекельного кітла! Я тебе стрілятиму та різатиму поволі... делікатно... по-шляхетськи... зі смаком... Ха-ха-ха-ха!

Пенкальський сів на межу та котив настрічу заходячому сонцю регіт радощів на думку, як він буде мучити Івана Куценка. Опісля піднявся так скоро, як тільки був у силі, плівся в напрямку до парку при дворі, де жила мавка. Він знав, що Іван Куценко йтиме з нею разом через парк, одводячи її додому. Непомітно, нишком Пенкальський сховався у клумбі, раз біля палати, і ждав, а його почування виливалися з нього ось яким вогненно-кипучим потоком:

— Ти, пане Пенкальський, шляхетський виродок... Ти нікчемник, падлюка... Чому його досі не вбив?.. Га? ти, шляхтичу, забув пощочину від хлопа?.. Не закатрупив хлопа зараз?.. Га, негіднику!.. Рятуй бодай тепер свою шляхетську честь!.. Тепер?.. Чому тепер?.. Так пізно?.. Хай буде пізня помста, аби була помста! Я горів жагою вбити того хлопа! Я не міг!.. Не міг, трусе?.. Простіть мені, небесні сили: я не міг... Вона... Граф'янка... Не я винен... Вона винна... Брешеш!..

Останнє слово вимовив Пенкальський так голосно, що аж тривога напала на нього, щоб, може, не почув хто його голосу. Розпаленими, наче жар, очима обвів

він парк довкола клумби, а коли переконався, що не зрадився нікому, пустив далі волю пороздираним думкам, котрі кипіли в нім:

— Не вона... я винен... Чому я спіпну, як на неї гляну?.. Рука мені мертвіє у її прияві... Я раб, земля, багно супроти неї... Ох, ясна панно, коб ти знала!.. Я тисячу разів його вже був би вбив! Мільйон разів боявся я... не його, тебе, граф'янку... Нахабний хлоп!.. Він хамською відвагою тебе здобув!.. А я?.. Мені ще й досі не дозволила моя шляхетська делікатність і дискреція тобі до ніг упасти та закликати: «Ясновельможна граф'янку! Я божевільно кохаю тебе!» Однак сьогодні — вже кінець! Не хочу кохання... Помсти хочу...

Його очі заступив червоний туман, по котрому, як гадюки, скакали довгі іскри. А він клав на той туман слова:

— Кінець! Кінець! Кінець!

Нараз оту червону мряку роздерли дві постаті: одна, мов цвітнібілий голуб над кривавими страхітлями життя, і друга, що ішла з нею разом: мавка та Іван.

Пенкальський прикипів до місця. Широкими розжареними очима він пожирав їх обоє, а його думки спліталися в ось яку картину:

— Далеко ще... Холодна сталь... з кишені в руку! Добре плюнь!.. Застріль обоє!.. Геть кохання!.. Честь над усе!.. Стають... надслухують... Може, вони... мене... Га?.. Цілуються! Пожди! Ще час!.. Хай ближче підійдуть! Ах! застигли в поцілунку! Чорте, дай терпцю дивитися і не тріснути з шалу!.. Над пальцем два листки стулилися докупки... Що це за листя?.. Га!.. Він бере її на руки!.. Вона йому шию обплела руками!.. Знов цілуються! Впади в пекло ти, прокляте небо! Нащо ти видумало муку приглядатися чужим цілункам! Ходіть уже! Не стигніть в обіймах! Я вам скажу два тверді, кругленькі словечка... і, хе-хе-хе, застигнете на все... Він її на землю ставить... ідуть... ідуть!.. Я — чи знову спіпну?.. Га, що це?.. Вона йде, як сонце сходить... Рішайся, чоловіче!.. Смерть — любов?.. Смерть... Ні... смерть і любов! Смерть йому... А їй: виява моєї любові!.. Божевілля! Уб'єш його — ніколи до неї не приступиш...

Мавка і Іван переходили вже повз клумбу, а Пенкальський затискав кулаки з безсильної скаженості,

бо чув, що його всі невідхильні постанови не дозріли ще до виконання в тій же хвили. У відношенні до мавки сталося з ним те саме, що з самотньою хмарою, котра в сьвітлі сонця розпливається в ніщо. Однак тепер у нім дозріло лиш одно хотіння, яке він рішив виконати за всяку ціну. Це хотіння виснувалося у нього з таких почувань:

— Переходять... Стріляй!.. Честь!.. Ух... Ти блазень, лайдак... Рука тремтить. Щось кричить, ні!.. Гаразд!.. Не буде смерті — хай живе любов!.. Ох, розкоші кохання!.. Зажду... Вона буде сама... В чотири очі... Ти трус у справі смерті... Будь герой в любові... Умій здобувати, а здобудеш... Вона кладе йому руку на плечі... Він її обгортає за стан... Боже, ти дивишся і не грієш громом?.. Вже під дверима... Знов цілуються!.. Ох, не витримаю!.. Відчиняються двері... За дверима обоє зникли... Невже він буде почувати в неї?.. Ждатиму... Терпен, спасен... А, грім би тріс таке спасіння!.. Но-но, я вже діждусь такої хвили, що побалакаю з нею сам на сам — свобідно!..

Пенкальський прикучнув у клумбі і з очима, впертим у двері, рішився ждати, хоч би і цілу добу, щоб дістати нагоду зустрінути саму граф'янку. У своїй бурливій вдачі, розгаряченій безупинними невдачами, та в несамовитій пристрасті до мавки він дійшов тепер до переконання, що самотнім рятунком для нього з усіх його мук і упокорень буде відвага супроти граф'янки та рішуча, мужеська й геройська виява граф'янці його любові до неї. Можливості її відмови він навіть не брав під увагу тому, що його розпалена свідомість уважала бажання за дійсність. Пережиті почування ганьби, дика ненависть до всіх його кривдників і почуття його станової вишності над ними розвивали в його розогненній свідомості, тепер у клумбі, ось яку картину:

— Чому я скоріше не подумав?.. Чудова ідея!.. Треба буде — впаду перед нею на коліна... Все скажу... Їй одчиняться очі... Вона напевне мене вислухає... Я ж маю першество перед хлопським сином Куценком... Куценко мав панську відвагу... Я, пан, був супроти граф'янки хлопська лемішка... Ая, ая, хлопська лемішка, ха-ха-ха-ха!.. Тепер буде інакше... Тепер вона буде моя... моя... моя... моя... га-га-га!.. Може, любочко, не схочеш добровільно?.. Ей, ні, схочеш,

схочеш... Ні?.. Го-го! Я тебе здобуду силою!.. О, я знаю... Найкраще жінка тоді любить, як її візьметься силою... Так, так... Сила — це все...

Пенкальський дуже радів тими винаходами і з радощів гладив рукою листя та гілки на клумбі. При тім його думки так укладалися: «Та гілка, листя, дерева... все на своєму місці... Люди?.. Пан на землі сидить, хлоп цілується з граф'янкою в палаті... Світ обернувся догори ногами... Треба світ перевернути назад на давнє місце... Хлоп Куценко буде клумби чистити... Пан Пенкальський буде цілуватися з граф'янкою, ха-ха-ха-ха!.. Так мусить бути!.. І буде!.. Буде!.. Хоч би світ перемінився в купу гною... хоч би я сторчав, як черв з того гною... то так буде... Слово гонору!.. Та невже ж він буде ночувати?.. Ой! Що я бачу?.. Обое виходять... Чудово!.. Тихо, ша!.. Знов цілуються!.. Ух! Уже гідь мене бере дивитися! Йдуть... Уже біля мене. Перейшли. Певне вона його трошки проводить... О, скарлупілий світе!.. Граф'янка проводить хлопця... Добре... добре!.. Так тепер і треба... Вона вертатиме сама... Чудово!.. Щезли поміж деревами... Місяць сходить... Ух, який пихатий, пузатий!.. Смієшся з мене, небесний вітрогоне! Ні, ні... Ти хочеш бути свідком мого кохання з граф'янкою... Все в порядку... Любовні заклинання при місяці... ха-ха!.. Люблю романтичність... Вона вже йде!.. Кріпися, шляхтичу!.. Ух, не сама!.. За нею він теліпається.. А кольки б тебе скололи! Чого ще раз лізеш, лайдаку?.. Не може відчепитися одно від другого!.. Га, я вас одчеплю так цупко, що й дідько вас не зчепить більше!.. Стають при самій клумбі... Цить! Слухай!.. Щось говорять».

— Тут уже розстанемося...

— Ще підведу тебе до дверей...

— Добре, а я тебе назад іще трошки... Опісля, щоб не було кривди ні тобі ні мені, попрощаємося всередині парку... Добре?..

— Добре...

— Чудово!.. як у казці!.. Ну, йдіть уже!.. Ах, яка вона гарна! Буду мати любовний пир з нею! Ха-ха-ха-ха! Вже під дверми!.. Назад ідуть... Перед клумбою... Три кроки від мене... Одійшли... Стають... Середина парку... Прощаються... Знов те прокляте цмокання! Гу-гу-гу! досить, досить!.. Ваш анахтемський вогонь печену бульбу з мене зробить... Пішов сам... Вона сто-

їть і дивиться за ним... Пане шляхтичу!.. Будь одважний, як лев голодний, як тигр вимовний, як теща...

Коли Пенкальський міркував, що Куценко вже мусив зникнути граф'янці з очей, бо вона перестала махати до нього рукою, вийшов нагло з клумби й пустився до мавки, що все ще стояла, обернута до нього плечима. Він підійшов нишком на п'ять кроків до неї і станув теж та ждав, аж вона обернеться до нього. Та заки мавка, побачивши його, схаменулася, він упав перед нею навколішки й почав ось як перед нею сповідатися:

— Ясновельможна панно граф'яно! Простіть... але я досі не міг... Тепер можу... нині моя душа вавилонськими трубами гримить... Місяць перед хвилькою зійшов, щоб бути мені свідком...

Мавці, яку нагла поява Пенкальського спершу збентежила, стало тепер чудно, досадно і смішно від дивної його поведінки, й вона закликала різко:

— Чого ви хочете?.. Нащо вам місяця за свідка?..

Ті мавчині слова ще більше збили з пантелику Пенкальського, й він лепетав:

— Моя душа багата... язик бідний... собаки б його з'їли!.. Змилосердіться наді мною, ясна панночко граф'яно, вислухайте розпучливих дзвонів мого серця... Хай до вас промовляють мої, як до молитви складені, руки... і мої коліна... що до вас навколішки прибігли... Я хотів би вам сказати...

— Ви п'яні, правда? — перебила мавка.

— Я п'яний нектаром кохання...

— Яке ж мені діло до того?..

— Сонце кохає землю, а я, ясновельможна панно, княжно мого серця, кохаю вас...

Мавка глянула з презирством на Пенкальського й сказала:

— А я вас ненавиджу й бажаю собі не бачити вас більше на очі. Уступіться мені з дороги!

Коли Пенкальський не уступався й далі клячав перед нею, вона виминула його й пустилась до паласти. Пенкальський скочив на ноги, забіг їй стежку і знов кинувся навколішки перед нею та почав прохати:

— Я умру... сконаю... збожеволію без вас... Рятуйте душу людини, що високо держить прапор шляхетського роду... Ви ще молоденькі... Та ви вже тепер

повинні знати, що я, правовірний шляхтич, ліпший для вас од найліпшої людини з хлопського роду... наскільки взагалі хлоп може бути людиною...

Ледве Пенкальський сказав ті слова, аж тут нагло прибігла величезна собака-вовчур і, побачивши Пенкальського навколішках перед мавкою, вхопила його зубами ззаду. Він крикнув з несподіваного страху й болю, а коли по гарчанні пізнав, що це пес, то скипів з великого обурення й замість дальших слів: «ви, ясна панно, ще мене покохаєте...» — регнув до собаки:

— А, грім би тебе тріснув!

Тим часом, як тривав бій між Пенкальським і собакою, мавка мерщій прибігла до палати і, станувши у дверях, закликала до себе Дору. Тоді, як Дора бігла до палати, Пенкальський сягнув до кишені по револьвер, щоб застрілити собаку за таке яскраве збезчещення та знищення його найсвятоточніших почувань у житті. Одначе він зауважив, що у нього нема ні кишень, ані револьвера.

«Собака,— так він думав,— пся її кров собача, кишені мені подерла... Де ж револьвер?..»

Мерщій кинув парк, який для нього став місцем такої ганьби. Підтягав штани аж до колін, аби закрити наготу. Сів у житі одпочити після нинішніх важких переживань. Як пес на припоні, не могучи вкусити чужої людини, під час гавкання гризе зажерто яку-небудь річ біля себе, так і Пенкальський після думки «так закінчилися мої освідчини» вхопив у жменю житні колоски і гриз їх, мов скажений. Тепер він уважав себе осміяним непотрібом, опльованим ледащом. Доки він своїм, ще глибоким, умом міркував, що він одним махом виб'є граф'янці з голови хлопського сина, як тільки зважиться на сміливу вияву своїх почувань до неї, доти життя мало для нього приману. А тепер?..

Він глянув на повнолиций місяць і з новим вибухом шалу затиснув кулаки й сичав:

— Смієшся з мене, небесний злодюго!.. Але, як вільно собаці закптити мене... кпи й ти!.. Що я не почав, що я не зробив — усе мені вийшло на сором і ганьбу. Годі вже так далі... Хай тепер прийде смерть!.. Добре! Але заки здохну, як собака, щось таке вистрою, що всі чорти в пеклі на радощах скажуться!

На другий день рано отримав Іван Куценко поштою лист ось якого змісту:

«Вельмишановний пане!

Після довгої і зрілої надуми, я прийшла до переконання, що моє дотеперішнє життя не було нічим іншим, як тільки величезною помилкою. І хоч як мені жаль, що я силою обставин так дуже помилилася, то все таки я радію, що була в силі освідомити собі вповні всю невластивість моєї поведінки. Я тепер аж надто відчуваю й розумію, що мої почування супроти Вас не можна було за ніяку ціну уважати любов'ю. Це була тільки хвилева химера, що вже безповоротно з серця мені вишуміла, не лишивши жадного сліду в моїй душі. З різних причин, про котрі не треба розводитися, бо вони аж надто ясні й очевидні, не може бути мови про любов, не згадувати вже навіть про подружжя між нами. Для вашого й могого добра я уважала необхідним зірвати листовно всі взаємини між нами. Мое рішення невідхильне й невідкличне. Для того прошу прийняти мою заяву спокійно, без ніяких дальших досліджувань і допитів за мною, тим більше, що, коли б Ви випадково й зустріли мене, я вже буду законною жінкою людини, відповідної мені своїм суспільним становищем. Прошу теж нікого не винувати, бо це безцільно, та не забувати, що всіх нас веде невидима і всемогутня рука долі, супроти якої усі наші починання — марний пух.

Олена Воронська»

Наглий, велетенський землетрус, котрий гори втоптує в безодні, а з незглибних западень висаджує вгору нові, вогнем кипучі скелі, не струснув би так людини, як цей лист потряс Іваном. Письмо випало йому з рук на землю, й він, вихром вирваний з землі з корінням, упав на крісло в самотній кімнаті в хаті батька. Але, як коротко триває осліплива блискавка, що роздере завісу святині та ударить громом у кивот завіту, так на коротку мить оце письмо притьмило, приглушило та роздерло свідомість Івана Куценка. Він стрепенувся і крикнув:

— Неможливо! Це не вона писала!

Підняв лист з землі й чим довше його читав, тим більше набирал переконання, що тут у гру входить чиясь потворна кирина, про котру його мавка навіть уявлення не має. Його серце й душа та кожна думка кричала до нього, що як цілком виключена можливість, аби світ нагло й несподівано вискочив з основ, так само непохитна любов мавки до нього. Але, щоб набрати теж розумової певності, щоб дістати формальний доказ підроблення отого листу, він порівняв його письмо з деякими записками, які мавка йому дала на збереження. Вислід порівняння був ось який: особа, що писала цей лист, силкувалася наслідувати письмо мавки, однак це їй не вдалося. Іван Куценко сховав лист до кишені й миттю побіг до двора. В палаті застав заплакану Воронську, перед якою на столі лежав якийсь лист. На питання Івана, де її внучка, дала йому прочитати письмо. Як тільки Іван Куценко глянув на нього, пізнав той самий почерк, що й на своїм листі. Зміст письма був такий:

«Найдорожча бабцю!

Простіть мені мою химерність, але я дбаю про те, щоби все скінчилось якнайкраще для Вашого й могого добра. Для того я зірвала заручини з Іваном Куценком. Іду до Львова, де звінчаюся з чоловіком, якого справді кохаю й найпізніше за кілька днів верну до Вас.

До скорого побачення.

Ваша внучка Олена»

Коли тепер Іван прочитав лист, написаний до нього, стара графиня так само, як Іван, не сумнівалася в тому, що оба листи сфальшовані. Для графині було тепер найважливіше не питання, хто підробив ті листи, тільки, для чого її внучки нема в неї, де вона тепер і що з нею могло статися. Ті всі питання довели стару графиню до того, що вона, у тривозі за долю внучки, майже безперестанно плакала й ломила руки. Вона підозрівала, що хтось мусив силоміць ухопити її у свої руки й тепер, певно, знущається над нею. Обставина, що в листі до неї згадується якогось графа, з котрим внучка ніби їде до Львова звінчатися, вказувала на те, що тією людиною, може, є граф Козицький.

— Це дуже безоглядна особа, здібна до найбільшого насильства.

По тих словах стала неспокійно ходити по кімнаті, а Іван Куценко успокоював її тим, що він іще сьогодні найде свою наречену і приведе її до графині.

XVI

Іван Куценко скоро йшов з двора селом у присілок Бабині й укладав по дорозі план поведінки з панею Гаєвичевою, щоб мерщій та нехибно видобути з неї визнання, де знаходиться його мавка. Одночасно він здавав собі справу з труднощів розмови з нею, коли пан Гаєвич буде дома. А може, пані Гаєвичевої не застане в Бабинім? Що тоді робити?

Нараз Куценко почув за собою туркіт коліс. Оглянувся — пані Степанія Гаєвичева їде! Іван Куценко зняв капелюх і почав їй з вишуканою чемністю і з незвичайно ввічливим усміхом кланятися. Пані Гаєвичева спинила карету й попрохала його сісти біля себе. Коли Іван це зробив, пані Степанія спитала його, куди він так спішиться.

— Шукаю наймудрішої й одної з найбільш уродливих жінок на світі...— відповів Іван і глянув на неї з непомітною іронією.

— Хто ж ця жінка, як не ваша панна граф'янка?..— дивувалася пані Степанія.

— Так я думав досі, та я вже отверезів...

— Справді?..

— Справді...

— Ові! Що ж таке сталося?.. Бачу, що ваше отверезіння прийшло скоріше, ніж я думала. Яка ж цьому причина?

Іван виїняв з кишені підроблений лист до себе, а коли пані Степанія його прочитала, кликнула:

— А не казала я вам, що є куди кращі та мудріші жінки від моєї сестрінки. Пам'ятаєте, як ви обурювалися на мене за ті слова, на котрі маєте тепер незбитий доказ?.. Правда?..

Іван Куценко відповів з уданим болем:

— Це вже, мабуть, усе так буде, що в жіночих справах жінка все мудріша від чоловіка...

— Бачите? Ви тепер повинні мене перепросити.

— Достойна пані, я вас дуже, а дуже перепрошую.

— Дуже, а дуже?.. Як саме?..

Іван Куценко приклав її ліву руку до своїх уст і цілував її довго, а при тім дивився їй у вічі. Він чув, як усе її тіло щораз більше попадає в судорожно розкішне тремтіння, з її очей виблимує вогонь і одночасно їх закриває мряка пристрасті.

— Такі це ваші перепросини після того, що вже було між нами?..

— Достойна пані, найбільші ніжності та пестощі я застерігаю для тієї наймудрішої й найкращої жінки, котрої я якраз шукаю...

— Хто ж це такий — ця жінка?..

— Авторка листа, що його ви тепер саме прочитали...

— Значить, моя сестрінка,— загопили губи пані Степанія...

— Достойна пані, з вас дуже мудра особа, а проте таке нерозумне слово сказали...

— Чому нерозумне?..— дивувалася Степанія.

— Тому, що неможлива річ, аби цей лист написала ваша сестрінка.

— Чому неможлива річ?..— запитала з мимовільним збентеженням пані Степанія.

— Тому, що ваша сестрінка не здібна до таких мудрих листів...

— Не розумію вас, пане Іване.

— Достойна пані, справа мається так: намір написати такий лист до мене вийшов, безперечно, від вашої сестрінки... Але форма, в яку цей лист убраний, свідчить про високу мудрість, до якої ваша сестрінка не доросла... З тієї причини, розумієте, цей лист на бажання вашої сестрінки написала якась особа, що мудрістю стоїть ціле небо вище від неї...

— Може, навіть краща від неї?..— докинула пані Степанія.

— Це саме собою розуміється, прошу пані, бо ж, ясна річ: душа, що визначається такими високими прикметами, мусить без сумніву жити в гарнім жіночім тілі...

— В тім я годжуся з вами, пане Іване.

— В такім випадку ви, достойна пані, як тонко чутлива, освічена й гарна жінка, мусите розуміти те, на перший погляд дивне, явище, що я після прочитання того листа мусив виполоти з душі всякі почування

супроти вашої сестрінки та відразу закохатися на життя і смерть у чудовій авторці отого листа...

— Розумію це, пане Іване, розумію... але...

— Яке «але», прошу пані?..

— Не можу, пане Іване, позбутися при тім одного жіночого почування...

— Якого, прошу пані?..

— Заздрощів, любий пане Іване...

— Чому? — питав з удаваним дивуванням Іван Куценко.

Адже ви знаєте, пане Іване, що ви мені не байдужі. А втім... якби я відносилася до вас навіть холодно-кровно... то, ви, ви розумієте жіночу вдачу...

— В яким напрямку?..

— Це проста річ, пане Іване: не тільки я, але й кожна інша жінка на моєму місці сказала би в нашому випадку так:

— Ах, чому я не є оця найкраща й наймудріша жінка? І чому я не є авторкою того славетного листа?..

Іван Куценко закликав з захопленням:

— Ах, прошу вас, достойна пані, це просто дивна річ, як наші думки годяться разом!..

— Чому? — зацікавилася пані Степанія.

— Я, прошу пані, весь час думав: ясновельможна пані Степанія наділена всіма найкращими тими прикметами, про які ми щойно згадали... Та що з того?.. На жаль, не вона написала цей лист. А я собі присягнув, що доти не спочину, доки не знайду тієї жінки, доти не зазнаю щастя, доки не впаду їй до ніг і, оп'янілий з любовних розкошів і шалу, до неї не закличу:

— Пані, кохай мене, бо я твій душею й тілом або вбий мене, бо життя без тебе — найстрашніша мука і повільна смерть...

Ті слова вимовив Іван Куценко з таким природним пафосом, що пані Степанія повірила в їхню щирість.

Тепер її душа закипіла бажанням признатися до написання листа в тій надії, що ця молода людина кине-ть-ся їй до ніг і стане сліпим рабом її любовного шалу. Але одночасно страх перед можливим протилежним наслідком наказував їй бути обережною.

Іван Куценко дивився на неї та зміркував хід її думок. Якраз він тепер надумувався, що йому в найближчій хвилині робити, коли пані Степанія перебила коротку мовчанку ось якими словами:

— А якби цей лист написала дійсно я, то що тоді?..

Іван у тисячній частині хвилини подумав:

«Прости, мавко, моя мріє, я це зроблю для твого добра...»

Опісля скоро клякнув перед нею й обняв її за коліна. Пані Степанія зблідла, як хустка, і хвилинку вдивлялася великими очима нерухомо, мов поражена, в гарне та задумане лице Івана. Потім нагло обмотала його шию обома руками та устами впилася в його уста. Але Іван у тій же хвилині відсунув легко її голову від своєї, сів біля неї, та, між тим, як вона, важко дишучи, силкувалася далі тримати його за шию й наблизитися йому до уст, Іван обізвався:

— Ах, як гарно, як чудово це було б, якби ви, пані, справді були моїм тим вимріяним ідеалом, котрий цей лист написав!..

Іван виглянув і побачив, що повіз наближається до роздоріжжя, з котрого одна дорога веде у присілок Бабіне, а друга — ліворуч, у ліс. На бажання Степанії візник повернув повіз у напрямку лісу. Іван запитав її неждано:

— Невже ти дійсно мене кохаєш?..

— Ох, найсолодший мій Іване, я з любові до тебе все зроблю, що тільки хочеш...

— Поки що, кохана, я від тебе хочу лиш одної речі: мусиш бути все зі мною щира, так як досі, й говорити мені найчистішу правду, так, як досі... Отже, в ім'я нашого кохання я тобі заявляю: чим щиріше і правдомовніше ти мені розкажеш, як ти усувала з дороги всі перешкоди та особи, що тобі не давали доступу до мене, тим гарячіше я кохатиму тебе... Нічого не бійся, любочко. Я знаю, що твоєю одинокою суперницею була твоя сестрінка і ти мусила звести важку боротьбу... Мені було б дуже приємно почути від тебе, як ця боротьба виглядала...

Замість безпосередньої відповіді пані Степанія почала обсипати Івана рясними цілунками...

— Іванчику... мій найсолодший... — шепотіла пані Степанія, заливаючи його майже безупинно вогнем своїх уст — я все тобі розкажу.

— Де ж тепер твоя сестрінка і що з нею?.. — ніби мимоходом запитав Іван Куценко.

— Вона в безпечному місці... їй не станеться нічого злого...

Коли Іван це почув, обняв Степанію за шию та приклав уста до її уст.

— Де ж це безпечне місце?..

— Вона тепер знаходиться в «Товаристві святої терпеливості», серед великого Лопатинського лісу...

— Хто ж її туди завіз і навіщо?..

— Якраз вона збиралася йти до тебе сьогодні рано, а я заїхала їй дорогу і попрохала її поїхати зі мною на кілька хвилин оглянути той дивний дім. Вона сіла, і я її туди завезла та повертаю відтіля якраз тепер назад...

— Яку ж ти мала ціль її замкнути в тому домі?..

— «Товариство святої терпеливості» запевнило нас, що до кількох днів вона або згідно з нашими бажаннями вийде заміж за графа Козицького, або стане монахинєю...

— А як вона не схоче ні одного, ні другого?..

— Товариство заявило нам, що воно має доволі способів перемінити її вдачу. Не дурно ж воно називається «Товариством святої терпеливості»...

Іван Куценко пригадав собі середньовічні тортури, й мороз пішов по нім. Почув у лісі стукіт сокири і шорохіт пил. Це селяни стинали сосни, призначені мавкою для них. Іван спинив повіз і сказав Степанії, що за хвилюк вернеться назад до неї, а тепер мусить з кількома старшими селянами побалакати про те, чи не краще, з огляду на змінені обставини, перестати зрубувати ліс?.. Іван прибіг дуже скоро до селян, зібрав їх миттю разом і сказав:

— Пан Гаєвич хоче панну граф'янку віку збавити за те, що вона така добра для вас. Замкнув її в чорнім домі в Лопатинському лісі. Де ваші коні?..

— Тут пасуться біля лісу,— відповіли селяни.

— Тридцять з вас хай зараз сідає на коні і допоможе мені рятувати панну граф'янку. Візьміть сокири з собою та йдьте п'ятдесят кроків за повозом, котрим я їду до того дому. Зробіть це зараз.

Селяни кинулися на свої коні, а Іван Куценко вернув до повозу та їхав поволі. Приспішив їзду, коли побачив у віддалі п'ятдесяти кроків не тридцять, а сотню селян на конях.

Іван Куценко мав тепер у повозі Степанії чимало клопоту. Що буде, як за хвилину Степанія захоче вертати додому? Коли він до того допустить, і коли вона побачить селян на конях, вона миттю догадається, що його «любовні» слова, обійми і поцілунки з нею — все те було лиш його потворним підступом, нечуваними хитрощами й чорною облудою, щоби від неї видобути зізнання, що вона зробила з сестрінкою, та де її поділа. Іван міг би утікти від її такого підозріння, якби разом з нею їхав повозом назад додому. Але за ніщо у світі того він не зробить, бо не може стратити найменшої хвилинки у своїм бажанні рятувати мавку та не може кинути селян, з котрими зараз мусить їхати до того дивного товариства.

Іван думав:

«Не пушу її додому... Мусить їхати разом зі мною до монастиря... Її легко всередину пустять... А за нею і мою кіпноту...»

Нараз він нагально станув, і знадвору долетів голос візника:

— Прощу пані... За нами хмара хлопів на конях іде!..

Іван трошки збентежився, відхилив дверцята до повозу та закликав до візника:

— Далі їдь!

Тим часом Степанія відслонила віконце у задній стіні повозу й, коли побачила селян на конях, запитала Івана:

— Що це значить?..

Іван теж поглянув крізь віконце й відповів спокійно:

— Нічого... Я сказав селянам, що панна граф'янка нагло забажала стати монахиною й тепер не знати, що буде з її лісовою даровизною для них... Видно, що вони їдуть у монастир запитати панну граф'янку, чи мають далі стинати дерева, чи ні?.. Це їхня справа.

— Куди ж ми їдемо тепер?.. — питала пані Степанія.

— На прохід... Ми обоє можемо уже вертати...

— Де ж ми, Іване?..

— Якраз ми виїхали з лісу...

Степанія закликала:

— Це вже задалеко... Вертаймо назад! Іване, скажи візникові, хай вертає.

В повній свідомості того, що має зробити, Іван одхилив дверцята, щоб дати доручення візникові їхати назад. Але зараз зачинив дверцята і закликав до Степанії так, начеби щойно тепер він упав на цю думку:

— Ах! У мене блиснула нараз оригінальна ідея!..

— Яка?..— спитала Степанія і пригорнулася до нього.

Іван узяв голову Степанії у свої обидві руки і устами доторкнувся її уст.

— Ми тепер поїдемо обоє на хвилинку до того дому в лісі...— сказав Іван.

Якби нагло скорпіон її вкусив, отак Степанія відскочила від Івана, зблідла, очі витріщила і до нього крикнула:

— Що це значить?..

— Я хочу дати доказ твоєї сестрінці, як я, Степечко, тебе кохаю...

— Іванчику, невже це дійсна правда, що ти кажеш?..

— Так...

— Отже, присягни мені, Іване, чи це дійсна правда...

Іван, який заздалегідь уложив це речення, щоби воно було двозначне та не допускало кривоприсяги, супокійно відповів:

— Присягаю тобі, що я сказав правду...

— Іванчику, який же доказ ти хотів би дати перед моєю сестрінкою на те, що ти лише мене кохаєш?..

— На очах сестрінки я обійму тебе й закличу:

— Ти, Степечко, мое єдине й вічне вогняне кохання...

— Мій найсолодший, хай буде так... одначе з одним маленьким застереженням...

— Яким?..

— Обіймеш мене... і навіть поцілуєш на очах сестрінки, але, за винятком її, хай ніхто не бачить і не знає цього...

— Чому?..

— Бо, знаєш, якби чоловік довідався, були б великі неприємності...

— А від сестрінки не довідається?..

— Він їй ніколи не повірить... Він її має за пострілену людину...

— Так не можна говорити. Мусиш бути справедливою супроти неї, тим більше, що вона твоя сестрінка. Отже, згідно з правдою обоє мусимо сказати, що твоя сестрінка — незвичайно мудра та розумна панна.

— Значить, Іване, я не тільки гарна, але і мудріша, й розумніша жінка від сестрінки, правда?..

Іван пригорнув її до себе.

Тим часом Івана вже стала брати досада, й він тепер продумував над тим, як би висвободитись від слинявих ніжностей Степанії. А вона розжалоблювалася:

— Ох, яка я нещасна! Я поїду на відпуст до Лопатина... Багато грошей дам на величаву службу божу, щоби ти, найкращий, найсолодший мій Іване, був вічно мій.

Іван глянув на Степанію і нагло стрепенувся. Йому здавалося, що те єство, що тремтючі рамена до нього простягає і з затьмарених очей несамовиті блискавиці викидає, — це не Степанія, дружина шляхтича. Це уосіблений, потворний, всемогутній, ірраціональний та сліпий інстинкт, котрий з любові до життя — життя руйнує, до мети йде по трупах, любується розпукою людей, любується кайданенням народів і розкішно божевільним торощенням та топтанням усього, що найсвятіше.

Іван одхилив двері й закликав до візника:

— Гов! Стань!

— Що ти робиш, Іване?.. Чого ти з повозу виходиш?..

Іван не обізвався. Вийшов скоро та махнув рукою до селян на конях, аби приблизилися до повозу. Задудніла земля від чотирьох соток кінських копит, а мовчазний понурий ліс перехоплював жадібно гомін тупоту та ніс його у безвісті й, немов словами, гомонів:

— Так-так-так-так...

Іван моргнув до селян і голосно закликав так, аби Степанія могла почути:

— Пані Гаєвичева боїться... їдьте по обох боках... візьміть повіз поміж себе...

Передні їздці мовчки розділилися надвое й зараз виконали Іванове доручення.

Тоді Іван велів візникові далі їхати й сам сів до повозу.

— Іване,— шепотіла, стогнучи, Степанія,— нащо ти це зробив?

Іван відповів з ледве помітною іронічною усмішкою:

— Маєш гвардію... Вже тепер боятися не будеш...

— Іване, я ще гірше боюся тепер...

Степанія хвилину придивлялась коням і їздцям, і нагло вхопила Івана за руку, й злебеділа:

— Сокири... Ліс сокир на конях!..

Іван погладив по руці Степанію та успокоював її:

— Яка ж ти боязлива!.. Та чого?.. Невже в тебе сумління нечисте.

— Мое сумління людське... Та нащо так багато сокир?..

— Для твоєї охорони... Будь розумна... Це одно. Опісля ясно: годі було тим робітникам знаряддя праці покинути в лісі.

— Іване, завертаймо назад!..

— Вернемо... вернемо... Вже за хвилину чорний дім...

Степанія затигнула по своєму боці заслону на шибу повозу й закликала:

— Іване, спусти заслону!.. Я не можу дивитися на ті сокири... Спусти заслону!..

— Не можна. Люди будуть думати бозна-що...

— Хай думають. Моя любов до тебе більше варта, ніж усякі поговори...

Степанія силкувалася заслонити шибу повозу по Івановому боці. Однак Іван одсунув заслону назад. Тоді Степанія почала неспокійно повертатися то в один, то в другий бік, ломила руки і стогнала:

— Іване, мені тут тісно... Я не можу дихати... Щось мене за горло хапає... Я тут задусуся...

— Успокойся, Степо, успокойся!..

— Вони з тими сокирами їдуть освободжувати мою сестрінку... вони про все дізнаються... Сестрінка скаже їм, що я її замкнула в чорнім домі... і виставила її на сміх, на позорище, на муку...

При останніх словах Степанії Іван здригнувся й зараз виглянув з повозу та крикнув до візника:

— Скоро! Скоро! Жени, що коні вискочать!

Тепер повіз і їздці, як буря, гнали, а все мовчазний, похмурий ліс, неначе задоволений, гудів таємно:

— То-то-то-то! Так-так-так-так!

А Степанія почала плакати та лепетала:

— Коли моя сестрінка перед хлопами заплаче, то за ту всю кривду, що я їй зробила, хлопи мене зарубають...

— Про яку це муку сестрінки ти говориш?..— запитав Іван стривоженим, кров'ю закипілим голосом.

— Я сказала людям у монастирі: як моя сестрінка буде вперта, то беріть її й на муки, щоби приневолити її вийти замуж за Козицького, або стати монахинєю... Іване, золотий Іванчику, рятуй мене!.. Я грішна... Не дай мене сокирами зарубати!..

Іван відповів понуро:

— Селяни сліпо слухають мене. Без моєї волі з голови тобі і волос не спаде...

— В кожному випадку?..— питала-прохала Степанія.

Іван хвилинку подумав, потім одказав:

— Коли сестрінці не заподіяли в тім чорнім домі кривди, тоді можеш бути спокійна. Коли ж її на муки взяли, я тоді не буду мати впливу на селян...

Степанія стиснула судорожно руки Івана і стогнала:

— Іване, завертаймо віз! Завертаймо віз!

— Не можна. Селяни не пустять. Мусиш бути в чорнім домі...

Степанія клякнула перед Іваном:

— Рятуй мене, Іване! Ти ж мене кохаєш, правда?..

* * *

З-поміж темного клубовища гілляк перед очима Івана і селян на конях виринули чорні мури дивного будинку з рідкими і маленькими, присліпуватими віконцями, що визирали з закам'ялою понурістю на ясний світ і йшли трьома рядами в мурах над собою. Боки і крівля того дому начеби вросли у скрути і лабіринти гущі гілля, листя і чатиння так, що важко було розібрати, де кінчився ліс, а де починався мур. Перед домом розіслалась невелика площа, відгороджена від лісу грубим, чорним і високим муром, між котрим видніла брама, що була зачинена й окована міцним заліззям. Ні каплиці, ні хреста ніде не було видно, тільки скрізь грубезні, тут і там покриті мохом мури... На чорнім паркані сторчали раз у раз заржавілі гаки, наїжені густим кільчастим дротом. Так і здавалося, що це не пристань супокою та душевної

задуми після життєвої бурі, а якась предивна кам'яна твердиня в боротьбі з життям, якесь несамовите, хижє та потворне морозне кубло, завішене бозна-коли та ким на дужих та могутніх раменах тисячолітніх мовчазних дубів.

Тут усюди чатувала скам'яніла тиша. Кожна сюди заблукана людина почувала, що усе живе, погідне, ясне та рухливе з острахом минало той куток у лісі. Ані вітер тут не шелеснув листком, ні пташка тут гнізда не звила, ні, здається, навіть сонце, що однаково і вічно сяє на гаї та на калюжі, не світило тут так, як деінде.

XVIII

Повіз станув перед брамою, перед котрою гуртувалися також селяни, сидячи на конях. Іван висів з повозу, з якого вийшла теж Степанія. Іван шарпнув за дзвінок і, вижидавши відчинення дверей, дивився на образ, намальований невмілою рукою на брамі.

За хвилю обіззався хтось з-поза брами:

— Хто там?..

— Я, тітка панни граф'янки,— відповіла Степанія.

Скрипнув ключ, і брама відчинилася, а в ній показалась жіноча постать в рясі.

— Що тут робить граф'янка Воронська?..

Постать відповіла підбаском:

— Молиться.

— Дякую вам... брате чи сестро. Прошу вас завести до граф'янки.

— Тим людям на конях не вільно ввійти всередину...

Іван до селян:

— Хлопці! За мною! Коні лишіть на подвір'ї, самі йдіть за нами! А ви, брате чи сестро, ведіть!

Постать бігла, а за нею Іван з Степанією, а за ними, позсідавши з коней, бігло сто селян. Сходи тріщали, підлога дудніла, мури стогнали від навали й поспіху людей. Щойно на другім поверсі в куті були двері, за котрими мала бути мавка. Іван шарпнув двері — не відчинилися. Він пхнув їх руками, й вони розскочилися. Хвилинку став у дверях, біля нього Степанія, за ним мур селян з піднесеними сокирами. Напроти нього, під стіною, прив'язана до крісла, сиділа мавка, вся заплакана, напроти неї посередині кімнати куняли

чорні постаті, обернені лицем до неї, а всередині поміж тими постатями стояв молодий граф Козицький.

— Іване, рятуй мене! — закликала розпучливо мавка.

— Не бійся, мавко! — кликнув Іван, а до чотирьох постатей і до Козицького наставив револьвер і крикнув:

— Руки вгору!

Сім чорних подоб, а за ними граф Козицький підняли вгору руки й позирали німо на Івана. Дивна та несаможита була ця картина через те, що всі ті постаті були подібні одна до одної, а всі разом до тієї, котра відчинила браму. Здавалося Іванові хвилинку, що ті постаті повстали з тієї двернички чи дверника, а в найближчій хвилині з сімох повстане сімдесят, з сімдесятьох сімсот, і всі вони кинуться на нього й на його селян і або їх уб'ють, або заворожать їх своїми страшними очима. Іван почув, що від поглядів отих подоб якісь несаможиті морозні голки уверхуються йому в очі і в усе його ество.

По наказу Івана селяни миттю роздобули шнурів, пов'язали всі ті постаті до купи, прив'язали теж до них графа Козицького і всіх поклали покотом, немов снопи, на землю.

Під час того, як селяни були зайняті тією роботою, Іван прискочив до крісла, на котрім сиділа мавка. Її руки, ноги й голова були шнурами прив'язані до крісла так, що вона не була в силі ворухнутися, ні навіть повернути головою. З її очей двома струмками плили сльози, а волосся на її голові було все зверху перемокле... Іван розтяв шнури і взяв на руки мавку. Тоді вона, як дитина, що збудилася з потворного сну, вхопилася руками кріпко шиї Івана, стала його цілувати й радісно кликати:

— Єдиний мій Іване! Я знала, що ти мене спасеш. Однак я не сподівалася тебе так хутко тут. Тепер і смерть нас не розлучить, правда, Іване?..

— Так, моя весно!

Коли Степанія, котра стояла недалеко і тремтіла, почула ті слова Івана та побачила, як він цілує й обіймає мавку, нагло вибухнула якимось диким криком, у котрім на перемену було чути біснуватий регіт і важке ридання. Голі, темні та понурі, плісню й вогкістю

скипілі стіни тієї кімнати, стухлі коридори та увесь цей загадковий дім лунали й гомоніли таємничо і потворно радісно від того реготу-плачу Степанії, неначе би в тій неприродній двійності почувань віднайшли споріднення з усіма тими чорними подобами, котрих життя й вигляд — теж несамоविта двійність.

Коли Степанія перестала плакати й сміятись одночасно та немов вовчиця позирала на Івана й мавку, мавка закликала:

— Іване, це вона — моя тітка запроторила мене силоміць сюди. Вона мене хотіла віку збавити. Що я їй завинила?..

Степанія почала кричати до Івана як несповна розуму:

— Ти нікчемний! Ти мене зрадив! Ти ж мені присягнув, що лиш мене кохаєш! Тому тільки я тобі сюди шлях показала!

З тими словами Степанія прискочила до Івана, наставила йому уста і кричала до нього:

— Цілуй мене! Цілуй мене, нікчемнику!

Мавка пригорнулася до Івана і закликала тривожно:

— Що вона говорить?.. Вона божевільна!..

— Хлопці, зв'яжіть її! — приказав Іван.

Селяни миттю виконали приказ. Лежачи на землі, Степанія якийсь час кричала, плакала і реготалася, потім успокоїлася.

Тепер мавка розказала, що з нею діялося і що вона переживала.

— Коли тітка, — говорила мавка, — силоміць мене тут лишила, зараз ті чорні постаті мені заявили, що приневолять мене вийти замуж за Козицького, коли я не схочу це зробити добровільно. Вони тричі питали мене, а я їм відповіла:

«Я тільки раз говорю: не вийду за Козицького, хоч би ви мене вбили».

Тоді котрась з тих постатей, котрої я не в силі відрізнити від других, сказала:

«Краплина вижолоблює каміння та нівечить людську волю».

Опісля прив'язали мене до того крісла, посідали напроти мене та почали мене прошибати своїми страшними очима. Я не могла на них дивитися й замкнула очі. Нараз я чую, як щось холодне починає падати мені на голову. Одна з постатей сказала:

«За три години прийде сюди священик і тебе звінчає з графом Козицьким».

Коли від того крапання краплин моє волосся стало щораз більше мокнути, і студена вогкість розповзувалась щораз більше по моїй голові, мені здавалося, що якийсь маленький, сталевий, холодний молоток раз у раз мене б'є у тім'я. Та найстрашніше було те: мені здавалося, що за кожним капненням той молоток росте, росте й росте. Я відчинила очі, та як тільки глянула на постаті, що вишкірилися на мене, я почула, що молоток обернувся нагло в ледяний сталевий молот, котрий безпощадно гримає та гримає в мій мозок. Я почала шарпатися та хотіла бодай дрібку відхилити голову, щоб той молот не бив мене в те саме місце. Але так мене цупко прив'язали, що я не могла змінити положення голови. Тоді я почала плакати, прохати, благати ті постаті, щоб змилювались наді мною та не мучили мене вже довше. Але всі вони сиділи, як закам'янілі, та чекали терпеливо, вірні своєму кличеві, що вони «Товариство святої терпеливості».

Тоді кожна краплина була вже для мене не молотом, але обернулася в жакливу ледяну брилу, що несамовито падала мені вже не на тім'я, але з гуком, шумом, громом розбивала та торощила усе моє єство. І чую, що я була би збожеволіла або, бозна-що було би зі мною сталося, якби ти, мій найдорожчий Іване, й ви, мої любі селяни, не були явилися тут якраз у саму пору.

* * *

Була дванадцята година в полудне, як мавка й Іван у повозі Степанії заїхали перед палату графині Воронської. При висіданні, Іван велів візникові назад негайно їхати до «Товариства святої терпеливості», забрати паню Гаєвичеву й завести її до чоловіка.

Коли стара графиня побачила свою внучку, з радощів заплакала й не знала, що почати з надміру почувань. Обіймала й цілувала внучку й рівночасно дякувала богу за її спасення та її питала: чи здорова, чи їй не заподіяв хто кривди, де була і хто урятував її?

Мавка, що вже вповні охолонула з важкої змори серед дивних постатей в Лопатинському лісі, розказала

бабці все докладно. А коли сказала, що була би марно згинула, якби в саму пору Іван був не осво-бодив її з хижацьких рук «Товариства святої терпеливості», графиня взяла голову Івана у свої старі, тремтучі руки, й на його чоло упала сльоза радості і вдяки.

* * *

Іван і мавка ідуть у ліс. Довкола них буйні лани пшениці золотіють і далеко ген... на сході з синім небом обіймаються.

Добром налиті колоски торкають мавку та Івана в руки, нахиляються та туляться до них любовно.

Розпалена блакить небесного безкраю над пшеничним золотом землі лле в душу мавки та Івана невимовне полум'я усіх таємних розкошів захоплення, життя й кохання.

Сонце, осамітнене в безмірній далечі всесвіту, з радощами споглядає на Івана й мавку і гаряче їх цілує та висвітлює їм стежку самоцвітним приском казкових ряден.

Обсипає їхню душу й тіло безконечними вогнями соняшної туги й щастя.

І мавка й лісовик ідуть дорогою життя, немов одноєдине світло, що розділене на дивні та могутні два промені, з собою нерозлучно зв'язані навіки.

Ідуть обое очаровані світляними променями, леліані, заслухані душею в ясну пісню вічності і раю на землі.

А перед ними чимраз більше виступає, виринає та росте предивний велетень.

І вже свої могутні кучері у синяву небес умотує.

Ліс.

Мавка й лісовик так дивляться на велетня, як заворожені. Таємне тремтіння проймає обох.

Непонятна сила вабить, тягне та манить їх до оцього лісу-велетня. Предивним шелестінням їхні душі гомонять.

Їм тепер здається, що вони обое — два листки, оді-рвані від цього лісу.

І ці листки тремтять розкішно з невияснених радощів, що крила туги їх несуть назад на лоно лісу-велетня. То знов здається мавці та Іванові немов вони обое

неподібні, всемогутні, понаддійсні дві істоти, що на-
йшли своє життя та долю в цьому лісі.

Слухають обое мовчки, як душа оцього лісу здалеку
до їх душ посилає думку:

«Це забобон, Іване й мавко, що одне з вас родилося
у хлопській хаті, друге у палаті...

Ви обое, Іване й мавко — це одна душа, що вийшла
з лона вічної, світляно-творчої землі.

Одну цю душу я надвое розділила і вам сказала:

— Ідіть у цей, ненавистю розсатанілий, кров'ю та
сльозами обкипілий світ.

Ідіть і в хорий світ здоров'я лісу понесіть.

Любов'ю там себе шукайте.

Себе найдіть і знов до мене поверніть.

Вітайте!»

* * *

— Як перший раз ми стрінулися в цьому лісі, Іване,
пам'ятаєш? Ти себе тоді назвав лісовиком, а я на те
сказала, що я мавка. Тоді, мабуть, ми жартом кинули
оті слова.

А нині?..

Тепер мені здається, що я справжня мавка, а ти,
Іване, справжній лісовик...

Чи теж тобі здається так, Іване?..

— Так, моя мавко.

— Моя душа живе не в мені, Іване, і не в хаті...
і не між людьми.

Моя душа у цьому лісі...

Вона колишеться в якомусь дивно-павутинному
гніздечку...

У густім повісмі гілля й кучерів сосон...

Там живе моя душа...

Де лиш іду... коли лише якесь добро вчинити хочу,
все мені перед очима виринає таємниче світлотінне, за-
ворожене і мовчазне мереживо гілок у лісі, де домів-
ка, у якій моя душа живе.

І ця душа не я.

Ця одна душа — це ти і я, лісовику.

Іван поглянув на мавку з почуванням пошани й
боготворіння.

Зауважив, що вона, мов сонно зачарована, вдивля-
лася у ліс, який шумів уже лиш кільканадцять кроків
перед ними.

Боявся словом перебити її захоплення і мовчки йшов з її рукою у своїй руці.

Нараз собака Дора, що все бігла перед мавкою й Іваном, скочила назад і бистро завернула до мавки, ротом торкнулася її руки, бажаючи від неї пестощів.

Мавка стрепенулась і погладила собаку по чолі. Дора взяла теж таку саму данину ніжності і від Івана, миттю скочила вперед і, станувши на скраю ліса, почала наслухувати.

— Буде буря,— обізвався Іван.

— Ах, Іване, я так люблю бурю!

Тепер обое вже ввійшли у ліс, котрий вітав їх чимраз голоснішим шумом.

— Мавочко,— сказав Іван,— я бачу, що буде не дощ, а злива.

— Сховаємось у твоїй хатині, Іване.

Обое прискорили кроку й незабаром посеред глухого рокотіння перших громів увійшли в Іванову хатинку в лісі.

Мавка розглядалася цікаво по хатині, мовби перший раз зайшла до неї.

— Знаєш, мій лісовику, цей острівець і ця хатинка так мені сподобалися! Ми будемо сюди тікати кожен раз, коли нам стане тісно там, поміж людьми. Добре?

Іван усміхнувся.

В тій хвилині недалеко в лісі вдарив грім.

Мавка пригорнулася до Івана і сказала:

— Мій лісовику, невже не можна би сказати, що буря — це вияв кохання у природі?

Іван горнув мавку до себе й гладив золоте проміння її кучерів.

— Чуєш, як ліс шумить?..

— Мені здається, що цей шум, це любовний шепіт — мова всіх дерев у лісі...

— Іване, я така щаслива! Ах, скажи мені, лісовику: що таке щастя?

Іван узяв мавку на коліна, обома руками пригорнув її до себе, і, тонучи очима в синяві її очей, шептав до неї:

— Що значить щасливим бути?

Чудо вдіяти чудес:

Небо до землі пригнути,

Землю зняти до небес.

Коли Іван і мавка вийшли з хатини, ліс вітав їх ледве чутним шумом.

І було у цім шумі-мові лісу, ніби супокійне дихання і тихі радощі природи після судорожних розкошів стихійної хуртовини — кохання.

Здовж потока обійшов Іван з мавкою весь острівець і в тому місці, де русло було найвужче, але бистре та кипуче, поклав кладку понад бистрину.

Прохав мавку, щоби почекала на цім боці, й перейшов сам на той бік, а за ним поскочила собака Дора.

Іван поправив кладку й перейшов по ній назад до мавки. Взяв її на руки й переніс так понад воду.

Знов засунув кладку в очерет, аби ніхто не міг дістатися до їх хатини, що її у гущі острівця не було видно з берегів потока.

Не могли йти далі, бо здавалось їм обоім, що дух лісу на прощання промовляти став до них.

І вони, притулені до себе, станули і німо, наче заворожені, вдивлялися у величну красу, що нею пристроївся ліс.

Безбережний дунай соняшного світла розіллявся понад лісом.

Кучері дерев, і листя, й гілля, і чатиння, вгорнуті і пешчені краплинами вже прошумілого дощу, спокійно пили соняшне проміння й кидали його, немов мрійно-казкове, тужливе прядиво на мавку й на лісовика.

Хотіли їх обоє обгорнути, оповити та опутати світляними серпанками.

Вчинити їх невидними або перемінити їх у дві прозорі, сонно-самоцвітні хмаринки.

Щоб лютий звір, щоб людська злоба, свої хижі очі видивила, осліпла, та їх обоє тут знайти не змогла.

Весь ліс, рососою купаний, горів, палав, жемчужився і самоцвітився в безкраїм сяйві світу.

Здавалося, що нині, після бурі, сонце розростається у безконечність.

І душа лісовика і мавки, ліс, земля і вмиа синява небес — увесь безмежний світ переміняється сьогодні в сонце!

Нагло перед мавкою й Іваном з невідомих клубовищ гілля в лісі крикнуло щось...

Сова.

Від совиного голосіння половина світла в лісі згасла. Мавка стрепенулася, й обое пробудилися з неземного захоплення.

— Іване, я боюся...— шепотіла мавка,— йдім у протилежний бік... не туди, відкіля сова квилить...

Обое обернулися й пірнули в повісмо листя і гілок.

Дора пробиралася кущами перед ними і щохвилини зупинялась і наслухувала. Опісля верталася до них, лизнула скоро їх обох в руку, і знову бігла попереду.

Запущена стежка у гушавині ставала прикра, бо кущі так густо поспліталися і так їх цупко обняли, неначеби хотіли попрохати мавку і лісовика:

— Останьте тут, між нами.

І Дорі було важко теж продиратися вперед. Вона дивилась допитливо на Івана й мавку, виляючи хвостом.

Мавчине збентеження ущухло. Їй стало весело у тім зеленім, чуднім захисті природи. Вона обсипала кущі легеньким усміхом, що срібними дзвіночками повис на листках.

— Або мусимо назад іти,— сказала мавка,— або глянь, Іване, вгору!.. Височезні сосни попритулювали голови одні до одних... Перешіптуються з синім небом... Так чогось поважно... загадково... так таємно дивляться униз на нас обох...

Збоку, ліворуч рістня рідшала.

Туди пустилися обое й незабаром вийшли на дорогу в лісі, що неначе ясна крайка оперезувала землю поміж темно-мовчазними стінами дерев.

Аж ось наліво, край дороги, скупана зеленим сяйвом, мигнула затишна поляна.

А серед неї...

— Ах,— закликала бентежно мавка і тривожно пригорнулася до Івана.— Що це?..

Іван одповів:

— Це, моя весно, дуб і береза, що їх нині буря вирвала з корінням.

— Іване, я боюся...— хвилювалась мавка і тулилася ще кріпше до Івана.

— Чого боятися, моя душе?..

Тут, із-за поляни, в темних нетрах лісу заквилила знов сова.

Одночасно Дора дуже живо стала бігати дорогою сюди й туди, вперед, назад і нюхала западливо землю.

— Мій Іване,— шепотіла мавка,— я очей не можу відірвати від цього дуба й берези.

Вони обое обнялися...

— Їх кохання — смерть.

— Іване... це не дуб і береза... це ти і я...

Іван узяв мавку на руки, цілував її сердечно, гладив її золоте волосся й успокоював її словами:

— Мавочко, моя зоряна мрії!

Цей дуб і береза це не я і ти. Дуб і береза вмерли, щоб кохатися, ми обое покохалися, щоб жити і життя творити.

Мавка пригорнулася до Івана ще дужче:

— Я боюся чогось, Іване...

— Не бійся, мавочко. Природа свята. Зло звило собі кубло лише у людських душах. Підійдім ближче до берези та до дуба й попросаємося з ними теж...

Мавка зійшла з рук Івана, і обое приблизилися на віддаль кількох кроків до того місця, де дуб і береза найгустіше оплелися гіллям.

Мавка боязко дивилась на обійми цих двох умираючих дерев, а Іван сказав до неї:

— У порівнянні з двома цими деревами ми обое безконечно щасливі, моя мавочко, моя весно, моя з д і й с н е н а мрії!

Ах, Іване, ти мене лякаєш... Бо щастя криється у змаганні до мрії. Здійснення мрії — це вже край, це — смерть.

Іван обняв мавку й відповів:

— Моя зоряна дружино, невже всі наші змагання вже здійснилися?.. Послухай!.. Чуєш?..

До них доносився гомін стинаних дерев, дарованих селянам мавкою.

По хвилині мовчання Іван сказав:

— Наше особисте щастя буде вічно свіжим щастям, як його кормитимемо здійснюванням лиш найвищої святої мрії: щастя нашого народу.

Мавка відповіла Іванові цілунком.

Нараз Дора, що обнюхала землю довкруги, зблизи-

лася до сплетів гілля дуба і берези та почала гавкати. Опісля скочила назад, лизнула мавку та Івана в руку і з скавулінням кинулася знов до густо склубленого гілля і завзято гавкала та вила.

Мавка зблідла, вхопила за руку Йвана і прохала:
— Іване, утікаймо відсіля!

Але чомусь обое не могли рушити з місця.

Нагло мавка крикнула:

— Мій Іване!.. Глянь!.. Між листями страшні більма!.. Розжарені зелені очі... Якесь третє око... мертве... чорне... сталеве... Іване! Це Пенкальський!..

— Так! — заскреготів понурий голос, і в тій хвилі третє око блиснуло і — гукнуло два стріли.

Дуб Іван звалився на землю.

А з ним усунулася береза-мавка.

Дора скочила вгору на гілля і вхопила з скаженим гарчанням Пенкальського за руку, з котрої впав револьвер на долину поміж листя.

Та даремно силкувався Пенкальський вимотатися з галуззя і втікти. Дора кинулася йому на горло, з якого бухнула кров, й пронеслося по лісі харчання.

Аж ось мавка підвелася й поглянула блудними очима на Івана, що лежав без руху на землі. Його очі були сплющені, із уст дзюрів струмочок крові.

— Іване! — заридала мавка, — єдиний мій Іване! Глянь хоча востаннє на свою нещасну мавку!

Іван відчинив очі і прошепотів:

— Солодко для мрії жити і за мрію вмерти.

Замовк і знов заплющив очі.

Мавка руки заламала й заридала:

— Мій Іване! Я, твоя здійснена мрія, убила тебе.

Однак Іван уже не чув тих слів.

— Люди! Рятуйте нас! Рятуйте! Люди!..

Ліс померк, і потемнів, і глухо й мертво обізвався:

— Люди!

Мавка впала біля Йвана без життя.

XX

З лісу тихо, звільна виїжджає драбинястий віз.
На пахучім сіні цього воза — хто це тихо спочиває?
Лісовик і мавка.

Очі сплющені, блідий-блідий спокій лежить на їх обличчях.

А довкола воза йде народ.

За возом між людьми собака Дора вие жалібно.

Голови людей одкриті, очі сивих старців, господарів, хлопців дивляться на мавку та Івана і сльозами заливаються.

А жінки й дівчата руки ломлять, голосно ридають.

Віз їде проти сонця, що боїться позирати на примарний хоровід.

І ховається, заходить на далекому крайнебі.

І не кидає останнього свого сйва на лісовика і мавку, ані на людей, що плачуть біля них.

Якесь розгублене, примарне, закривавлене проміння сонця стелиться по верхівлях лісу по головах топіль, і лип, і верб.

Небо кам'яніє і мідяно та холодно дивиться на землю.

Дивовижні тіні — марева студено — синім павутинням сповивають віз і людей довкола нього.

Відкіля ці тіні? Хто це?

Може, це душі мільйонів неповинно згладжених людей, котрі від давніх сумерків віків аж досьогодні тут зібралися, щоб німо приглядатися всесвітньому безглуздю й нужді всебуття?

* * *

Скам'яніла заграва по заході сонця нараз іскри сипле, тремтить, оживає, обіймає крайнебо й вогнями захлистується!..

Що це?..

Заграва від сонця щезає.

А там на заході повинь огню вибухає з землі.

Мільонами іскор стріляє угору.

Жаркими стовпами б'є об небосклін.

Потворними язиками лиже ржаве небо.

Двір Гаєвича горить!

Огненна повинь обертається в дунай огню. Дунай стає вогненным морем, розпростертим між землею й небесами.

Втікло сонце від людей і їхнього страждання.

Тепер луна пожеж освітлює їм чорний шлях.

Луна росте, росте несамовито вгору й хоче небо запалити.

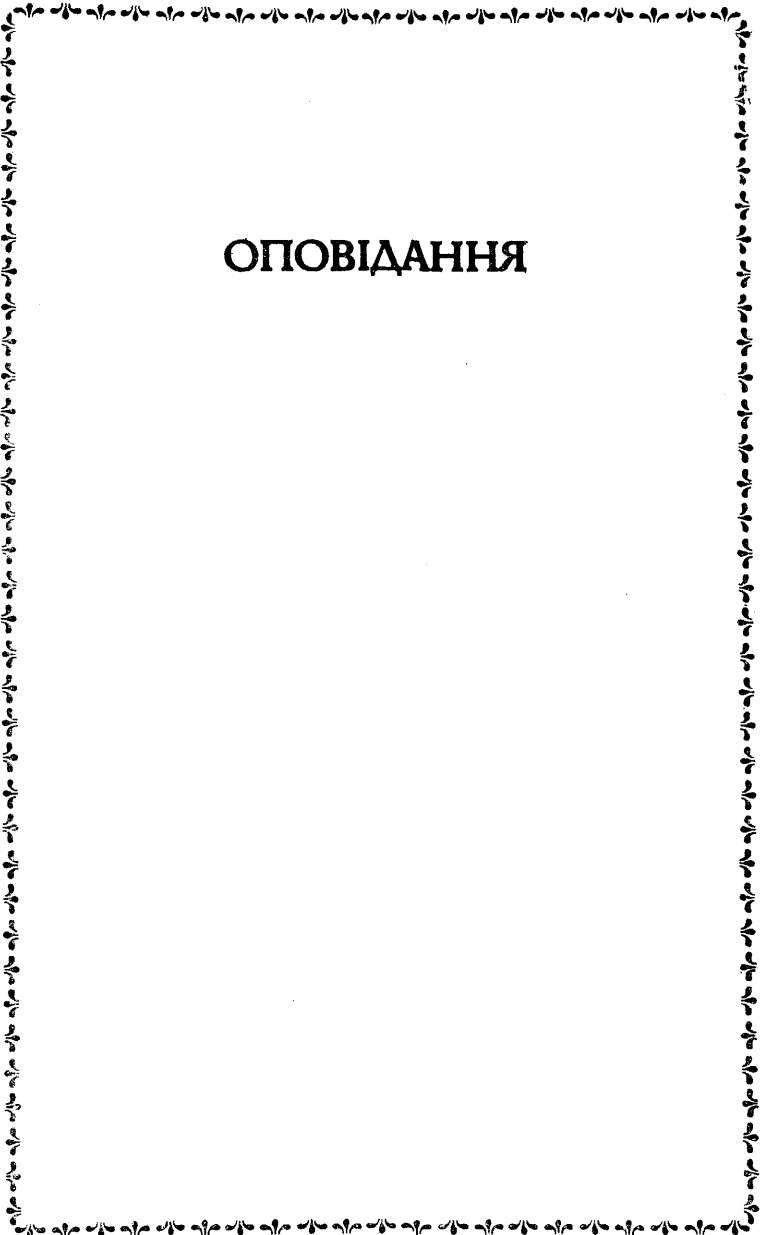
Ні, це не луна.

Це людські сльози й кров, котрі перемінилися в огонь.

Омертвілі, виблідлі обличчя мавки і лісовика і людські очі, їхні сльози, все село, ліс, ніч, земля і небо — цілий світ перемінюється в огонь і кров.

Із пожежі нагло простягається, вистрілює до неба дивна і потворна вогняна рука, котра на зоряно-блакитному престолі всемогутнього жагучим пальцем рие — виписує криваво-вогняні слова:

«Вбито любов, хай живе ненависть і помста!»

ОПОВІДАННЯ

ДЕ СОНЦЕ

Діти не шанували старого діда Гарасима; все цвіркали йому в очі, що нічого не робить, дурно їсть і в хаті заважає. Нині пішли всі в поле, а в хаті лишився дідусь і його чотирилітній внук Миханьо. Гарасим посадив свого внука коло себе, гладив його по головці і розмовляв з ним, як з приятелем. Тепер міг дід свobodно розказати свій жаль, бо як були всі в хаті, то не було ні мови, ні розмови: гнів і ненависть замикали всім уста або родили лайку та прокльони. Перед сусідами не міг дід пожалуватися, бо його ровесники вже повмирали, а котрі жили, боялись прийти до нього, а він нездужав піти до них. І так, відтятий від світа і проклятий у своїй хаті, шукав старий, мов спрагнений серед пустині краплі води, хоч одного теплого слова, щирої душі, яка б його розрадила й пожалувала. І знайшов таку душу у свого маленького внука і полюбив його дуже. Миханьо не розумів гаразд усього, що йому дід балакав, та старий про те не дбав; він радів, що прецінь має ще когось на світі, до кого може щиро обізнатися. Дивне се було прив'язання вісімдесятилітнього старця до чотирилітньої дитини. Однак в дійсності була се приязнь двох дітей: одної дитини, що недавно відбилась від колиски, і другої, що одною ногою стояла вже в колісці вічності — в гробі.

Дід став розказувати Миханеві про свою кривду і неначе здавалося старому, що його жалоби слухає не дитина, а якийсь мудрий і справедливий судія. Згадав за свої молоді літа, як був наймитом, як потім придбав поле і хату і записав своєму синові. Миханьо слухав уважно, але пізніше не стало йому терпцю і він перебив:

— Діду, дай мені свою люльку, я хочу бавитися.

Дід дав малому люльку і жалувався:

— Твоя мама, Миханю, каже, що я нічого не роблю, що я дармоїд. Слухай, Миханьо! Я всю свою силу стратив на те, щоб моїм дітям добре було, а вона мені тепер каже, що я дармоїд! Миханю, недобра твоя мама!

— Чекай, діду, як я виросту, то я маму наб'ю.
— То ти не любиш мами, Миханю?
— Ні.
— І тата не любиш?
— Ні.
— А чому тата не любиш?
— Бо тато мене б'є.
— А кого ти любиш, Миханю?
— Тебе, діду.
— А більше нікого не любиш?
— Ні, тільки ще люблю котика і кашу з молоком.
— А як виростеш великий, Миханю, то не даш діда кривдити?

— Не дам, діду.

Дід сказав, зітхнувши:

— Заки ти, Миханю, виростеш, то вже давно буде трава зеленіти на дідовім гробі.

— Діду, зробиш мені батіжок?

— Зроблю, зроблю, сину, такий великий батіжок.

— А буде наш рижий кінь боятися того батіжка?

— Буде боятися. Дід тобі дасть віз і коні, будеш їздити і поганяти: вйо-вйо...

Малий дуже тішився і питав:

— Діду, а коли ти мені даш віз і коні?

— Як будеш, Миханю, великий і розумний.

— Е, коли-то буде,— сказав Миханьо, осоловівши.

— Ще не з одної печі хліба з'їш, заким виростеш.

— А купиш мені, діду, книжку, таку, де є «о», «і»?

— Куплю, Миханю, тобі книжку і табличку, будеш ходити до школи і вивчишся на пана, на такого, що буде людей судити, і скажеш до своєї мами: «Мамо, ти кепсько робиш, що діда не шануєш».

Замовк і задумався, відтак сказав, дивлячись німо перед себе:

— Але діда вже тоді не буде на світі. Дід уже буде спочивати і сиру землю їсти. Вже недалеко моя дорога. Коб умерти якнайскоріше.

— Діду, не вмирай, бо як ти умреш, то хто мені книжку купить?

Тут Миханьо положив люльку набік і кликнув радісно:

— Діду, я вже вмію рахувати! Дай мені свою руку!

Дід подав руку, і Миханьо числив на його пальцях:

— Один, два, п'ять, три, чотири...

Дід засміявся і учив:

— Трошки так і трошки не так. Чекай, я тобі порахую, а ти, Миханю, переймай за мною.

При повторюванні начислив Миханьо на дідовій руці шість пальців. Дід питав весело:

— Ти чому отсей палець числив два рази?

— А чого ж він такий великий? — відповів Миханьо.

Діда дуже здивувала отся відповідь, і він говорив:

— Е, з тебе головка, Миханьо. Дивіться, таке мале, а як мудро, уважаєте, воно собі розміркувало: великий палець, значить, треба його два рази взяти. Миханю, з тебе буде адукат.

Миханьо рахував далі на дідових пальцях, але дід не зовсім на те уважав, бо роздумував над тим, що Миханьо такий малий, а така вже в нього головка.

— А тепер я буду тебе катехис питати, — говорив дід. — Скажи мені, Миханю, де є бог?

Миханьо відповів:

— Бог є на небі, на землі, в церкві, в школі і, діду, не знаю, де ще?

— І в нашій хаті, — додав дід.

— Ні, діду, в нашій хаті нема бога.

Дід здригнувся. Ті слова дитини подіяли, наче грім, на старого. Перед його душею отворилась нагло якась тайна безодня, яку Миханеві слова освітили, мов блискавиця темну, глуху ніч. Він сидів, наче скаменілий, а його душа, поражена і здивована, блукала по тій безодні.

Тим часом блисло сонце з-поза хмар, ввійшло крізь вікно в хату і срібним рядном простелилось на підлозі.

— Діду, до сонця хочу, — кликнув Миханьо втішно і, вирвавшись дідові з рук, сів на срібне сонячне пасмо і бавився. Розмовляв з сонцем, казав, що його не пустить і поставить на нім маленьку хатиночку. Носив з-під лави поліна і обгороджував його. В середині поставив стільчик і поклав свої забавки: старосвітську книжку без початку й кінця, коліщатко і дідову люльку. З-під ліжка добув котика і посадив його коло стільчика. Відтак просив діда, щоби сів на стільчику на сонці. Але дід сидів непорушно на своїм місці. Миханьо добув з-під ліжка бульбу і, прив'язавши її до нитки, водив по сонячнім пасмі, а котик ловив ту

миш з бульби. А коли вже йому, та й котикові, тої гри було досить, прибіг Миханьо до діда і, ухопивши його за руку, тягнув його до сонця. Дід пригорнув Миханя до своїх грудей, заплакав своїми старечими сльозами і сказав з болем немічного, поневіряного старця:

— Миханю, мій ангеле маленький, у нашій хаті нема бога.

— Не плач, діду,— говорив Миханьо.— Ходім до сонця! Я тобі там хаточку поставив, і сонце чекає на тебе. Дивися, діду!

Миханьо показав на сонце, але сонця вже не було; на його місці сіріла звичайна підлога. Здивований і засмучений, Миханьо жалувався:

— Діду, глянь, сонце втікло від нас. Діду, де сонце?

ЕЙ, КОБ МЕНЕ БУЛИ ВЧИЛИ

(Фотографія з життя)

Господар Василь справляв празник в честь свого сина Павла, що перед кількома днями здав гімназіяльну матуру. Гостей зійшлося повна хата; прийшли ближчі й дальші свояки, сусіди й чужі люди, щоб подивитися на Василевого «пана». Навіть старенька тітка Фрузя з Глухого Кута, поза котрий ніколи не виходила, прийшла, бо чула, що Василів Павло привіз зі Львова дуже добру братруру, якої вона саме потребувала до своєї печі. А коли Кость (його звали Кость Єгомосць) їй об'яснив, що се така братрура, що її в голову вставляють, то вона відповіла:

— Шкода, я думала, що правдива.

При столі сів батько Василь, коло нього Павло, народний учитель, вїйт Дуць, дядько Дмитро, Кость Єгомосць і т. д. Павлова мати ходила коло кухні, щоб прийняти гостей, як бог приказав. Гості, особливо жінки, дивилися на Павла, як на святого. За кожною чаркою сипалися побажання щастя, здоров'я, доброї й гарної жінки, а тітка Хима (у неї дуже добре кури ведуться) бажала здоров'я не тільки Павлові, але й його матері. Коли гості висказували свої побажання,

звичайно, при першій чарці, то Кость Єгомосьць примовляє майже за кожною чаркою і все мусив сказати щось нового. Ось тепер стояв він перед столом із чаркою в руці і говорив:

— Павлуня, сину коханий! Дай вам боже все, що тільки собі замислите в своїй мудрій голові. Як подивлюся на вас, Павлуню, то мені, старому, аж серце радується. Дожили ми до такої хвили, що можемо сказати: з нашої фамілії вийшла дитина, що їй навіть пани зазидують. А вам, Василю, любий тату і швагрю, бажаю, щоб ви все мали зі свого сина таку радість, як нині, і щоб усі хлопці мали таких синів, як Павлуно, а тоді не ми будемо журитися бідою, але біда нами.

Кость цілував Павла і його батька. Павло дякував за віншування і просив Костя, щоб йому не «викав», бо він прецінь йому вуйко. На те сказав Кость Єгомосьць:

— Борони боже, щоб я вас інакше кликав. Ви, Павлуню, що іншого, а я же іншого. Ви — учена голова, а я темний хлоп Іван. Адже ви, Павлуню любий, маєте більше мудрості в голові, ніж я, мовляв, у своїм мізиннім пальці.

А коли вїт Луць вияснив Костеві, що він ті слова про голову і мізинний палець обернув догори ногами, Кость сказав:

— Павлуню і ви, пане учителю, не дивуйтеся мені, простому хлопві. Де хлоп нині скаже що путнього. Хлопві тільки до мотики, а не до розмови з людьми.

Павло перервав:

— Ви не кажіть так, дядьку. У вашій голові більше розуму, ніж в одного великого пана.

На те Кость Єгомосьць:

— Павлуню любий! Кожде ваше слово, то так, як би мені з губи вийняв.— Я вас так люблю, Павлуню любий, так вас люблю, що не знаю, як се сказати.

Тут підніс свої очі на образи і, простягнувши руки, говорив:

— Господи милостивий, Сусе Христе! Тебе люблю на першій місці, нашого пана цісаря на другім, а ви, Павлуню, ідете зараз по цісареві.

— Чому ж я доперва на третім, а не на другім місці? — питав Павло, засміявшись.

— Бо так стоїть у святім письмі.

— А в котрім параграфі? — питав війт Луць.

— У святім письмі нема параграфів.

— Ніби ви читали святе письмо?

На те сказав господар Василь:

— А де ж ви бачили, щоб егомосьць, та й не читав святого письма?

Кость Єгомосьць говорив більше до себе, як до других:

— Ей, коб мене були вчили, коби були вчили, то знав би я тепер, на чім світ стоїть.

— Дядьку Костю, сядьте коло нас та й спічніть, ви нездужаєте,— просив Павло.

— Дай вам боже, Павлуню, все найліпше за те, що ви за мене дбаєте. Старий я, то правда, вже сім-десятку доганяю. Але з мене ще козак. Ще свою стару добре зицирую. Так ходить переді мною, як на цізо-рику. Може, не правда, стара? А де ти?

Старій, що сиділа коло печі, не дуже подобалось, як Кость казав, що її зицирує (вона була хлопська феміністка), тож відказала напівжартом, напів з обуренням:

— От хтось би там боявся такого старого штурпака.

Стара, чого ж ти на мене коркаєшся? Чи ж я тобі ворог? Дай тобі, боже, всього добра, а вам, мій Павле, якнайбільше.

Кость сів коло Павла, який став розказувати про матуру. Зворушений, Кость завважав:

— Сусе Христе! Такі довгі літа сушити голову, а потім ще таку муку перейти! Най вам не здається, що се — взяти оріх та й, мовляв, розкусити.

Коли Павло згадав за матуральний зелений стіл, то Кость у тім місці так зворушився, що вийняв хустину та став обтирати вогкість із очей. Деякі жінки почали прямо хлипати. Чистий клопіт! Павло не бажав і не надіявся такого сумного наслідку свого оповідання. Проте перервав і, наливши пива, сказав:

— Дядьку Костю! Ви всіх веселите, а самі сумуєте. Дай боже вам, дядьку, і нам усім сто літ прожити і сходитися та забавлятися разом у щастю й здоровлю якнайчастіше.

Кость узяв склянку до руки і говорив до Павла:

— Дивлюся на вас, любий Павле, та й мені мій син Юрко нагадується. Не хотів, шельма, вчитися, та й тепер мусить панські бики поганяти

Сусідка Настя, що служила колись у місті, сказала:

— Коби був бодай хоч на якого возного вивчився.

Тепер зійшла мова на те, як-то тяжко хлопський дитині дістатися до високих шкіл. Господар Василь оповідав:

— Тільки зробіть перший крок, а вже вас лякають і відраджують. Пам'ятаю так, як нині. Виджу, що дитина має охоту до книжки, та й беру за руку і йду порадитися до попа. «Єгомосцю,— кажу,— мій малий не вдався ні до ціпа, ні до коси. «Тату,— говорить,— я хочу вчитися». Порадьте, отче духовний, що мені з ним робити?» А піп каже:

«Та, маєте голову на карку, то радьте собі, як хочете».

«Та голова знайшлася б, але кишені нема»,— кажу я. А попада, бодай здорова була, аж пікнула:

«Захочується хлопам гімназії! От ліпше зробіте, як дасте його до ремесла».

А тепер, як син вийшов у люди, то піп перед усіма людьми прикидається його великим добродієм. «То через мене,— каже,— він покінчив школи. То я йому таке добро зробив». Що правда — то правда, одно добро мені піп зробив, що видав для сина метрику. Ну, але за те добро взяв гульдена.

— То тільки наш ксьондз,— казав Дмитро,— такий незичливий. Але візьмим, наприклад, нивицького єгомосця. То раз добра душа. Він би хлопам неба прикинув, такий людяний.

Василь розказував даліше:

— Не в одні двері я мусив ударитися, заким знайшов дорогу. Але знайшов.

Послідні слова сказав з гордістю чоловіка, що мимо різних перепон осягнув свою ціль.

— Навіть при самійатурі можуть чоловіка знити,— казав учитель Швед.— Хоч би студент був не знати як добре приготований, а як комісія не схоче його пустити, то він при іспиті упаде. Хіба треба дуже доброї голови, щоб не далася. Несправедливість нині на кождім кроці.

На те замітив Василь:

— Польща всюди запустила коріння.

Мова розбилась тепер, як хвиля, на кілька частин. На лівім кінці стола ішла бесіда за тих студентів з околиці, що дістали з науки помішання розуму, як

Клапків Іван, Купчинський Миханьо, Кметь з Кривого. Жінкам, що згуртувалися на лавах під піччю, розказувала Павлова мати ще за хлоп'ячий вік Павла.

— Раз післала я його з Каською на панське: най заробить хоч на топку солі. Женці ідуть через стерню, і воно бідне йде за ними, та й що ступить крок, то йойкне, бо стерня його в ноження кола. За хвилию, за дві та й уже ген-ген позаду остався. Такий уже делікатний вдався. Приходить додому та й плаче. Я йому дала їсти і кажу:

«Не плач, вже більше не підеш на панське».

Він узяв ложку страви та й зараз до книжки. То вам усе попрочитував, що тільки в обійстю було писаного чи мазаного: де яка біблія, де фирлядунки, табуляція — все мусив вивчити. А як уже не мав що читати, то, бувало, все просить старого: «Тату, купіть мені книжку». А що я з його письмом малася! Раз приходжу з поля та й дивлюся: падоньку ж мій, а то чого стіна від хати аж почорніла, а стодола біліє? А то він так стіни посписував: де біла стіна, то вуглем, а де чорна, то глиною. То я його тоді мало не забила; мусила хату білити.

Тітка Пазя, Костева жінка, завважала:

— То вже йому панбі дав таку цікавість до науки.

— Нема-то нині, як письменним бути,— казала тітка Хима.— Письмо нині — то так, як око в голові. От підете купити чи муки, чи цибулі, і як ви письменні, то жид вас не оциганить, хоч би хотів.

Тітка Павлушиха говорила:

— Казала мені Клапиха, що такі студенти, як Павло, мусять мати цілу копицю книжок і кожну книжку мусять вивчити напам'ять.

На те відповіла мати живо:

— Кумо, якби ви мали тільки дров, що мій Павлуньо книжок, то було б чим цілу зиму палити.

Ті слова зробили незвичайне враження на тітку Фрузю, що дотепер майже мовчала, і вона дивувалась ось як:

— Тож-то ти, Павле, десь тепер умієш читати й писати!

Під впливом тих останніх слів став господар Гриць розказувати за те, що як він служив у війську, то

з ним стояв у тій самій компанії один такий «маханік», що умів ногою писати.

— Кажу вам, як узяв перо межі пальці на праву ногу, як написав, то могло було до самого цісаря іти.

— А що ж він там написав? — питав сусід Незаривай.

— Ба як мені знати, як я неписьменний? — відповів Гриць.

На самім кінці стола велася розмова про недавно засновану «Січ» у селі і прибрала полемічний характер із-за того, що тут спорив поступ з реакцією. Господар Степан Бець був консерватист (в його коморі все висіло торішне сало), бо казав, що «Січі» не треба.

— Прийде свята неділя,— казав,— то нічого на вигоні не чути, лише «вліво-вбік, вправо-вбік», аж ухами члеться. Десь, колись того всього не було, а тепер чортзна-що повигадували. Якби я був війтом, то я те все сейчас би скасував.

Розуміється, що війт Луць мусив зі свого урядового обов'язку вмішатися в ту розмову і дав таке спростування:

— Ви, Степане, аж тоді зрозумієте, що то є Січ, як для вас замість вліво, вправо-вбік йде така команда: соб-цабе.

Поступ тріумфував,— а реакція плюнула, і вже. Відтак замовкла.

Кость Єгомосць, що дотепер сидів і прислухувався до розмови, промовив словами:

— Не гнівайтесь, Павле, і ви, пане учителю, що я трохи встану, бо як довше сиджу, то мені ноги затерпнуть і не маю копу в голові.

Кость став на своїм звичайнім місці перед столом і, звернувшись до них обох, говорив:

— Вибачте мені, панове, що я старий, темний хлоп, а хочу вас, такі учені голови, взяти на екзамен.

«Учені голови» дуже зацікавились і просили Костя аби їх сміло й остро брав.

Кость так зачав іспит:

— Як ви такі ученики, Павлуно, і ви, пане учителю, то скажіть мені, що є «пунктуальність»?

— А ви звідки дірвали такого панського слова? — питав Павло.

— Се є справедливе хлопське слово,— сказав Кость поважно.

Павло старався при допомозі філології (від чого ж він учена голова!) доказати, що слово «пунктуальність» чуже і панське. Але Кость обставав при своїм і сказав:

— То я вам поможу розгадати. Пунктуальності є у панів дуже мало, а у хлопів дуже багато, є її більше по селах, як по містах, і тільки в літі, а в зимі її ніде нема.

— Аж тепер пропав наш екзамен,— сказали учені голови по надумі.

Кость Єгомосць так розв'язав загадку:

— Пунктуальність — то є, уважаєте, ті пункта, що їх роблять на хлопських стінах мухи.

Серед сміху об'яснювано ближче Костеві слова. Жінки не конче цікавились тою розмовою, бо негаразд її розуміли, а тітка Пазя навіть сказала:

— Мій старий все плете, не знати що.

Тітка Павлушиха питала Павла:

— То ти, Павле, вже вийшов зі шкіл? Тепер уже будеш пенсію фасувати?

Довідавшись, що до «пенсії» ще далеко і що ще науці не кінець, радила йому іти на ксьондза.

— Нема-то на світі,— говорила,— як ксьондзові. Ксьондз і гонір має, бо де поступиться, всюди його в руку цілують, і тяжко робити не потребує, і гроші йому з живого і з мертвого.

Радують тітки Павлушихи поділяла велика часть гостей, а Кость Єгомосць аргументував ось так:

— Як будете, Павлуню, ксьондзом, то, напевно, до неба підете, та й нашої фамілії допоможете там дістатися.

На те замітив Василь:

— Нині треба всюди плечей¹.

— Та й як-то гарно буде,— казав Кость,— як у нашої фамілії буде двох Єгомосців: старий Кость Єгомосць і молодий Павло Єгомосць.

Та одно Павло сказав, що задумує піти на філософію. Слово «філософ» здивувало багато жінок, а навіть викликало між деякими з них якийсь несмак.

— Як-то,— дивувалась тітка Фрузя, якій тепер

¹ Протекція (приміт. авт.).

язик розв'язався,— то ти, Павле, сушився такі довгі літа над книжками та й на те, аби вийти на філософа?

— Та Павло, кумо, так жартує,— успокоювала її тітка Хима.

— Ні, не жартую, тітко, хочу бути філософом. Чому ж ви так дивуетесь? — сміявся Павло.

Тітка Фрузя відповіла:

— Та бо Микита Гавриш не знає ні нумера прочитати, ні кілка затесати і пасе, вибачте, панські свині, а ціле село кличе його філософом!

Уже треті півні співали і місяць сховався за столом, а гості все ще забавлялися. Кость, як звичайно, стояв на своїм місці перед столом і приспівував до Павла:

«Напиймося, Павле, тут,
Бо нам в небі не дадут,
Нім до неба підемо,
То ще по три шурнемо».

КУРКА

(З українського життя на Волині)

Іван доклепував косу, як прийшов до нього сусід Михайло і, побалакавши коротко про погоду та косовицю, сказав:

— Куме, памбі дав мені клопіт.

— Ов, так скоро! А хлопець чи дівчина? — питав Іван.

Михайло махнув рукою. Чи се не все одно? Клопіт, та й годі.

— Правду кажете. Нині хлоп сам не має що їсти, а тут діти йому, як миші, множаться.

— От бачите, треба дитину охрестити, а у мене нема курки для попа. Не схоче охрестити, як курки не дістане.

В сій хвилі надійшла Іванова жінка і, дізнавшись про сусідів клопіт, сказала:

— Я вам позичу курки, але по правді сказати, мої кури ще дуже молоді і щойно десь тими днями почнуть нестися, то бачите, мені не жаль курки, але її яець.

— Та що тобі, стара, жалувати курки? — обіцявся Іван.

— Таж я кажу, мені тільки яець жаль, а курки ні.

— Воно так є,— поясняв Михайло,— як не буде курки, то й не буде яець. Але я не прийшов до вас за куркою. Знаєте, Іване, я міркую, чи не обійшлося б то якось без курки. Я бодай би заплатив попові пізніше, бо тепер грошей біг має.

— Хіба ви не знаєте нашого попа? — казав Іван.— Курка йому мусить бути. Але чекайте, як піп схоче конечно, то я йому курку дам. Та буду мусив насамперед з ним побалакати.

Михайло засміявся:

— О, вже то з нашим попом ніхто так не уміє розмовлятися, як ви. Але, розуміється, будете кумом дитині.

* * *

Куми чекали з дитиною в сінях парохії на панотця. Піп побачив їх ще на дорозі крізь вікно, але велів їм умисне довше ждати на себе, бо як би се виглядало, якби піп з хлопами панькався! Іван стояв напереді. По якімсь часі відчинив піп двері і закликав голосом, в яким пробивалась повага і строгість:

— Ходіть сюди!

Куми ввійшли всередину і стали цілувати попа в руку, яка відбирала з мужицьких уст свою належність так складно, начеб мала власний розум і була зовсім незалежна від попа. Бо між тим, як попова рука виловлювала поцілунки, піп сам мав зовсім інше заняття. Він мишкував своїми досвідними очима по кумах і відразу пізнав, що тут не все в порядку, бо для нього щось бракує: ні в одного кума не визирило з-під пахи, як звичайно, ні голова, ні хвіст курки.

Піп стратив рівновагу, але якось годі було із-за курки відразу підносити крик. В першій хвилі не знав, що почати, відтак став ходити по покою.

Тим часом Іван слідив кождий рух попа і кождий вираз його лица та думав:

«Єгомостеві, певно, влізла в голову курка та й аніруш вилізати... Досить з мене, дурний хлоп, але треба мені прикинутися ще дурнішим... Се не абияка історія...»

Вкінці піп став з руками в кишені напроти Івана і запитав спокійно, але грізно:

— Ба з чим ви до мене прийшли? З порожніми руками?

Іван закашляв покірно:

— Ми, панотче, з дитиною, з дитиною...

Піп крикнув грізніше:

— Як? З голою дитиною?

— Воно, маленьке, в пеленках...

— Ти дурень! — крикнув піп з обуренням.

— Я знаю, отче! Один господь на небі мудрий, — сказав Іван, глянувши побожно на стелю.

Піп гонив тепер по покою дуже неспокійно; по кількох хвилях запитав знов голосом, в яким було слідно гнів, здивування і благаючий тон:

— Бійтеся бога, люди! Чи ви справді не знаєте, що до хрестин конечно потрібне?

— А чому ж би ми не мали знати?

Попові аж легше стало від тих слів і він запитав живо:

— А що?

— Дитина, — відповів спокійно Іван.

Піп ударився руками об поли і крикнув:

— Ну, такого півголовка я ще не видів!

— Що ж я тому винен, що господь мене вкоротив на розумі? — сказав Іван жалісно.

— Отже, ви не знаєте, що до хрестин потрібне? — кричав розпучливо піп.

Куми, намовлені заздальгідь Іваном, відповіли:

— Не знаємо, отче.

Піп майже приложив свої уста до Іванового уха і крикнув голосом, що подобав на іржання раненого коня:

— Курка, курка, дурню!

На те сказав Іван, удаючи дуже здивованого:

— Що ж я, отче, винен тому, що Михайлиха уродила дитину, а не курку...

Тепер піп кричав, не в'яжучись нічим, бо чув, що чим ліпше кричатиме, тим легше йому буде:

— А ти сякий-такий! Чи тебе чорт опутав? Невже ж ти не знаєш того святого звичаю, що наказує до хрестин принести курку? Не знаєш, що всі побожні так роблять? А ви чому сього не зробили? Не знаєте того? А де ж ви вирости? В лісі? Ви не думаєте собі, може, що я курки для себе хочу. То є жертва, розумієте? А кожна жертва богу мила.

— Прощу панотця,— питає Іван,— ви кажете, що курка не для вас, лиш для бога. А чому ж ми мусимо курку вам давати? Я для господа милосердного нічого не жалую. Бог мені дав курку, бог може мені її взяти.

— Іване, Іване, з тебе біс говорить. Ти мусив безбожні книжки читати.

— Отже, я темний мужик, ні нумера не розберу. Де мені до книжок, де, де!

— Ну, то можеш бути ще спасений. Але отямся і покайся! Лети скоро за куркою, а я тим часом дитину охрещу.

Якраз, коли піп кінчив хрестити дитину, надійшов Іван з куркою. Попові вона, бачиться, подобалась, бо сказав: «Так і повинно бути», і велів її відставити до кухні.

Коли куми були вже кількасот кроків за плебанією, дігнала їх панотцева служниця і, задихана, злебеділа:

— Дядьку Іване, казали єгомосьць, щоб ви сейчас вернули до них.

Іван велів прочим кумам іти спокійно додів, а сам думав, вертаючи до попа:

«Піп охрестив дитину, а тепер, бачиться, схоче і мене старого охрестити. Е, не такий мене піп хрестив».

Коли Іван прийшов до канцелярії, піп крикнув до нього, мов несамовитий:

— А ти, голодранцю один! Сповідайся мені сейчас, бо земля під тобою розступиться.

— Чому, панотче, так нагло? Таж я цілком здоров...

— Клякай і сповідайся, грішнику лукавий!

І Іван сповідався. Але попа цікавили лиш ті гріхи, яких Іван допустився від хвилі, коли пішов по курку до хрестин. Про се мусив він докладно розказати і оповідав ось як:

— Як панотець казали мені іти по курку, то я виїшов на двір та й так собі міркую: «Панотець правду кажуть, то значить, без курки хрестини неважні. А чому неважні? Тому, бо панотець потребують курку і господь також! Панотець потребують курчиного тіла, а богові хотіли б відступити курчину душу». Так міркую і йду, аж тут нараз чую: кудкудак, кудкудак. Дивлюся, а на панотцевім подвір'ю ціла хмара курей. І чую, що хтось, ніби ангел-хранитель, промовляє до мене: Іване, гляди, щоб не спізнився, бо

хрестини будуть неважні. Твоя хата далеко, заки зайдеш, заки назад прийдеш, то все буде задармо. Що ж мені було робити? Я взяв та й зловив одну курку, ну і тепер, богу дякувати, хрестини вже важні.

— А ти злодію, ти антихристе,— кричав піп,— адже ти повинен був принести мені свою власну курку!

— Мою власну? — дивувався Іван.— А звідки ж мені се знати? Панотець мені сього не сказали.

— Щезай мені на чотири вітри, ти безбожнику лукавий! Якби я мав у селі кілька таких птиць, як ти, то не лишилося б мені нічого, тільки обголити зовсім свою голову і піти до дому божевільних.

З М І С Т

Повернення Осипа Турянського. <i>Вступне слово Романа Федоріва</i>	5
Осип Турянський. <i>Передмова Степана Пінчука</i>	17
ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ. <i>Повість-поема</i>	41
СИН ЗЕМЛІ. <i>Роман</i>	129
ОПОВІДАННЯ	
Де сонце	320
Ей, коб мене були вчили <i>(фотографія з життя)</i>	323
Курка <i>(з українського життя на Волині)</i>	330

Литературно-художественное издание

ТУРЯНСКИЙ Осип Васильевич

ВНЕ ПРЕДЕЛА БОЛИ

Повесть-поэма

СЫН ЗЕМЛИ

Роман

РАССКАЗЫ

Составитель *Пинчук Степан Петрович*

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»
На украинском языке

Редактор *Л. С. Пономаренко*
Художний редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смоляннюк*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 4431

Здано до складання 07.06.88. Підписано до друку 15.08.88.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 17,64. Умовн. фарбовідб. 17,85.
Обл.-вид. арк. 18,405. Тираж 30 000 пр. Зам. 8-760. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

- Т89** **Турянський О. В.**
Поза межами болю: Повість-поема; Син землі: Роман; Оповідання / Вступ. слово Р. Федоріва; Упоряд., передм. та підготовк. текстів С. П. Пінчука.— К.: Дніпро, 1989.— 335 с.
ISBN 5-308-00325-4

Турянський Осип Васильович (1880—1933) — західно-український прозаїк, який працював також у поетичних і критичних жанрах, перекладав з іноземних мов.

У виданні вміщено вибрані твори письменника. Повість-поема «Поза межами болю» вважається одним з кращих літературних творів, в яких змальовано першу світову війну і викрито капіталістичний лад, що її породив. Роман «Син землі» привертає увагу непримиренністю до соціального й національного гноблення, приваблює благородними почуттями і помислами головного героя. Окремим розділом представлено оповідання.